عجیب‌ترین

درباره‌ی غرائب و بدائع

از

اصغر علی رودی

ORROWER'S NO.	ISSUE DATE	BORROWER'S NO.	ISSUE DATE

S No:- 127

ARR

BORROWER'S NO.	ISSUE DATE	BORROWER'S NO.	ISSUE DATE

۷۸۶

خلق الانسان علمہ البیان

سوادِ شعب بوان است روحی
زرخت خواب سر بر کن خدارا
نہ بزمِ آذری بزمِ معانی
فضائے دلکش و ابرِ بہاری

غنیمت داں دو سہ جامِ صبوحی
بیا در بزمِ عجم بزمے بیارا
غلط گفتم، بہشتِ جاودانی
فلا تشرب باقداحٍ صغار

دبیرِ عجم

برگشیدۂ خامہ

اصغر علی روحی سابق پروفیسر السنۂ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

در سنہ ۱۹۴۶ء

سول ایجنٹ
سدرن انڈیا پبلشرز اینڈ بک سیلرز کارپوریشن
عابد روڈ ۔ حیدرآباد دکن

فهرست مضامین

سُبحانک لا عِلمَ لنا اِلّا ما علّمتنا اِنّک اَنتَ العلیمُ الحکیمُ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اے آنکہ نیستیٔ ما دلیل ہستیٔ تست و ناتوانیٔ ما برہانِ توانائیٔ تو۔ تا چہ فرخندہ پروردگاری کہ ہر کوچک و بزرگ را باندازۂ کہ داری از گنجِ بے رنج خود بہرہ بخشیدۂ و تا چہ خجستہ داوری کہ دستِ بخششِ خود را بر بزہ کاریٔ ما از ما باز نہ کشیدۂ۔ گوہرِ خرد را در دُرجِ جانہا بودیعت نہادۂ و نقدِ سخن را در بازارِ صرّافانِ معنی رواج دادۂ ؎

اے حمدِ تو خود ستائیٔ ما — وے وصفِ تو نارسائیٔ ما
بیرون و درونِ جانِ مائی — بیگانہ برنگِ آشنائی
آنجا کہ توئی دُوئی نگنجد — نے نے غلطم توئی نگنجد
نے نام ترا و نے نشانے — ہر نام و نشان تراست شانے
ہر چند کہ عقدہا کشودم — خود عقدہ بکارِ خویش بودم
نقشیم۔ ز نگیں نشان ندارم — حرفے عجم بیاں ندارم
خاموشم و بر زبان سمرہا — زہر آبم و در دہاں شکرہا
گر صد ز درِ تو دُور دستم — از جرعۂ ساغرِ تو مستم

نازم جودِ بے پایانِ ترا کہ سِرّ اعظم و مظہرِ اتم خود را بمیزبانیٔ جملہ عالمیان برگزید و خویشان و بیگانگانِ دُور و نزدیک را بہ صلائے عام بر خوانِ نوالش بمہمانِ پسندیدی تا ہر یک را بہ نعمتے کہ فراخورِ فطرتِ اُو بود بنواختی و گرسنہ چشمانِ حقایق و معارف را سیر چشم ساختی۔ قافلہ سالارے کہ خوشخرامانِ عرصۂ ارادت بر جادۂ پیرویش قطرہ زن آمدہ رائتِ سعادت بسرمنزلِ مقصود بر افراختند و واماندگانِ بادیۂ بخت و اتفاق بگل ولائے ہرزہ سگالی در افتادہ آسان را بر خود دشوار ساختند ؎

شنیدستم من از پیرے خردمند کہ گیتی نیست جُز نقش خُداوند
گر از نقشت نباشد رہ بہ نقاش بود انجامِ تو اے وائے اے کاش
ز نقاش از نشانے باز خواہی بیا گویم ترا گر مردِ راہی
رسولِ ہاشمی آں قبلۂ دل بنقاشت کشد منزل بہ منزل
بہ نقشے کاں بہ تلقینے طرازد زمبدء، تا معاد آگاہ سازد
چہ گویم ترا با تو رساند غلط گفتم ترا از خود ستاند
ترا گر ذکرِ حق پیوندِ جان است چو دردِ او نداری رائگان است
الا گر گوش داری بشنو از من سبک برخیز و زن دستے بدامن

اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلَیْہِ وَعَلیٰ اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ اَجْمَعِیْنَ۔

اما بعد معلوم است کہ زبانِ پارسی در صفِ السنۂ مشرقیہ بغایت مطبوع و دلکش افتادہ۔ بہ ہنجاریکہ سلاستِ الفاظ و عذوبتِ معانیش خاطر افسردہ را تازہ و دلِ پژمردہ را شگفتہ می سازد۔ وازیں جاست

دبیرمجسم

که در اطراف عالم شمارهٔ فارسی گویان از ماہران السنۂ اُخریٰ بیشتر است
ہرچند در آغازِ زمانِ استیلائے تازیان ادبیات عجمیان رانشانے
نداده اند اما در اواخر قرن ثانی شعراء و حکماء کم کم ذخیرۂ نثر و نظم
بہم رسانیدند۔ تا در عہدِ ملوکِ آلِ سامان آں را آبے بر روئے کار آمد
و با ایں روزِ بازارش علمائے آں دور نظر بہ استحکام مبانیٔ ادبیاتِ
خویش بسانِ اصحابِ عربیت در تدوین و ترتیبِ تصریف و نحو و معانی
وغیر ذلک التفاتے جائز نہ شمردند۔ چہ ایشاں خود اہلِ زبان بودند
و بدیں واسطہ خود را از رجوع بدیں گونہ کتب مستغنی یافتند۔ بخلاف تازیا
کہ ایشاں را فریضۂ تبلیغِ قرآن و نشرِ احکامِ ملّت از اہم مقاصدِ فتوحات
بوده است۔ واہلِ عجم چوں از کوہسارِ وسط آسیا بہ عزمِ جہانگیری
برخاستند و پیچاپیچ کریوه و مغاک را در نوشتہ قلمروِ دہلی را بحیطۂ تسخیر
در آوردند و در اقطار و جوانب آں دیار رایتِ جہانداری برافراختہ
سکہ و خطبۂ آں حدود بنام خود گرفتند و رتق و فتقِ امورِ مملکت اجرائے
فرامین دولت و تنفیذِ احکامِ سلطنت و دیگر مترسلات رسل و رسائل
بزبانِ پارسی قرار دادند۔ ہندیان بمقتضائے اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ
مُلُوْکِہِمْ۔

صورتِ حال را بریں منوال مشاہده نموده در تعلیم و تعلّم ایں زبان
ہمت برگماشتند و در وصول بمدارج کمال مساعیٔ جمیلہ بکار برده دقیقہ
نامرعی نہ گذاشتند۔ تا از سلیم الفطرتان ایں تیره خاک حضرت امیر خسروؒ

دہلوی در فن سیاقت و بدیع بر طبق مذاقِ ابنائے آں روزگار کتابے موسوم به اعجازِ خسروی تالیف نمودند و آں کتابے است که با ہمه اطناب و اطالت نظر به ضرورتِ فنِ بلاغت ہیچ با خود ندارد۔ نعم در سرزمین خطهٔ فارس در ایام دولتِ اتابکیه علامه شمس الدین محمد ابن قیس رازی که در اوائلِ قرنِ ہفتم بوده است۔ کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل بر فن عروض و بدیع و مسائلِ متفرقه در علمِ بیان و بعضے از ارشاداتِ فنِ شعر و شاعری ترتیب داده۔ والحق کتابے است که بہتر ازاں در تفصیلِ ضوابطِ نظمیاتِ فارسی یافته نشده۔ اماں آں بزرگوار نیز به تبویبِ مسائلِ معانی چنانکه اصحابِ عربیت تصفح آں نموده اند التفاتے نه نموده و ہمچنیں شاعرِ مشہور رشید وطواط رساله موسوم به حدائق السحر دارد۔ به مطالعهٔ فقیر درآمده۔ مشار الیه در آں رساله غیر از صناعاتِ فنِ بدیع به چیزے دیگر نپرداخته۔ و صاحبِ تذکرهٔ آتشکده نسبت به عبید زاکانی آورده که کتابے در علمِ معانی تالیف نمود۔ لاکن معلوم نمی شود که کتابش به ادبیات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزوں طبعانِ ہند میر شمس الدین فقیر دہلوی در خلال شہور سنهٔ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت ہجریه کتابے موسوم به حدائق البلاغت که متداول بین الناس است در فنِ بیان و بدیع و عروض ترتیب داده۔ اما از علم معانی چنانکه واقعی اصلا در آں نکتے نرانده و بہرهٔ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی تالیفِ علامهٔ سعد الدین تفتازانی بفارسی ترجمه زده و بس۔ و بر جائے امثلهٔ عربیه امثلهٔ فارسیه نشانده و مولوی امام بخش صہبائی دہلوے

به اشارۂ یکے از ہنر پروران انگلیس از فارسی آں را به اُردو کشید۔
بلے کتابے دیگر است مشہور به مخزن الفوائد که محمد فایق نام یکے از زبان دانانِ مضافات اکبر آباد در اثنائے سنه یکہزار و دو صد و بست و پنج تالیف نمود۔ در اکثرے از مسائل ماخذ او کتاب المعجم مذکور است۔ اما چوں مقلد محض است چیزے از خود نیاورده و ہیچ از مباحث معانی را نشانے نداده۔ سراج الدین خاں آرزو ہم رسالۂ دریں موضوع دارد۔ اما بر بقۂ تقلیدِ اہلِ عربیت مربوط بوده۔ نتوانست چیزے از خود برطراز د و کتاب نزہتہ الصنائع و رسالۂ ہانسوی نیز بر ہمیں منوال بافته اند۔ و بالجملہ آنچه من مے جستم اثرے ازاں نیافتم وَاِلَی اللّٰهِ الْمُشْتَکیٰ
بنابریں از دیرباز میلِ خاطرم برآں رفته بود چوں که احدے از اکابر پیشینیاں در شرح و بسطِ مسائلِ معانی که بزبانِ پارسی تعلق دارد۔ بویژه باب موازنه بین الکلامین که دریں روزگار توجۂ ابنائے زماں بداں بیشتر مصروف است۔ التفاتے نه نموده اگر مشیتِ ازلی به آہنگ ایں بے بضاعت سازگار افتد۔ کتابے ترتیب داده آید که متکفلِ تفصیلِ مسائلِ ایں فن شریف باشد۔ اما با بے طاقتئ خویش بے سرو سامانئ خود را جفت می یافتم و با تیشۂ اندیشه زمینِ دل مے کافتم ؎

یُرِیْدُ الْمَرْءُ اَنْ یُّعْطٰی مُنَاهُ وَیَاْبَی اللّٰهُ اِلَّا مَا یَشَاءُ

آخر مصلحت درآں دیدم که در انصرام ایں مہم خطیر بدانچه که از پیشینیان موجود است تمسک جویم و آنچه مفقود است درگرد آوردنِ آں

برطبیعت خامدہ و قریحۂ جامدۂ خود اعتماد نمایم۔ ہرچند در رنگین تقریبے کہ درخور تکمیل ایں کار بزرگ باشد منتظر فرصت می بودم۔ اما از رہ گذر لوازم بشریت کہ در لباس تعلق ناگزیر است گاہ و بے گاہ مبتلائے پنجۂ ہموم و افکار و معاقب شکنجۂ آلام و اسقام بودہ تکمیل ایں مقصد اہم بروئے روز بنیاد مع ذلک از ناپائیداری حیات بے ثبات خیلے می اندیشیدم کہ دور از دوستان غنچۂ امید ایں افسردہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہر آبدار تمنائے دیرینہ ناسفتہ کما قیل ؎

وَلَمْ یَتَّفِقْ حَتّٰی مَضٰی لِسَبِیْلِہٖ ۔۔۔ وَکَمْ حَسَرَاتٍ فِیْ بُطُوْنِ الْمَقَابِرٖ

؎

خوش گلشنے است دہر کہ گلچین روزگار[1] ۔۔۔ فرصت نمی دہد کہ تماشہ کند کسے

تا بہ تائید سابقۂ ازلی ہر رشتۂ مقصود بدست آوردم و براعتماد رحمت عامۂ کارساز حقیقی در پایان شہور یک ہزار و سہ صد و چہل و یک ہجریہ علی صاحبہا افضل الصلوات و اعلیٰ التحیات بہ استدعائے فرزند ارجمند کہ بہ فضل حق سبحانہ و تعالیٰ سالیان عمرش بہ شمارہ حروف بسملہ تقابل دارد ؎

فروغ دیدۂ روشن سوادی ۔۔۔ فراغ خاطر محنت ہم آغوش
زچشم زخم دوراں باد ایمن ۔۔۔ بقائیش با بقائے نوح ہمدوش

مَتَّعَہُ اللّٰہُ بِالْعِلْمِ وَالْعَمَلِ وَبَلَّغَہٗ غَایَۃَ الْاَمَلِ

بہ تسوید ایں شگرف نامہ پرداختم و بہ دبیر عجم موسوم ساختم و کار

---

[1] اشارہ بنام آں عزیز است۔ ۱۲ منہ

مسوده را به مولوی عبد الرحیم که یکے از اعزۂ تلامذۂ فقیر مولف است حوالت نمودم آں عزیز دستش مریزاد دو بار زحمتِ نقل را متحمل گشتہ سررشتۂ ارادت واخلاص را از دست نداد۔ فَجَزَاہُ اللّٰہُ فِی الدُّنْیَا وَالْاٰخِرَۃِ

مقرر است کہ ہیچ علم وفن در قومے بے مصطلحات رواجے نیافتہ است زیراکہ مصطلحات بمنزلۂ امارات واشارات می باشد کہ بر چیزے دلالت می کند وایں امر در ہر قومے وہر ملکے کہ بہ تدوین وترتیب علوم و فنون رو آوردہ مشاہدہ میرود۔ تازیاں چوں دریں میدان قدم فراتر ک نہادند وضع مصطلحاتِ علوم وفنون را بازائے مصطلحات اقوامِ غیر بکمالِ خوبی انصرام دادند۔ از انجا کہ زبانِ تازی نسبت بہ دیگر السنہ باخود فسحتے عظیم دارد ایشاں را در اتمام ایں مہم دقتے بیش رو نداد۔ بنا بریں می تواں گفتن کہ تازیاں در وضع مصطلحات محتاجِ السنۂ دیگراں نبودہ اند۔ اما امرے کہ موجبِ حیرت است آں است کہ اہلِ عجم دریں معاملہ تقصیر اسے ورزیدہ اند کہ دال است بر ضعفِ ہمت ایشاں یا بر بے بضاعتیٔ زبانِ پارسی۔ چہ ایشاں در ہر شعبۂ علم وفن بر مصطلحاتِ زبان تازی اکتفا نمودہ اند۔ اما ماہر لبیب نیکو داند کہ ایں تقلید در ہر مقام منجح نیفتادہ چنانکہ در نحو مدخولِ حرفِ جر را اصحاب عربیت مجرور خوانند و در پارسی ہم بہ تقلید تازی مدخولِ حرف جر را مجرور گویند۔ باآنکہ ہیچ از نشانِ جر در وے پیدا نیست۔ ہمچنیں علامت فاعل در تازی رفع است وفاعل را مرفوع گویند و علامت مفعول نصب است ومفعول را منصوب گویند امادر پارسی

ہیچ از علامت رفع و نصب در فاعل و مفعول یافتہ نمی شود و با این ہمہ القاب مرفوع و منصوب برائے فاعل و مفعول تجویز می کنند و این نیست مگر از تقلیدِ کورانۂ تازیان وطرفہ این کہ در اُردو زبان نیز ہمیں تقلید رہزن ہندیاں شدہ ہماں مصطلحاتِ تازی را در اُردو جا دادہ اند۔ بالجملہ عجمیاں در وضع مصطلحات علوم و فنون ہیچ از خود نہ تراشیدہ اند۔ بل دریں باب بکلی برآثار قدمِ تازیاں گام زن آمدہ اند و چوں چنیں است مؤلفِ خاکسار را دریں تالیف ناگزیر افتاد کہ ہماں مصطلحاتِ اصحاب عربیت را معتبر داشتہ بہ مباحثِ علم معانی پردازد۔ ہرچند در بحث بعضے از مسائل[1] کہ مخصوص بزبانِ تازی است۔ وقفے عظیم رودادہ اما مہما امکن در تفحصِ تراکیب پارسی کہ با تازی مطابقت دارد۔ تقصیرے جائز نہ داشتہ و در فراہم آوردنِ امثلۂ فارسیہ تقاعدے نورزیدہ و با اینہمہ مشکلاتے کہ دریں تالیف رُودادہ چوں دریں باب انموذجی از اکابر مؤلفانِ عجم در دستِ مؤلف نبود۔ اگر بعضے از تشریحات مسائل ضروریہ مہمل ماندہ و در بعضے دیگر زلّتے روئے دادہ باشد۔ چشم از خلصِ احباب نکتہ شناس آن است کہ بر شیوۂ پاک طینتانِ گزیدہ آئین مقولۂ ع

والعذر عند کرام الناس مقبول

را پیش نہادِ خاطرِ عاطر ساختہ مؤلف را دریں باب معذور دارند

---

[1] مسائلِ اِنّ ولا عاطفہ و انما و ضمیر شاں و قصہ و لام تعریف و غیر ذلک را در زبانِ پارسی نشانے یافتہ نمی شود۔ ۱۲ منہ

کما قلتُ ؎

حقیقت شناسانِ معنی نظر　　گمارند بر عیب چشمِ هنر

نظر بہ تسہیل تبویب کتاب را در پنج بہرہ ترتیب دادہ آمد

۱- بہرۂ نخستین

در متفرقات کہ ہر چند جزوِ علمِ بلاغت نیست اما از جہتے تعلق بہ بلاغت دارد و دبیرِ بلیغ را از دانستنِ آن چارۂ نیست۔

۲- بہرۂ دومین

در علم معانی کہ بلاغت عبارت از آن است۔

۳- بہرۂ سیمین

در علمِ بیان

۴- بہرۂ چہارمین - در علمِ بدیع

۵- بہرۂ پنجمین

در موازنہ و تنقید کہ اہم مقاصدِ این کتاب است۔

وافوض امری الی اللہ وبہ ثقتی وعلیہ اعتمادی

۱- بہرۂ نخستین

مسئلہ در ربطِ الفاظ با اشیاء

چوں بہ امعان نظر در احوال اشیاء مکوّنات مے نگریم چناں بوضوح می پیوندد کہ اشیاءِ عالم را بہ یک دیگر ربطے است کہ واسطۂ تناسبِ الفاظ است و الفاظ واسطۂ اظہار برآں ربط است بر دیگراں و وجود ایں ربط در ہمہ کائنات ساری است و ہیچ شے کہ از حیزِ عدم لباسِ وجود پوشیدہ از اصل ایں ربط فارغ نہ۔ و فہم ایں نکتہ موقوف است بر فہم اتحاد مادۂ اشیاء۔ چنانچہ در تنزیل اشارت بدیں معنی رفتہ اَوَلَمْ یَرَ الَّذِیْنَ کَفَرُوْٓا اَنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ کَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنٰھُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَآءِ کُلَّ شَیْءٍ حَیٍّ ؕ و ترتیب صور و آثار و خواص مختلفہ بر مواد آنہا از مبادیٔ عالیہ فائض گشتہ کہ بحکم فَالْمُدَبِّرٰتِ اَمْرًا ؕ از مبدءِ فیاضِ حقیقی مہبطِ خیر محض اند۔ چنانچہ ایں معنی در کتبِ حکمیہ بہ دلائل قاطعہ و براہینِ ساطعہ مدلل و مبرہن گشتہ و ایں مقام تحمل شرح و بسط آں ندارد و ایں نوع ربط در اشیاء مبنی بر اتحاد جنس یا نوع یا مبنی بر اتحادِ خواص و آثار یا اتحاد زماں و مکان وغیر ذٰلک می باشد۔ و اگر خواہی کہ بر حقیقت ایں ربط آگاہ باشی تامل

کن در کیفیت ربطِ اعضاء انسانی کہ ہیچ یک از آں از دیگرے مستغنی نیست پس آنچہ در عالمِ صغیر مسلّم است در عالمِ کبیر نیز مسلّم خواہد بود۔ و میان ذوی العقول علّت ایں ربط اکثر مبنی بر تشاکل و تشابہ رُوحانی است و فہم کیفیت ایں ربط محض بہ موہبت الٰہی تعلق دارد و مزاولتِ اصولِ حکمیہ را در آں دخلے نیست چہ عقل جزئی انسانی را در ادراک عللِ خفیہ قدمے راسخ نیست و آں چہ تا غایت بوضوح پیوستہ حکمِ قطرۂ از محیطِ اعظم دارد وباید دانست کہ مراعاتِ تناسبِ الفاظ در کلام بلیغ موقوف برہمیں قانون ربطِ اشیاء است و ایں وقتے میسّر گردد کہ متکلم از حقیقتِ وضعِ کلمات مفردہ بکلّی آگاہ باشد۔ و ایں معنی خاصہ ذات خداوندی است وبس۔ و ماہرِ ایں فن را از ذوقِ سلیم ناگزیر است۔ اے طالب ہوشمند زنہار با کسے کہ از ذوق سلیم بہرہ ندارد۔ دریں باب عربدہ نکنی۔ چہ تفہیم بلید متناہی کہ در قیود دِز سوم جدلیاں مقید است خیلے دشوار بل ناممکن است زیرا کہ فہم کیفیات نفسانیہ موقوف است بر لطافت طبع و سلامت فطرت کہ وجدانِ صحیح لازم آں است وبلید را ازاں حظّے نہ۔ و ملحق بہ قانونِ ربط اشیاء قانونِ تناسب بین الالفاظ و المعانی است کہ اکابر فضلاء بطریق عموم در جمیع لغات بہ تحقیق آں قائل شدہ اند و بعضے آں را محلّ نظر گماں بردہ اند۔ والحق اگر صاحب فراست صحیحہ بہ نظرِ تدقیق در حقیقت وضعِ کلمات بہ ازائے اشیاء نیکو تامل نماید ہر آئینہ متانت رائے طائفۂ اُولیٰ بر دیدۂ اعتبار او جلوہ گر آید۔ تفصیل ایں اجمال آنکہ امرِ وضعِ لغات در ہر قومے و ہر ملکے در رمیدۂ

حال موقوف بر الہام فیاض مطلق بودہ است کہ آثار فیض رحمتش دَرَحْمَتِیْ وَسِعَت کُلَّ شَیْءٍ ہر ذرہ کائنات را محیط است۔ ہمچو بچہ کہ چوں از رحم مادر بیروں آید طلب شیر مادر می کند و بتدریج از اغذیۂ لطیفہ میل بہ اغذیہ ثقیلہ می کند و ایں محض بحکم اَعْطٰی کُلَّ شَیْءٍ خَلْقَہٗ ثُمَّ ھَدٰی موقوف بر الہام ملہم غیبی است سبحانہ و تعالیٰ۔ زیرا کہ قابلیتِ موادِ اعیان اقتضائے ہماں امرے کند کہ در بدوِ فطرت درآں ودیعت نہادہ اند ہمچنیں کلمات موضوعہ بہ ازائے معانی در بدو فطرت بصورت اصواتِ بسیطہ کہ مادۂ اولین حروف ہجاست ظہور یافت وآں اصوات بسیطہ با مواد اعیان نسبتے مخصوصہ داشت بہ بیں تا وضعِ لفظِ گسستن و وضع لفظ شکستن چہ طور باہم دیگر تباین کلی دارد چہ اول بر انفصالِ اجزائے چیزے دلالت کند کہ از قبیل رشتہ و رسن و تار باشد۔ و ثانی بر انفصال اجزائے چیزے کہ از قسم چوب و سنگ و آہن وغیرہ ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاحش و سہو ناقابل اعتذار کردہ باشی و وجہش ہماں است کہ در ماسبق مذکور شد۔ یعنی تلفظ ہر دو جداگانہ باہیئت چیزے منفصل الاجزا، نسبتے مخصوصہ دارد و حاکم بوجود ایں نسبت ذوق سلیم است وبس۔ وچوں افرادِ نوعِ انسانی را در مدارج کمال نوبت بارتقاءِ طبعی رسید۔ ہماں اصواتِ بسیطہ از ہیئتِ بساطت بہ ہیئت ترکیب مائل شدہ۔ بصورت کلماتِ موضوعہ ظاہر شد و چوں ہیئتِ اصوات بسیطہ مادۂ کلماتِ موضوعہ است کہ بر وجودِ موادِ اعیان علی اختلاف المراتب مرتب گشتہ و بطریق لازم الماہیت بہ اعیان تعلق دارد۔ می تواں گفتن کہ عیان

وکلمات ہر دو از یک سرچشمۂ حکمت ازلی آب خوردہ واگرچہ بظاہر صورت ہر یک در لباسے دیگر جلوۂ ظہور یافت اما در معنی ہر دو بر یک حقیقت واحدہ متفرّع گشتہ۔ وچون فعلیتِ اعیان متقدم است بر فعلیتِ کلمات اول را بر ثانی تقدم زمانی است۔

بداں کہ مقصود از ایراد ایں بحث دریں مقام آں است تا بدانی کہ ہر کس کہ از حقیقتِ وضع مفرداتِ کلمات آگہی ندارد از اطلاق لفظ در محل مناسب ہم آگاہ نباشد وازیں جاست کہ بسیارے از ناقص الکلاماں در ترکیب وترتیب الفاظ راہِ غلط می روند۔

خفت و ثقل الفاظ

بداں کہ خفت و ثقلِ الفاظ ملفوظہ موقوف است بر حرکات و سکنات و مخارج حروفے کہ ترکیب الفاظ ازاں است چہ توالیٔ حرکات و اتحاد و تقارب مخارج در کلمہ موجب ثقل آں می باشد و ثقل عبارت است از تعسّر تلفظ بداں کلمہ۔ پس لفظے کہ از توالیٔ حرکات و اتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد۔ تلفظ آں بر زبانِ ثقیل نیاید و بوصف خفت متصف گردد۔ و در بعضے از الفاظ توالیٔ تشدیدات ہم موجب ثقل کلمہ می باشد خواہ ایں معنی در یک کلمہ متحقق گردد یا دو کلمہ یا زاید ازاں کہ بقاعدۂ ادغام بہ یک دیگر موصول باشند۔ اما ایں صورت مخصوص بزبانِ تازی است و اغلب کہ چوں کلماتِ پارسی را بہ میزان مذکور موازنہ کنیم۔ چناں بوضوح مے پیوند کہ ثقل در زبانِ پارسی در یک کلمہ یافتہ نشدہ۔ چہ توالیٔ حرکات و اتحاد و تقارب مخارج دریں زبان نادر الوجود است۔ و در ہیچ یک از کلماتِ پارسی بیش از دو حرکت متصل بہ یک دیگر بہ نظر نیامدہ۔ نعم در ترکیب اضافی و توصیفی سہ حرکت یا زیادہ در کلمات متعددہ امکان دارد و در تازی سہ حرکت در یک کلمہ و از چہار تا ہشت حرکت در کلمات متعددہ بر طریق تتابع و توالی بلا مضائقت جمع شدن می تواند مثلاً در جملہ ضَرَبَ وَلَدٌ

قَبَعْثَرٰی هشت حرکت بشمار می آید وچون درهمیں جملہ حرف فاء وکلمۂ لِمَ که ازمعنئ استفهام مشعراست بیفزائی وبگوئی فَلِمَ ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعْثَرٰی شمارۂ حرکاتِ متوالیه تا بیازده می رسد واگر درہمیں جملہ تصرف زائد خواہی ارم نام شخصے را بطریقِ فاعلِ فعل زیادت کنی وبگوئی قَالَ اَرِمُ فَلِمَ ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعْثَرٰی به بیں که شمارۂ حرکاتِ متصله به پانزده می کشد وَهُوَ کَمَا تَرٰی وحال اتحاد وتقارب مخارج حروف در بابِ خفت وثقل خود معلوم است. حاجت تفصیل ندارد.

اما ایں معنی نیز بیشتر در زبانِ تازی اتفاق افتاده. زیراکه حروفِ مخصوصۂ زبانِ تازی را در ترکیب کلمات پارسی راه نیست واکثر منشاء ثقل ہماں حروف می باشند وازیں جاست که اسباب تخفیف کلمات ازقبیل اعلال وابدال[1] واسکان وادغام مختص بزبان تازی است وچوں امتیاز حروف زائده واصلیه نیز ازخصوصیاتِ زبانِ تازی است. وہمیں معنی موجب وسعت نطاق لغتِ عربی است بنابریں ابنیۂ کلمات تازی در کلماتِ ثلاثیه غیرمجرده ازحیز احصاء افزون است بخلافِ زبان پارسی که امتیاز زیادت واصل حروف را درآں مدخلے نیست وبیشتر کلمات زبان ثنائی وثلاثی ورباعی است وخماسی کم وسداسی وسباعی بطریقِ ندرت ودرزبانِ تازی ہیچ اسم کم از ثلاثی یافته نشده الا درمبهمات وچوں قیاس حروفِ زائده در ابنیۂ ثلاثی ورباعی وخماسی غیرمجرده

---

[1] ابدال دربعضے ازکلمات پارسی یافته می شود.

راہ یابد ترکیب بعضے از کلمات تابسباعی می رسد۔ پس لامحالہ تلفظ بداں کلمات مستلزم ثقل گردد و تشدید حروف کہ لازمِ عمل ادغام است ہم از خواص زبان تازی است۔ چوں دریک کلمہ یا درد و یا زیادہ ازاں عملِ ادغام رابکار برند۔ بضرورت صورت تشدید بہم می رسانند وایں معنی در زبانِ پارسی مفقود است۔ لفظ خرم و فرخ را پارسیان مشدد خواندہ اند وایں ہردو مرکب اند وگاہے لفظ مخفف راہم بضرورت شعری مشدد می خوانند مثلاً لفظ زر و شکر و صیغۂ مضارع از مصدر پریدن وغیر ذلک وحکیم فردوسی لفظ کژنی را و مولوی نظامی پُری بالضم رامشدد آوردہ اند وہردو بزرگوار از فحولِ شعرا، زبانِ پارسی ہستند اما ایں معنی مستند بضرورت شعری است نہ باصل وضع کلمہ۔ پس می تواں گفتن کہ تشدید را در وضعِ کلماتِ پارسیہ مدخلے نیست۔ الا بندرت و برنا در حکم نتواں کرد۔ البتہ در پارسی لفظ غنّدہ و برّاں را مشدّد خواندہ اند۔

باید دانست کہ اوضاعِ طبیعیۂ بلاد وامصارِ مختلفہ بریک و تیرہ نیست دریاح ومیاہِ دیار وبقاع را بامزجۂ مردمِ آں جاہا مناسبتے مخصوص است وقوئ فطریۂ مردم بہماں مناسبتِ مخصوصہ درمراتبِ شتی نشو ونما می پذیرد۔ وعضلات واعصابے کہ درجرم کام وزباں ومجاری تنفس نہادہ اند در ملائمت وخشونت ولطافت وکثافت دریک مرتبہ نتواند

لہ وبعداز تفحص معلوم شد کہ پارسیاں الفاظ ارہ وکلّہ وچاش راہم بہ تشدید آوردہ اند۔۱۲

بود والفاظے کہ مردمِ آں بقاع بداں تلفظ مے کنند۔ خفت وثقل آں موقوف بر لطافت وکثافتِ عضلات واعصاب وآلاتِ اصوات ایشاں می باشد وبہمیں معنی اشارت رفتہ در کلامِ مجید بالفاظِ اختلاف اَلْسِنَتِکُمْ وَاَلْوَانِکُمْ چہ لفظِ لسان بطریقِ حقیقت بر جرمِ زبان، کہ پارۂ گوشت است وبطریقِ مجاز برالفاظِ لغت ہردو اطلاق می کنند۔ نظیرش لفظ آفتاب است کہ بمعنی کرۂ جرمِ مخصوصۂ منورہ وضوء آں ہردو مستعمل است وایں اختلافِ اوضاعِ بلاد نہ ہمیں اختلافِ السنہ بمشاہدہ رفتہ بل دراخلاق وعاداتِ مردم نیز بہماں نسبت متحقق است۔ چوں ایں مقدمہ متمہد گشت می گوئیم کہ تلفظ کلماتِ بقاعِ مخصوصہ برمردم بقاعِ اُخریٰ کہ بُعدِ مسافتِ ممتدہ میانِ آنہا ثابت است۔ خیلے دشوار می افتد نعم بمزاولت وممارستِ سالیانِ دراز فی الجملہ معتاد می شوند امّا توافق درلہجہ دراکثر مواد ممتنع الحصول است۔ بناء بریں می تواں گفتن کہ کلماتِ لغتے بہ نسبتِ مردمِ لغتِ غیرِ آں میل بہ ثقل دارد۔ واگرچہ ایں امر درحق اہلِ آں لغت قرینِ صواب نیست۔ زیراکہ بہ تجربہ معلوم است کہ مردمِ انگلیس تلفظ تا ودال رابمخرج تا ودال۔ ہندی واہلِ عرب برعکس ایشاں تلفظ تا ودالِ ہندی رابمخرج تا ودال تازی تلفظ می کنند ووجہش ہماں است کہ درماسبق تمہید ذکر یافت۔ وچوں ایں نوعِ خفت وثقلِ کلمات بہ اضافت مردمِ اہلِ آں بقاع واغیار معتبر است ماآنرا بخفت وثقلِ اضافی تعبیر مے کنیم فتامّل وتدبر۔

بحث در ترادفِ الفاظ

اصطلاحِ ترادف اکثر بر السنۂ طلبہ جاری است و بسیارے از محصلین و مؤلفین ہم بترادفِ الفاظ قائل شدہ اند و الحق کہ در اطلاقِ این لفظ مسامحتے ورزیدہ اند و اِلّا ترادفِ الفاظ حقیقتی است کہ نزدِ ماہرینِ السنہ[۱] اصلے ندارد زیرا کہ وضعِ مفرداتِ کلمات مبنی است بر اعتباراتِ جداگانہ۔ اعتبارے کہ در وضعِ یک کلمہ معتبر است غیرِ آں اعتبار است کہ در وضعِ کلمۂ دیگر ملحوظ است۔ کما مرّ آنفاً۔ و اگر کسے بدیدۂ تحقیق در وضعِ کلمات وارسد و بمعیارِ بصیرتِ ناقدہ سرہ را از ناسرہ

[۱] علامہ سیوطی در کتاب مزہر فصلے در بابِ وقوعِ ترادف و عدمِ آں با تفصیلِ اختلافاتِ علماء دریں مسئلہ ایراد نمودہ وچوں معظمِ این مبحث تعلق بزبانِ تازی دارد۔ در صددِ نقلِ آں نبودہ بر حاصلِ مبحث اکتفا نمودہ آمد۔ کسانیکہ بجوازِ ترادف رفتہ اند میگویند کہ ہر چند الفاظ مختلف اند۔ اما چوں دال بر ذاتِ واحد باشد پس اختلاف در دال باشد نہ در مدلول۔ وچوں مدلول واحد است پس تباین در لفظ باشد نہ در معنی کہ او از ترادف ہمیں است و کسانیکہ بعدمِ جوازِ آں رفتہ اند می گویند کہ لفظِ واحد بر معنیٔ واحد دال است و ہر گز لفظے دیگر بر ہماں معنی دال باشد از راہِ صفت خواہد بود نہ از راہِ ذات۔ ہر چند ہر دو لفظ بر مدلولِ واحد دال ہستند اما یکے بر طریقِ وضعِ اسمِ ذات و دیگرے بر طریقِ وضعِ اسمِ صفت۔ و این را ترادف نگویند الا بطریقِ تسامح۔ و الحق مذہبِ صحیح ہمین است مثلاً لفظِ تیغ و شمشیر را عامیان مترادف گویند اما اول مفرد است و ثانی مرکب اول ہمیں دال بر ذات است و ثانی دال بر معنیٔ ذات و صفت و شیٔ واحد باختلافِ حیثیتِ شیٔ واحد نتواند بود۔ ۱۲ منہ

باز داند بسہولت دریابد کہ ہیئتِ مخصوصۂ کلمہ از ترتیبِ حروف و حرکات و سکناتِ آں بہم می رسد و ایں برہانِ قوی است بر ابطالِ ایں دعویٰ و تزییف ایں مدعا زیرا کہ بالبداہت معلوم است کہ واضع نظر بہ اختلافِ معانی در وضع الفاظ اسپ و سمند و بور و بارہ و یکراں و ختلی و خنگ و باد پائے و ہیون و رہ انجام و غیرہا ہئیآتِ مختلفہ قرار دادہ و اختلافِ ہئیآت خود دلیل است بر اختلافِ اعتبارات و اختلافِ اعتبارات مستلزم تغائرِ معانی است ۔ ہمچنیں بسیارے از نا محققان کہ در علمِ اشتقاق و لغت مزاولتے ندارند گمان می برند کہ در تازی شتر و شیر و شمشیر و شراب را لغات تا بہ مئات میرسد و از تقریرے کہ ما مذکور ساختیم بے خبر افتادہ اند ۔ بالجملہ حقیقتِ ترادف در ہیچ لغت یافتہ نشدہ ۔ نعم اگر وجودِ ترادف در دو لغتِ متغائر ادعا کنند مسلم است و غیر ازیں نہ ۔ چنانچہ می تواں گفت کہ شتر مترادف جمل است نہ ابل مترادف جمل ۔ و اگرچہ[1] در مجاری استعمال ابل را مترادف جمل می گویند و ایں معنی بر واقفِ لغت و اشتقاق مخفی نتواند بود و اگر کسے گوید کہ بسیارے از مؤلفاں بترادف الفاظ قائل شدہ اند و ایں خود دلیلے است بر وجودِ آں ۔ گوئم کہ ما دریں باب مقلد دیگراں نیستیم و مع ذلک می تواں گفت کہ قول ایشاں بترادف نہ مبنی بر تحقیق است بل بطریقِ تفہیم مبتدیان تسہیلاً لفظے را مترادفِ لفظِ دیگر قرار دادہ

---

[1] و فہم ایں معنی کہ ابل مترادف جمل نیست موقوف است بر فہم اعتباراتے کہ واضع ہنگام وضع آں را ملحوظ داشتہ و ایں امریست کہ کم کسے از علمائے محققین بدیں رتبہ امتیاز یافتہ ۱۲

اند و ایں معنی موجبِ نقض دعوئ مانیست فافہم فانہ دقیق ۔

عِلمِ ادب

ادب محرکۃً کلمۂ تازی است و در لغت معنئ آں زیرکی ونگہداشتِ حدِ ہر چیز است ۔ و از قرارے کہ علامہ ابنِ خلدون در مقدمۂ تاریخ تجویز نمودہ چناں بوضوح می پیوندد کہ علمِ ادب علمے معین نیست تا تعین مفہوم آں کردن بتوانیم بل مجموعِ علوم عدیدہ را ادب می نامند و صاحب منتہی الارب گوید کہ علمِ ادب عبارت است از علمے کہ بداں خود را از خلل در کلام نگہدارند وآں دوازدہ قسم است ۔ہشت اصول بدیں تفصیل ۔ لغت ، صرف ، نحو اشتقاق ، معانی ، بیان ، عروض ، قافیہ و چہار فروع بدیں نمط ۔ علم رسم الخط وعلم قرض الشعر وآں علمے است کہ امتیاز کردہ می شود بداں میانِ اشعار سالم و غیر سالم از عیوب وعلم انشاء ۔ نثر از خطب و رسائل وعلم محاضرات یعنی علم تاریخ ۔ و بالجملہ ادب قومے عبارت است از مجموعِ نثر ونظم آں قوم و ازینجاست کہ ماہرِ نثر و نظم قومے را ادیبِ زبانِ ایشاں گویند ۔ ولابدّ است کہ چنیں کس درعلومِ مذکورہ دستگاہے بلند و پایۂ ارجمند داشتہ باشد و شاعر را ناگزیر است کہ ادیبِ کامل باشد وشاعری امرِ طبیعی است و لہٰذا ہر ادیب شاعر نتواند بودن و کمالِ ادیب آں است کہ بہنگامِ تکلم او را در اظہار آنچہ کہ مطمح نظر اوست دقتے روندہد و در فراہم آوردنِ ہرگونہ الفاظ کہ بلاغتش مقتضی آں است قادر باشد

ہر چند ارباب فنون در حرفتے کہ اشتغال دارند بمقتضائے کُلّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْهِمْ فَرِحُوْنَ در مدحِ آں خیلے مبالغہ می نمایند۔ گوئی در نظر ایشاں فنونِ اُخریٰ در برابر فنِ ایشاں وقعتے بیش ندارند۔ اما شکے نیست کہ فنے از فنون حکمت و دانش در مدنیات قومے رواج نیافتہ کہ از سرچشمۂ ادبیات آں قوم سیراب نشدہ باشد و نخواہد بود زیرا کہ ہیچ علم و فن بپایۂ تکمیل نرسیدہ تا ذخیرۂ الفاظ و مصطلحات را بر وجہِ کمال بہم نرسانده و ایں معنیٰ دلیل واضح است بر احتیاج آں علم و فن بسوئے علم ادب کہ متکفّلِ آں است و از ہمیں است کہ ادیب کامل ہرگونہ خیالات را بسہولتِ تمام بہ نحوے عرضہ دادن می تواند کہ دیگراں را میسّر نبود و صدقِ ایں مقال وقتے پدید آید کہ در عباراتِ دو کس از مصنفانِ علمے یا فنے بغور وارسیم۔ یکے ازاں ہر دو در ایضاحِ معنی و سلاست الفاظ و عذوبتِ بیان تا بحدّے رسیدہ کہ خوانندگان در حیرت فرو می مانند و دیگرے از عہدۂ تفہیم و ادائے معنی بیروں آمدن نتواند۔ تا متعلمان را در فہم عباراتش اشکالاتِ زائدہ روئے میدہد۔ وجہش آں است کہ آں یکے را از ادبیات بہرۂ کافی و حظے وافی حاصل است و آں دیگرے از حسنِ ادا کہ از لوازم ادب است چیزے باخود نداشتہ است۔ و ہمیں حال است مرخطبائے قومے را کہ یکے بر مستمعین بطلاقت و ذلاقت اتمام حجت می تواند کردن و دیگرے از اظہارِ معنئ مقصود چوں خر در گِل فرو می ماند۔

و بالجملہ ضرورتِ ادب بیش ازاں است کہ حاجت بہ استدلال افتد زیرا کہ ترقیٔ

قوی عقلیه و افادهٔ بنی نوع و اصلاح ہرگونہ مدنیاتِ انسانی مربوط بداں است و بر ماہر علم تاریخ خود ہویدا است کہ نا استوار بودنِ قومے در ادبیات دلیل بر جمودِ آں قوم است۔

اسباب ترقیهٔ شؤن ادبیات

ایں مبحث تعلق بہ علم محاضرات و سیر و تواریخ دارد۔ چوں در تواریخ اقوام مختلفہ غور و خوضے رود چناں بوضوح می پیوندد کہ چندانکہ قومے در تحقیقِ مواد شتیٰ روئے بایجاد و اختراع آوردہ فنون متفرقہ را در سلسلۂ تدوین و ترتیب می آرند حاجتِ ایشاں بوضع مصطلحات جدیدہ یوماً فیوماً ترقی می پذیرد و اگر لفظے در زبانِ خویش نمے یابند کہ تعبیر از معنیٔ مقصود بداں کنند بہ زبانِ دیگر رجوع مے نمایند۔ تابتدریج نطاقِ الفاظ آں قدر بوسعت می گراید کہ دیگراں دریں باب محتاجِ ایشاں می باشند و بدیں ہنجار زبانِ ایشاں بوصف جامعیتِ علوم و فنون متصف می گردد۔

ادبیاتِ تازیاں کہ آغازش از آغاز زبانِ استیلاء و انجامش تا اواخر قرن ثالث است بر نصف النہار کمالِ ترقی ارتفاع یافتہ و تا چند قرن دیگر بریک حالت برقرار بودہ است۔ امابے آنکہ اسلامیاں علوم و فنون اہلِ مصر و یونان را در مکاتیب خویش جادہند زبانِ تازی را بہ اقب اُمّ الالسنہ یاد نکردند وکفیٰ بہ فخرا۔

مخفی مباد کہ فنِ شعر نیز در ترقیۂ ادبیات قومے دخلے تمام دارد و تازیاں گوئی دریں میدان از ہمہ اقوامِ عالم گوئے سبقت ربودہ اند و وجہش پرظاہر است زیرا کہ مذاقِ شعر در طبائع ایشاں ازید و فطرت بودیعت نہادہ اند تامی تواں گفتن کہ ایں فن نزدِ ایشاں مابہ الامتیاز قرار یافتہ وہم مخصوص برجال نبودہ است بل زناں نیز دریں خصوص با رجال ہم پائے ایشاں راہ رفتہ و ازیں جا است کہ اقوامِ غیر عرب را عجم مے خوانند۔ اما آنچہ از دانستنِ آں گزیر نیست آن است کہ وسعتے کہ در ادبیات از فنِ شعر روئے می نماید مبنی بر اصولِ تشبیہہ و استعارہ و کنایہ می باشد و ایں نوعِ اصول موجب ازدیادِ بلاغت می اُفتد۔ زیرا کہ شاعر کیفیاتِ طبیعیہ و تاثراتِ نفسانیہ را بروجہے بر دیگراں عرضہ می دہد کہ در اظہارِ ایں گونہ حقائق طریقۂ انیقۂ بہتر از فنِ شعر یافتہ نشدہ۔ و اگر کسے گوید کہ مصوّر و سنگ تراش ہم نقش چیزے را بعینہ در نظرِ دیگراں جلوہ می دہند دعوائے خصوص شعر دریں باب وقعتے ندارد۔ بجوابش می گوئیم کہ بلے آنچہ گفتی براستی نزدیک تر است۔ اما ظہورِ کمالِ مصوّر و سنگ تراش بیروں از محسوساتِ خارجیہ اثرے ندارد۔ کیفیاتِ نفسانیہ باطنیہ را نتوانند بر دیدۂ نظارگیاں جلوہ دادن۔ بخلاف شاعرِ بلند پایہ کہ دسترس آں دارد کہ حقائق خارجیہ و باطنیہ ہر دو را بہ نحویکہ خواہد در لباسِ تشبیہہ و استعارہ بر دیدۂ اعتبار جلوہ دہد و بالجملہ اثرے کہ از شعر بر ادبیات قومے متصور است قیاسِ آں از محاوراتِ عامۃ الناس می تواں کردن۔ چہ زبانِ شعرا در طبقاتِ اہلِ آں

بر وجہ استناد و استشہاد معتبر دارند۔ و چوں بنائے کلام شعرا، مبنی بر اصول تشبیہہ و مجاز می باشد کہ در انبساط و انقباضِ نفس اثرے عظیم دارد بنا بریں طبائعِ اہلِ روزگار مستعدِ آں باشند کہ آں را بحسنِ قبول تلقی نمایند اما شمارۂ شعرائے قومے کہ زبانِ ایشاں را بمیزان استناد و استشہاد می سنجند در ہر قرنے و قومے بیشتر نبودہ است۔ چنانکہ بر ماہرِ ادبیاتِ قومے مخفی نیست۔

و از جملۂ اسبابِ ترقیۂ ادبیات قومے علمِ سیر و تواریخ است۔ چہ کارکرد ایجادات و اختراعات و تدوین و ترتیب علوم و فنون و احوالِ موجدان و مخترعان و مؤلفانِ آں قوم ہمہ در کتبِ سیر و تواریخ سمتِ تحریر یافتہ برائے ضروریاتِ ایشاں بطریقِ یادگار بر صفحاتِ روزگار پائدار می ماند۔ والحق کتب تواریخ را در ادبیاتِ نثر بہرۂ عظیم است و بعید نیست اگر گوئیم کہ تکمیل ادبیات قومے بغیر از کتب فنِ تواریخ متصور نیست۔ مؤرخ مردے باید فاضل از طریقِ استدلال آگاہ تا نتائج را باسبابِ آن ربطِ صحیح دادن تواند و در زبانے کہ بتالیف دست برآرد مہارت کلی داشتہ باشد شاعر و مؤرخ ہر دو زبان داں می باشند۔ اما فرق میانِ ہر دو آن است کہ شاعر صورتِ بیان را برنگ ریزیٔ تشبیہہ و استعارہ چناں پرداز می دہد کہ موجب استعجابِ مستمعان میگردد و بسا باشد کہ کلامش بہ لوازمِ اغراق و غلو امتزاج یافتہ از اصلِ خویش دور می افتد و سرِ ایں امر آن است کہ شعر تا بزیور تشبیہہ و استعارہ مزین نباشد وقع فی النفس نمی آید و ایں معنیٰ البتہ سنگِ راہِ مقصدِ مؤرخ میگردد

زیرا کہ مؤرخ را ناگزیر است۔ کہ واقعاتِ مدنیہ وحوادثِ سیاسیہ
وترقیاتِ علمیہ وعملیہ رابصورتِ اصلیۂ آں جلوہ دہد۔ تاموجبِ اعتبارِ
دیگراں آید۔

واز جملۂ اسبابِ ترقیۂ ادبیاتِ قومے دیانات وشرائع آں قوم است
وازینجاست کہ محققینِ السنہ متفق ہستند کہ ملیات را دریں خصوص دخلے عظیم
است والحق کہ اساسِ ادبیاتِ بعضے از اقوام مبنی بر ملتِ ایشاں بودہ است
واصل دریں باب آن است کہ تعلیمِ مذہب وملت موقوف است برکتبِ
سماویہ وصحفِ الہامیہ وایں نوعِ کتب وصحف مشتمل باشند برعباراتے کہ
عامۂ ناس را دسترسِ آں نباشد کہ بے تعلیم وتعلم برمفہوم آں عبارات آگاہ
گردند بنابریں احتیاج بہ سفرنگِ آں داعی گردد تاکوتہ دستاں وکم سواداں
را درفہمِ آں سہولتے دست دہد۔ چنانکہ درکتبِ سماویۂ ہر ملت مشاہد میرود
کہ درشرحِ عباراتِ آں تودہ برتودہ شروح وتفاسیر تالیف کردہ اند۔ و
بالجملہ ملت وکیشِ قومے را کہ اساسِ آں برتعلیمِ وحی والہام نہادہ اند در
ترقیۂ ادبیاتِ ایشاں قدمے راسخ است۔

وآنچہ درمبحثِ ترقی وتنزلِ ادبیاتِ قومے از تذکرِ آں چارہ نیست آنست
کہ قومے کہ مالکِ ازمۂ جہانداری وماسکِ اعنۂ کامگاری باشند بضرورت در
انکشافاتِ علومِ جدیدہ واختراعاتِ فنونِ متنوعہ وایجادات ومصنوعاتِ مختلفہ سعی
ہرچہ تمامتر بکار می برند وبدیں نہج درمحاوراتِ ایشاں مصطلحاتِ ضروریہ راہ می
یابد ونطاقِ ادبیات را وسعتِ تمام دست دہد گوئی عروجِ دولتے در ترقیۂ ادبیات

قومے دخلے عظیم دارد و انحطاطِ آں موجبِ زوالِ ادبیاتِ ایشاں است وبس۔

اختلاف بعضے از تراکیب میانِ تازی و پارسی

از جملہ اموریکہ طالب را از مراعاتِ آں ناگزیر است خاصتہً کسانے راکہ متصدیٔ ترجمہ از پارسی بزبانِ دیگر و بالعکس آن باشند علم بہ بعضے از خصائص پارسی است و ہرچند بیانِ آں بروجہِ استیفا دشوار است اما بہ استقراء ناقص بہ ضبط آں می پردازیم۔

اوّل اینکہ پارسیان در زبانِ خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند صیغۂ فعلے راکہ برائے مذکر استعمال کنند ہماں را برائے مؤنث می آرند و در تازی صیغۂ مذکر و مؤنث جداگانہ تجویز کردہ اند و ہمیں حالت در استعمالِ اسمائے اشارات و اسمائے موصولات و ضمائر بارز باشد یا مستتر متصل باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است وعجب تر آنکہ عدم امتیاز مذکور بر مستمعین دشوار نمی آید۔ بل از سیاق و سباقِ کلام بسہولت تمام فاعل ومفعول را در می یابند۔ حاجت بر قرینۂ لفظیہ نمی اُفتد۔

دوّم۔ مدارج فاعل در زبانِ پارسی شش است و در تازی ہژدہ وجہش ایں کہ صیغۂ تثنیہ مخصوص بر زبانِ تازی است بپارسی نشانے دارد۔

سوم۔ در پارسی رعایتِ تطابقِ فعل با فاعل در صیغہ ہائے مختلفہ ضروری است فاعل ظاہر باشد یا مضمر بخلاف تازی کہ برائے فاعل ظاہر واحد باشد یا تثنیہ یا

جمع صیغۂ فعل را واحد می آرند۔ اما چوں فاعل مضمر باشد البتہ تطابق میان صیغۂ فعل و فاعل ضروری است۔

چہارم۔ پارسیاں برائے ہیئت ہر فعلے علامت لفظیہ قرار دادہ اند کہ بداں فعلے را از فعلے امتیاز می دہند۔ بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال اوزانے مقررہ بنا نہادہ اند۔

پنجم۔ در پارسی برائے ساختنِ صیغۂ مضارع ضابطۂ کلیہ یافتہ نشدہ۔ بل موقوف بر سماع است و ایں مشکلے است مر طالبانِ نوآموز را کہ بدوں ممارست روزگارے در از حل آں دشوار است۔ اما در تازی مشکلے دیگر روئے میدہد و آں قوانین معتل و مہموز است کہ در ساختنِ اسماء و افعال بصورت اعلال و ادغام و اسکان و تحریک اجراء می یابد۔ و بتدیان بل بعضے از محصلان نیز در اخذ صیغۂ معینہ فرو می مانند و بدقت و تامل تصحیح آں می کنند۔

ششم۔ دقتے کہ در تعیین معنئ لام تعریف در تازی پیش می آید پارسیاں از آں اصلا خبر ندارند و ایں مرحلہ ایست ادق من الشعر و احد من السیف کہ در آں شاہسوارانِ عرصۂ تحقیق را بسیارے از نشیب و فراز و تل و مغاک پیش آمدہ و از جادۂ مستقیم انحراف ورزیدہ در گوزیان افتادہ اند کما لا یخفی علی من لہ نظر فی کتب القوام و ازیں جاست کہ در زبانِ پارسی باظہار معنئ لام تعریف کہ در معانئ مختلفہ استعمال کنند لفظے یافتہ نشدہ و ازیں روئے زبانِ پارسی از تحقیق مسائل لام

تعریف کہ اصحاب عربیت آں را در عبارات عویصۂ شرح می دہند بکلی فارغ است۔

ہفتم۔ آنکہ ضمیر مجرور را پارسیاں متصل بہ مضاف وہم منفصل بالفاصلہ می آرند و در تازی انفصال جائز نہ۔ مثال مجرورِ منفصل۔ سعدی گوید ؎

تولائے مردانِ ایں خاک و بوم برانگیختم خاطر از شام و روم

یعنی خاطرِ من وہم او گوید ع خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد۔ یعنی ثنائے تو و تبجیل تو۔

ہشتم۔ پارسیاں صفت را مقدم بر موصوف وہم موخر از وے ذکر می کنند و در تازی قطعاً موخر می آرند و در پارسی فصل میانِ موصوف وصفت روا نہ۔ الا بطریقِ شذوذ نظر بضرورت شعری نظامی گوید۔ ع

سپیدہ بر درومی از چشم درد

یعنی سپیدۂ رومی و در تازی مطرد است۔

نہم۔ پارسیاں اصلا در ترکیب اضافی فصل نمی کنند و در تازی بضرورت جائز و ایں فصل اکثر بہ حرف ما زائدہ می آرند۔

دہم۔ ترخیم منادی در تازی مطرد است و در پارسی اصلے ندارد۔

یازدہم۔ بابِ بناء و اعراب و صرف اسمے و منع آں مخصوص بزبانِ تازی است و در پارسی نشانے ندارد۔

دوازدہم۔ تعریف بتدا اگرچہ در تازی ہم مختلف فیہ است و نظر بہ اکثر آں جمہور نحاۃ قائل آں شدہ اند اما در پارسی اعتبارے ندارد۔

سیزدہم۔ مسئلہ عوامل لفظی ومعنوی در پارسی کہ بداں تغیرے در آخر کلمہ راہ یابد، ہیچ نیست۔ نعم بعضے از حروف افادۂ معنی مخصوص می کنند۔ اما در معمول لفظاً تغیرے پیدا نمی کنند۔ چنانچہ در جملۂ "زید در خانہ نشستہ است" بہ تتبع تازی می گویند کہ در حرف جار است و خانہ مجرور اما بہ نحویکہ بہ تازی در ترجمہ اش میگویند فی الدار لفظ دار را بحرکت کسرہ مجرور می خوانند۔ در پارسی بوئے ازیں نوع تغیر ندارد۔

چہاردہم۔ تنوین اسم خاصۂ زبان تازی است کلمات پارسی بداں آشنا نہ۔

پانزدہم۔ در تازی اسماء و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرد و مزید را اوزان مخصوصہ متعین است در پارسی تعین اوزان را دخلے نیست۔

شانزدہم۔ در تازی مصادر را ابواب مختلفہ بر معانی مختلفہ دلالت میکند کہ آنرا بخصائص ابواب می نامند و در پارسی ایں گونہ خصائص مصادر را نشانے یافتہ نشدہ۔

ہفدہم۔ امالہ در زبان پارسی دخلے ندارد و اشباع در بعض الفاظ بضرورت راہ یافتہ و در تازی عام است۔

ہژدہم۔ ہیچ کلمہ در زبان پارسی متحرک الآخر نیامدہ و در تازی عمومے دارد۔

نوزدہم۔ ہائے مختفی و واو معدولہ و واو و یاء مجہول را در تازی راہ نیست و در فارسی بطریق عموم۔

بستم۔ حروف اصلیہ و زائدہ را در زبان پارسی اعتبارے نیست و در تازی مدار معرفت اشتقاق بر اصالت و زیادت حروف نہادہ اند۔

بست ویکم۔ اضمار قبل الذکر در پارسی مطرد است و در تازی ممنوع

الا بطریق نوعے از تاویل چنانکہ معلوم است۔

بست و دوم۔ در پارسی ترکیب اسم و صیغۂ امر افادۂ معنیٔ اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر و ظرف و آلہ می کند و در تازی مسموع نشدہ۔

بست و سوم۔ در پارسی غیر از دو سہ لفظ بہ تشدید نہ خواندہ اند۔ و بہ ضرورتِ شعری در بعضے از الفاظ دیگر ہم تشدید جائز داشتہ اند و در تازی عام است۔

بست و چہارم۔ اجتماع ساکنین در تازی جائز نیست الا بصورتِ خاص کہ معلوم اہلِ تصریف است و در پارسی سہ ساکن ہم مجتمعاً جائز داشتہ اند۔

بست و پنجم۔ در تازی مفعول را پنج گونہ می آرند و در پارسی سہ گونہ یعنی مفعول بہ و فیہ و کم کم مفعول مطلق۔

تصرفاتِ فارسیاں

بدانکہ چوں کلمہ را از زبانِ دیگر استعمال کنند وضعے[1] کہ آں را در اصلِ زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیر می گردد۔ و ایں تغیر یا در ہیئت کلمہ باشد۔ چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شذوذ بالعکس۔ و یا در معنی کلمہ کہ واضع آں را بہ ازائے معنیٔ معین وضع کردہ باشد و در زبانِ دیگر بہ ازائے معنیٔ دیگر در آرند۔ نہ بطریق مجاز کہ آں از وادیٔ دیگر است و ایں از وادیٔ غیر آں

[1] مراد از وضع ہیئتے است کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات و ترتیب حروف بر کلمہ طاری شود۔ ۱۲

و پارسیاں ایں ہر دو گونہ تصرف را در زبانِ پارسی جائز داشتہ اند و ایں تصرف اگرچہ نظر بہ اصل وضع کہ آں را در زبانِ منسوب الیہ حاصل است جائز نیست۔ اما چوں اساتذۂ زبان آں را بحسن قبول تلقی نمودہ اند مطرد اُمسلم خواہد بود۔ واحدے را در آں مجال حرف زدن نہ وہم جائز است کہ کلمۂ پارسی خود در زبانِ پارسی بے تغیر ہیئت در معنیٔ غیر معروف مستعمل شود۔ چنانچہ لفظ مہمان را بہ معنی مصدری مے آرند۔ زلالی خوانساری گوید ؎

خرامانش بہ قصرِ خویشتن برد
بہشتے را بہ مہمانِ چمن برد

یعنی بمہمانیٔ چمن برد۔ سعدی گوید ؎

کہ باشند مشتِ گدایانِ خیل
بہ مہمانِ دار السلامت طفیل

و لفظ حُور بالضم را کہ جمع حوراء است مفرد قرار دادہ بلفظ حوراں جمع کنند۔ سعدی گوید ؎

حورانِ بہشتی را دوزخ بود اعراف
از دوزخیاں پُرس کہ اعراف بہشت است

و گاہے لفظ حوری را مفرد استعمال کنند۔ چنانچہ دریں شعر ؎

آں ماہ دو ہفتہ در نقاب است   یا حوریٔ دست در خضاب است

و حافظ گوید ؎

شکر ایزد کہ میان من و او صلح فتاد   حوریاں رقص کناں ساغر شکرانہ زدند

و از ہمیں قبیل است لفظ صُوَر و اسرار و آمال و عجائب و حقائق وغیرہا کہ

پارسیان گاہے واحد قرار دادہ بقاعدۂ فارسی بصورت جمع الجمع مے آرند
خاقانی گوید ؎

اے رنگ آمیز ایں گہرہا
وے از تو گذارش صُوَرہا

نظیری گوید ؎

یافت گردیوانۂ جاہے تعجب بہر چیست
کز عجائبہائے دوراں دیو را خاتم رسد

ہم او گوید ؎

غمزہ در تاختت خوش قرینِ نا اہل   گرد اسرار ہائے پنہاں فاش

صائب گوید ؎

ہر چند صائب میروم سامانِ نومیدی کنم   زلفش بدستم می دہد سر رشتۂ آمالہا

ولفظ صیقل را کہ صیغۂ صفت مشبہ است ومعنیٔ فاعلیت را متضمن بمعنی مصدر قرار دادہ علامتِ فاعلیت بہ حرف گر در آخر او ضم کنند۔ ظہوری گوید ؎

عشق صیقل گرِ آئینۂ ادراک کنم
تیرہ گردید دل از زنگِ ہوس پاک کنم

وہمچنیں در آخر لفظ ساقی علامت فاعلیت بیفزایند۔ ہم او گوید ؎

بساقی گری گر کند جلوہ حُور   ز دستش بگیرم شراب طہور

وگاہے اسم ظرفِ عربی را کہ بروزن مفعل باشد بمعنیٔ مصدر قرار دادہ علامتِ اسم ظرف بقاعدۂ پارسی بداں ضم کنند۔ ہلالی استرآبادی گوید ؎

تا مبادا آگاه از ذوقِ گرفتاری شوند　　می کنم آزاد طفلاں را از مکتب خانہا

واز قبیل مکتب خانہ است لفظ منزل گاه حافظ گوید ؎

کس ندانست کہ منزلگہِ مقصود کجاست　　ایں قدر ہست کہ بانگِ جرسے می آید

وگاہے بر اسم تفضیل بقاعدۂ پارسی لفظ تر کہ افادۂ معنی تفضیل کند بیفزایند

خواجہ کرمانی گوید ؎

مرا ز میکده پرہیز کردن اولیٰ تر　　کہ گفتہ اند بہ پرہیز بہ شود بیمار

سعدی گوید ؎

ترک احسان خواجہ اولیٰ تر　　کاحتمالِ جفائے بوّاباں

و لفظ مسلم کہ بہ سکون سین وکسر لام است بقاعدۂ پارسی جمع نموده مسلماں بکسر لام گفتہ اند و ایں قیاس بجائے خود درست است اما پارسیاں دریں لفظ عجب تصرفے بکار برده اند یعنی بفتح سین وسکون لام مفرد قرار داده بہ جمعش مسلماناں گویند۔ حافظ گوید ؎

مسلماناں مرا وقتے دلے بود　　کہ با وے گفتمے گر مشکلے بود

انوری گوید ؎

اے مسلماناں فغاں از دورِ چرخِ چنبری　　وز نفاقِ ماه وقصدِ مہر وکیدِ مشتری

و لفظِ کافر را بہ رعایتِ قافیہ بفتح فا می آرند وایں عام است و در اشعار اساتذه مطرد وہمچنیں در بعضے مصادر عربیہ بقاعدۂ فارسی علامت مصدر زیاده می کنند۔ چنانچہ در طلب وفہم ورقص کہ مصادر ثلاثیہ اند۔ طلبیدن وفہمیدن ورقصیدن استعمال کنند۔ وگاہے کلمۂ پارسی را بقاعدۂ عربی بہ صیغۂ مقصد

تثنیہ می آرند۔ موجی اصفہانی از لفظ زلف صیغۂ اسم مفعول مشتق می کند ؎

مزلّف چوں شود دلبر بدولت میرسد عاشق
خطِ مشکینِ او خاصیتِ بالِ ہما دارد

نظیری نیشاپوری گوید ؎

بہ تحریکِ نسیمے خاطرم آشفتہ می گردد
بخود رائی سرِ زلفین دلدار است پنداری

وہم در آخر مصدر عربی حرف یا، و تا، ملحق ساختہ کمال را کمالیّت گویند سعدی گوید ؎

اگر مانُند رخسارت گلے در بوستانستے
زمیں را از کمالیّت شرف بر آسمانستے

دگاہے لفظ امنیّت را بمعنئ امن مے آرند ؎

ظہوری ایں سخن باور ندارد
کہ در ملکِ خطر امنیتے نیست

ولفظ تسلّی و تمنّی و تماشی کہ بحرف یا، ماقبل مکسور مصادر عربیہ اند بہ الف بدل کردہ تسلّا و تمنّا و تماشا آوردہ اند وہم لفظ تسلّی کہ مصدر بابِ تفعّل است بمعنی تسلّی بصیغہ اسم فاعل استعمال کردہ اند۔ صائب گوید ؎

بہ اندک نسبتے عاشق تسلّی می شود ورنہ
بہ آہو نسبتِ دوری است چشمِ شوخِ لیلیٰ را

ومؤلف راست ؎

بصبر ہیچ تسلّی نمے شوم زُوحی
بیا بنالہ دلِ عاقلے خراب کنیم

واز ہمیں قبیل است خبر شدن بمعنی آگاہ شدن ولفظ عِذار را کہ بمعنے خط

رخسار است بمعنیٔ رخسار استعمال کنند[1]؎

دل عالمے بسوزی چو عذار بر فروزی
تو ازیں چہ سود داری کہ نمی کنی مدارا

وگاہے بر لفظ پارسی الف ولام تعریف بقاعدہ عربی داخل کنند۔

منثور و منظوم

سخن اعم ازینکہ منثور باشد یا منظوم از جملۂ مزایائے فطرتِ انسانی است کہ صانع حقیقی با قدرتِ کاملہ وحکمتِ شاملۂ خویش آں راحلیۂ نطق بیارا است ونطق را ذریعۂ اظہارِ سخن ساخت۔ واختلافِ السنہ برطبق اختلافِ عوارضِ طبعیۂ امکنہ وبلاد پدید آمد واگر فطرتِ انسان اختصاصے بہ سخن کہ مشتمل بر مصالح ومہمات تمدن ومعاشرتِ نوعِ انسانی است نمی بود۔ ہر آئینہ سلسلۂ نظامِ عالم بدیں خوبی کہ می بینی بہ فسادے انجامید ومقصدِ سخن آن است کہ متکلم مافی الضمیر خود را در الفاظ بر دیگراں عرضہ دہد۔ و ایں امر فطری است کہ تصنع وتعمل را در آں مدخلے نیست وایں قدر چناں کہ متعارف است بیشتر در صورتِ کلام منثور وقوع می یابد۔ چہ منظوم امرِ صناعی است وپیدا است کہ طبعیت بر صناعت مقدم است۔ بنا بریں کلامِ منثور بر کلام منظوم مقدم باشد۔ و احدے را در آں مجال سخن نیست۔ چہ اگر خلاف ایں می بود بائستے کہ ہمہ افراد انسانی در کلامِ منظوم حرف میزوند۔ واذلیس فلیس۔ چ

---

[1] می تواں گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است۔ ۱۲ منہ

چون انتظام معاش و معادِ مردم منوط بہ سخن است کہ کلام عبارت از آن است پس سخن گوہرے است گرانمایہ کہ غواصِ مشیت ازلی آں را از قعرِ دریائے قدرتِ لم یزلی بساحل شہود جلوہ داد۔ و در دُرجِ فطرت انسانی و ودیعت نہاد فردوسی راست ؎

اگر بہ نبودے سخن از خدا　　نبی کے بُدے نزدِ ما رہنما

وتحقیق ایں معنی کہ منثور بر منظوم مزیتے دارد یا بالعکس آن است کہ افضلیت و اولیت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاس وسعت آں چیز در امورِ معاد و معاش کہ افراد انسانی را ازاں گزیر نیست و بالبداہت مے دانیم کہ کلام منثور در وسعت آباد عالم انسانی بحدے رواج یافتہ کہ در ہیچ ازمنہ و ممالک قومے از اقوامِ عالم ازاں مستغنی نہ بودہ و نخواہد بود۔ نظر بدیں ضرورت منثور را بر منظوم فضیلتے است۔ ظاہر ہ مزیتے است واضح و ایں معنی در بادی النظر دقیق اقتضائے آں می کند کہ از جہتِ دیگر منظوم را بر منثور تفوق زائد حاصل است و ایں تفوق نہ بالعموم است۔ بل بہ نسبتِ خصوص محل۔ چہ تاثیر کلام منظوم در نفوس نہ محدود تا بہ افرادِ انسانی است بل در حیوانات عجم نیز مشاہدہ می رود۔ خاصہ چوں بہ اصولِ ایقاع مقرون باشد و کلام منظوم در بعضے از موارد کارِ اعجاز کردہ است چنانچہ بر واقف کتب سیر و تواریخ ظاہر است۔ اما نزول کتب سما و یہ در کلام منثور دلیل بیّن است بر اہمیت کلامِ منثور۔ چہ بصورت نظم مفاسد اخری احتمال داشت کہ باعث بر ابطالِ مقصد ہدایت می افتاد و آنچہ در

بعضے از مقاماتِ تنزیلِ آیات بصورتِ کلام منظوم وارد شده نه از جهت نظم است۔ بل وقوع آں از جملۂ لوازم کلام بلیغ است کہ ضرورت ترکیب الفاظ برطبق قواعد معانی بداں داعی شده۔ اما قولِ صحیح دریں باب آن است کہ معنی باشد کہ در مقام مخصوص آں را در کلام منثور از آں موثر تر می یابند کہ در کلامِ منظوم و ہمچنیں بالعکس۔ پس نتواں گفتن کہ منثور در ہر جا مستحسن است و نہ بالعکس ؎

والقول یحسن منہ فی منثورہ ۔ مالیس یحسن منہ فی منظومہ

در مدح و مذمتِ کلامِ منظوم

بہ تقریب بحثِ منثور و منظوم لابدی نماید کہ شمۂ از بحثِ مدح و مذمتِ کلامِ منظوم حوالۂ قلم کرده آید۔ تا موجبِ ازدیادِ بصیرت طالبانِ حق گردد بدانکہ قومے از منتسبانِ شرائع و دیانات برآں رفتہ اند کہ روایت شعر و حفظ و اشتغال بداں مخالفِ شریعتِ اسلام است و در اثبات دعوے بہ تمہید مقدمات واہیہ پرداختہ وحکم بہ منع آں صادر فرموده اند لاخیر فی شیٔ احسنہ اکذبہ ؎

چوں اکذب اوست احسنِ او ۔ در شعر مپیچ و در فنِ او

وہم از بعضے شعرا ایں شعر نقل می کنند ؎

شعر دانی چیست دُر از دوستاں حیض الرجال
قائلش را خواه کیواں باش گو خواه مشتری

وحق آن است کہ از حق دور افتادہ عامۃ الناس را از راہ بردہ اند چہ حکم بہ منع شعر و مذمت آں مبنی بر وجوہِ مختلفہ می تواند بود۔ و وجہے از آں وجوہ ثبت مدعائے ایشاں نیست۔ ازاں جملہ یکے اینکہ شعر اکثر مشتمل بر معانی سخیفہ و باطلہ از قسم ہجو و ہزل و کذب وغیر ذلک می باشد۔ دوم اینکہ شعر کلام موزوں است و مجرد موزونیت موجبِ تبری و تنزہ از آں گردد و آں را عیب گماں برند۔ سوم اینکہ اشتغال بداں کارِ عبث دانند۔ چہ در تنزیل مذمت آں وارد گشتہ۔ چہارم اینکہ طبع ناموزوں دارند و بہ مقتضائے۔ ع

الناس اعداء ما جھلُوا

آں را منظور ندارند و ہر چند کہ شعر مبنی بر حکمت و موعظت یا تحریص و ترغیب وغیر ذلک باشد چوں آتش در ہیزم تر ہیچ وجہ در ایشاں درنگیرد و بالجملہ استنکاف و استنکار شعر بہر وجہے کہ باشد خلافِ عقلِ سلیم و منافی شرعِ قویم است۔

درصورتِ اولیٰ بر مدعی واجب و لازم است کہ ہم چنانکہ کلامِ منظوم را قبیح و مذموم پندارد کلام منثور را نیز قبیح و مذموم قرار دہد۔ زیرا کہ کلام منثور ہم از ہجو و فحش و ہزل و کذب خالی نیست و باید کہ گنگی را بر گویائی فضیلت نہد۔ چہ کلام منثور البتہ از کلامِ منظوم در کمیت بیشتر است و عامۃ الناس و خواص ایشاں کہ در ہمہ عمر شعرے نہ گفتہ اند از شمارۂ شعرا بیشتر از بیشتر بودہ اند۔ و بالفرض اگر کسے التزام آں نماید کہ بہ تدوینِ ہزل و فحش کلامِ منثور پردازد و آں را با ہزل و فحش کلام منظوم بیک میزان سنجد یقین است کہ ہزل و فحش کلام منثور از منظوم بشمارۂ ذراتِ رمل افزوں

آید ورا وی شعر بیش از حکایتِ شعر متعہد چیزے نگشتہ و بر حاکی بہ ہیچ وجہ خوردہ نتواں گرفت زیراکہ از حکایتِ آں بر باطل اقدام نہ نمودہ و نہ برایذائے احدے از مسلمانان جسارت کردہ واگر حکایتِ باطل مطلق ممنوع بودے در کلامِ وحی اباطیل کفار منقول نہ بودے۔ محقق را نظر بہ غرضِ اصلی است نہ بر معنئ باطل۔ وازیں جاست کہ در مثل آوردہ اند کہ نقل کفر کفر نہ باشد وعلمائے کتاب وسنت در حل غریبِ قرآن وحدیث در ہر قرنے تمسک باشعار عرب نمودہ اند۔ وبر معنئ باطل نظر نہ کردہ وازابن عباس رضی اللہ عنہ مروی است اِذَا قَرَءْتُمُ الْقُرْاٰنَ وَلَا تَدْرُوْنَ مَا عَرَبِیَّتُہٗ فَابْتَغُوْہُ فِی الشِّعْرِ فَاِنَّ الشِّعْرَ دِیْوَانُ الْعَرَبِ۔

ودر آثار است کہ خواجہ حسن بصری رحمہ اللہ در مواعظ خویش بدیں شعر تمثیل می جست ؎

الیوم عندك دَلّها وحدیثها
وغداً لغیرك کفّها وَالمِعْصَمُ[1]

ودر قرونِ اولی بسیارے از اکابر صحابہ وتابعین رضی اللہ عنہم اجمعین در مقام ضرورت تمسک بہ اشعار کردہ اند۔ چنانچہ بر ماہرِ علم تاریخ خود ہویدا است وگاہے مقصود ایں بزرگواراں از تمسک بہ شعر امرے باطل نبودہ است وبرعکس ایں بسا باشد کہ کلمۂ حق نقل کردہ آید و مراد ازاں امرے باطل باشد۔

چنانکہ در واقعۂ یکے از خوارج با امیر المومنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ،

---

[1] اشارہ است بہ غداریٔ عروس دنیا۔ ۱۲ منہ

مشہور[1] است۔ و اگر کسے کلمۂ حق را ذریعۂ امر باطل گرداند سامع آں را چگونہ حق خواہد پنداشت۔ و مع ذلک صاحب ایں رائے فاسد در ثمرات و غایات شعار یکہ مبنی بر معانی حکمت و موعظت و زہد و تقویٰ و مکارم اخلاق باشد نظر نہ کردہ و آنچہ در بعضے از اخبار مثلاً لان یمتلئ جوف احدکم قیحًا فیریہ خیر لہ من ان یمتلئ شعرًا وارد شدہ آں را بہ حجت پیش آوردہ و خبر ان من الشعر لحکمۃ را فراموش کردہ۔ بل از فرطِ جہل بہ منازعت برخاستہ۔

و ہم فرمانِ عالی حضرت رسالتمآب صلی اللہ علیہ وسلم را کہ در حق حسان ابن ثابت رضی اللہ عنہ فرمودہ قل و روحُ القدس معک پس پشت انداختہ و استماع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و استحسان قصیدۂ کعب ابن زہیر و از غایت ارتیاح ارزانی فرمودنِ ردائے رحمت انتما بہ کعب خود دلیلے است وافی و برہانے است شافی بر بطلانِ رائے مدعی و اگر کسے بہ استیعاب اخبار صحیحہ کہ درین باب وارد گشتہ پرداز د حق بر دیدۂ بصیرت او جلوہ گر آید و فقیر نظر بہ مظنۂ اطناب کلام بر ہمیں قدر اکتفا لازم دانست۔

و در صورتِ ثانیہ مجرد وزن و تقفیہ موجبِ استہجانِ شعر نیست زیرا کہ وزن و تقفیہ بدون اعتبار زائد کہ باعث بر انکار مدعی افتد بہ ہیچ گونہ مذموم نیست چہ

---

[1] چوں برائے فصل قضیۂ خلافت فیما بین علی و امیر معاویہ ابو موسیٰ اشعری و عمرو بن العاص حکم قرار یافتند۔ خوارج بر خلاف علی برخاستند و گفتند کہ علی کتاب اللہ را از دست دادہ غیر کتاب اللہ را حکم قرار دادہ چہ کتاب اللہ می فرماید ان الحکم الا للّٰہ حضرت امیر فرمودند کلمۃ حق ارید بہا الباطل۔ ۱۲ منہ

جمہور علمائے فحول برآں رفتہ اند کہ الشعر حسنہ حسنٌ وقبیحہ قبیحٌ کما ورد فی الآثار۔ پس وزن وقافیہ را در حسن وقبح مدخلے نیست۔ زیرا کہ اگر مجرد وزن وقافیہ موجبِ قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سُوَرِ متعددہ بادید می آید و در اکثر مقامات برطبق قواعد عروض موزوں افتادہ نیز ہمچنیں حکم کردہ باشیم والعیاذ باللہ۔

اما در صورتِ ثالثہ مدعی را نمے رسد کہ در عبث بودن شعر با آیۂ الشعراءُ یتبعُھُمُ الغاوُون تشبث نماید۔ چہ مذمت شعراء ہزل گو دال بر مذمت مطلق شعر نیست زیرا کہ اگر چنیں بودے صحت استثنا الا الذین آمنوا وعملوا الصلحت ہرگز راست نیامدے وآنکہ با آیۂ وما علمناہ الشعرَ وما ینبغی لہٗ تمسک جستہ دلیل بر ممنوعیتِ شعر آوردہ مقامِ قضائے عجب است کہ مستدل از فہمِ عدمِ استلزام دلیل خاص ابطال دعویٰ عام را قاصر ماندہ۔ زیرا کہ کلام در مذمتِ مطلق شعر است نہ در شعرے کہ قائلش نبی معصوم باشد واگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ وزنگ تعصب از آئینۂ خاطر زدودہ باشد بسہولت تمام بر حکمت نابودنِ شاعر حضرت رسالتمآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ می تواند بودن چہ رتبۂ شاعری دُونِ رتبۂ نبوت ورسالت است ونبی اللہ خاصۃً حضرت ختم المرسلین گرامی ترِ آفرینشِ او سبحانہ وتعالیٰ است۔ چہ طور عقل سلیم جائز دارد کہ در امرِ مبتذل با فراد نوع انسانی مساہمت نماید۔ ورجوع اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیت شعر است بل از جہت ضرورتے کہ در اثنائے تحقیق وتفحص وحل غرائب آیات واحادیث وتحقیق مفہوم عبارات

منصوصہ رُوے دہد۔ و ازیں جاست کہ عمر رضی اللہ عنہ در حفظ و روایتِ اشعارِ جاہلیت تاکید مزید روا داشتے۔ چنانچہ بعضے از مفسرین در تفسیر آیۂ اویاخذہم علی تخوف ای تنقص آوردہ اند کہ عمر رضی اللہ عنہ ایں معنی را از شخصے از بنی ہذیل تحقیق نمود۔ و بہ ادنیٰ تامل می تواں دانست کہ اگر کسے از نحو و معانی و بیان بہرہ نداشتہ باشد۔ از تعیینِ مفہوم کلام بلیغ فرو می ماند زیرا کہ اعتبارات تراکیب کلام و اسالیب ترتیب الفاظ و حقیقت استعارات و کیفیت تشبیہات بر وجہے کما ینبغی جز بہ وسعتِ نظر دریں علوم اصلا دست ندہد۔ ع

ہر ہوسناکے چہ داند جام و سنداں باختن

و اگر صورت رابعہ مدعی را بر مخالفت و مذمتِ شعر برانگیزد تا بہ مخاصمت بنشیند حقا کہ ناکام برخیزد کما قلت ؎

ہر آں کو در ازل کور است کور است
وگر صد بیش پائش شمع طور است

و آنچہ براستی نزدیک تر است آن است کہ کسانے کہ از ذوقِ سلیم و طبع مستقیم بہرہ ندارند زبان بر طعن شعر و شاعری دراز و درِ مجادلہ با ایں و آں باز مے کنند۔ از اربابِ حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہرِ منظوم را گرامی نداشتہ۔

خواجہ عطار فرماید ؎

شعر و شرع و عرش از ہم خاستند
ایں دو عالم از سہ حرف آراستند

شعر چیست ؟

شعر را از آغازِ آفرینش در فطرتِ آدم زادگان ودیعت نهاده اند۔ نتواں گفتن کہ فلاں کس نخستین کسے است کہ بگفتنِ شعر متصدی گشتہ ۔ چہ ہمچنانکہ جاذبۂ کہربائیہ در ترکیب اجسام متنوعہ تعبیہ یافتہ۔ قابلیت شعر نیز در فطرتِ انسانی مرکوز است و ایں حکم نظر بہ نوع انسان است نہ نظر بہ افرادِ آں ۔ چنانچہ گویند انسان اشرف موجودات است و می بینی کہ ہر فرد نوع انسان اشرف موجودات نتواند بود۔ ہمچنیں ہر فرد انسان ہم شاعر نمی باشد و ہم چنانکہ اجسامِ متنوعہ را در جاذبۂ کہربائیہ بر یک وزن نیافریدہ اند طبائع شعراء نیز در شعر گفتن متفاوت اند۔ بعضے از محققین گفتہ اند کہ شعر را با مطلق کلام نسبت روح است با جسم و عقلا در تعریفِ حقیقتِ روح اعتراف بہ عجز نمودہ اند۔ ہمچنیں اگر گوئیم کہ در تعریفِ شعر قولے کہ حقیقتِ آں را وانماید بجا نیاوردہ اند جا دارد و اصحابِ عربیت گفتہ اند کہ شعر کلامے است موزوں و مقفیٰ کہ بقصد متکلم از و صدور یابد۔ و بر واقفِ فن پوشیدہ نیست کہ ایں تعریفے است بمنزلۂ نقش نیم رخ یعنی جانب لفظ را ملحوظ داشتہ جانبِ معنی را نیز ملحوظ داشتہ جانبِ معنی را بکلی از دست دادہ اند۔ نعم اہلِ میزان تا بحدے جانبِ معنی را نیز ملحوظ داشتہ اند۔ و گفتہ اند کہ شعر قولے است متخیل کہ در نفسِ انسانی بداں انبساطے یا انقباضے حادث گردد و بر ماہر لبیب مخفی نیست کہ ایں ہم نظر بہ حقیقت شعر طرداً و عکساً صحیح نیست ایں است تقریرا یراد کہ بعضے از معاصرین بر تعریف شعر عاید کردہ اند۔

و ما در ردِّ ایں ایراد می گوئیم - کہ چہ طور تعریف اصحابِ عربیت را ناممکل قرار تواں دادن - زیرا کہ معرِف (بالکسر) اگر حدِ تام است لا محالہ بر جنس و فصل مشتمل باشد - پس کلام جنس است و موزوں فصل آں - ناممکل چہ گونہ باشد و آنچہ گفتہ اند کہ جانب معنیٰ را دریں تعریف ملحوظ نداشتہ اند - غلط است چہ کلامے کہ متکلم آں را بقصد و ارادہ موزوں می کند ہر آئینہ معنیٰ داشتہ باشد در نفس اثرے بلیغ پیدا کند یا نہ - زیرا کہ حقیقتِ اثر برائے شعر ذاتی نیست - بل خارج از ماہیت اوست - نعم شکے نیست کہ اثر را بر کمالِ شعر محمول نتواند کردن چہ اثر شعر را عرضی است نہ ذاتی و اثر ہمچنانکہ در کلام منظوم یافتہ می شود در منثور نیز متحقق گردد - پس تعریف اصحابِ عربیت ناقص نباشد - غایۃ ما فی الباب تواں گفتن کہ در شرح و بسطِ شعر بر طریق مستشرقین او ریا اطنابے جائز نداشتہ اند زیرا کہ آنچہ ایشاں در تعریف شعر گفتہ اند آنرا بر تعریف منطقی محمول نتواں کردن و مع ذٰلک ایشاں دریں باب آنقدر تفصیل[1] آوردہ اند کہ اطلاق شعر محدود بر کلام منظوم نمی ماند - بل بر نثر ہم صحیح تواند بود و یمکن کہ ایں معنی بر معیارِ مذاق مغاربہ درست افتد - اما ما ایں را تسلیم نمی داریم - فیا للعجب کہ بعضے از ہندی نژاداں کہ کاسہ لیسیٔ مغاربہ را مایۂ افتخار و مباہات گماں بردہ اند - بہ تقلید کورانہ در تعیینِ حقیقتِ شعر از جائے بجائے رفتہ اند و ندانستہ اند کہ تعریف از وادیٔ دیگر است و تشریح و تفصیل از وادیٔ دیگر - گوئی خشتِ مربع

---

[1] و ایں ہمچناں است کہ در تعریفِ انسان گفتہ اند حیوانِ ناطق است و ایں حدِ تام است کہ مشتمل بر جنس و فصل است و اگر کسے فضائل و کمالات انسان را شرح دہد و آں را جزوے از تعریفِ انسان قرار دہد ہر آئینہ ہرزہ لائی کردہ باشد - ۱۲ منہ

را در قالب مثلث ریختن اراده کرده اند - وہذا کما تریٰ -

و آنچہ صاحب کتاب المعجم در حقیقتِ شعر آورده موید آن است کہ ما گفتیم وہو ہذا

"بدانکہ شعر در اصلِ لغت دانستن است و ادراکِ معانی بحدسِ صائب و اندیشہ و استدلال راست - و از روئے اصطلاح سخنے است اندیشیده مرتب معنوی موزون، متکرر، متساوی، حروفِ آخرین آں بہ یک دیگر مانندہ و دریں حد گفتند سخنے مرتب معنوی تا فرق باشد میانِ شعر و ہذیان و کلام نامرتب بے معنی و گفتند موزون تا فرق باشد میانِ نظم و نثرِ مرتب معنوی - و گفتند متکرر تا فرق باشد میانِ بیتے ذو مصرعین و میانِ نیم بیت کہ اقل شعر بیتے تمام باشد - چنانکہ پیش ازیں گفتہ ایم - و گفتند متساوی تا فرق باشد میانِ بیتِ تمام و میانِ مصاریع مختلف ہر یک بر روئے دیگر و گفتند حروفِ آخرین آں بہ یک دیگر مانندہ تا فرق بود میانِ مقفےٰ و غیر مقفےٰ کہ سخنِ بے قافیہ را شعر نشمرند اگرچہ موزون افتد" انتہیٰ بلفظہٖ -

و مع ذٰلک اصحابِ عربیت در مطاوئ کلام بشرح و بسطے کہ مخاربہ پسندیدہ اند اشارتے فرموده اند چنانکہ یکے از فضلاء گوید انّہ نفثۃٌ روحانیۃ تمتزج باجزاء النفوس ولا تحس بہ منہا غیر النفوس الذکیۃ یعنی شعر الفائے روحانی است کہ با جزائے نفسِ انسانی امتزاج یابد بہ نحوے کہ غیر از نفوسِ پاکیزه سرشت دیگرے آں را ادراک نتواند کردن - دریں عبارت آنچہ دریں باب مرغوبِ طبع مستشرقین است بروجۂ اجمال ذکر یافتہ و ازیں واضح تر آنکہ بعضے از اجلۂ ادبا آورده است

الشعر قول یصل الیٰ قلب بلا اذن ہ یعنی شعر قولے است کہ در دلِ سامع بے آنکہ از وے دستوری طلبد جا گیرد۔

وایں عبارت بلا ریب مفہوم شعر را بر نہجے کہ مستشرقین را بسند باشد تعیین میدہد وہم ازیں واضح تر جملہ ایست کہ حجت خصم را بر وجہ تبکیت قطع وفصل می کند حیث قیل فلوا نہم سألوا الحقیقۃ ان تختار لہا مکاناً تشرف منہ علی الکون لما اختارت غیر بیتٍ من الشعر یعنی اگر حقیقت امرے را مختار سازند کہ جائگاہے بلند تر برائے خود تجویز نماید تا از آں جا حقایق موجوداتِ عالم را تماشا کند۔ ہر آئینہ بجز بیتِ شعر جائے را برائے خود اختیار نہ نماید۔ وایں عبارت ببانگِ دہل ندا می کند کہ آنچہ را مستشرقین در صفحات عدیدہ رقم زدہ اند یکے از اصحاب عربیت آن را در مطاوی کلماتِ متعددہ بیان فرمودہ طبعے نقاد باید وفکر وقاد تا مخدّراتِ عبارت مسطورہ را بمنصۂ کراریس جلوہ دہد۔ واز ہمہ مختصر وجامع ترجملہ ایست مرجاحظ را کہ از اجلّۂ ائمۂ اصحاب عربیت است حیث قال انما الشعر صناعۃ وضرب من التصویر۔

انواعِ نظم

انواعِ مشہورۂ نظم کہ پارسیان درآں شعر موزوں کنند۔ قصیدہ وغزل ومثنوی ورباعی است وایںہا را نزد ایشاں رواجے تمام حاصل است۔ باصورت ہر یک را دریں مقام شرح می دہیم۔

قصیده

قصیده پارهٔ از اشعار است که نیمهٔ دیگر ہر شعر ازاں بر قافیہ ملتزمہ باشد الا مطلع کہ ہر دو نیمهٔ آں قافیہ داشتہ باشد و آں شعرے است کہ ابتدائے[1] قصیدہ ازاں جا کنند و مصرع بودنش لازم است و معنیٔ تصریع آں است کہ بنائے ہر دو نیمهٔ شعر بر قافیهٔ معلومہ کنند و گفتہ اند کہ کم از پانزدہ شعر نبود و بخیالِ مؤلف ایں شرط نظر بہ اکثریت ایں مقدار است نہ نظر بہ کُلّیتِ آں و ازیں جا ست کہ بعضے از ماہرانِ فن بر سہ بیت یا پنج بیت ہم اطلاقِ قصیدہ جائز داشتہ اند۔

و در قصیدہ مراعات چند امور لازم دانستہ اند۔

اوّل حسنِ مطلع ۔ یعنی مطلعِ قصیدہ باید کہ معنیٔ با حشمت و الفاظ پر شوکت داشتہ باشد۔ و بطریقِ براعۃ الاستہلال با مضمون قصیدہ مناسبتے دارد تا اگر مقصود تہنیت باشد از الفاظے کہ مشعر از معنیٔ غم و اندوہ و مصیبت و بلا باشد بپرہیزد۔ وہمچنیں اگر مقصود تعزیت است از الفاظے کہ متضمن بر معنیٔ شادی و سرور و انبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجملہ در مطلع قصیدہ لفظے مستکرہ و سخنے ناخوش آئندہ نیارد ۔ چنانکہ ابوطیب متنبی گفتہ ؎

---

[1] و صاحب عمدہ می گوید کہ اصطلاح مطلع کہ مشہور است دریں معنی کہ گفتہ آمد غلط است و ہمچنیں اصطلاح مقطع کہ شعر اخیر را گویند۔ بل مطلع رکن اول ہر شعر را و مقطع رکن آخر ہر شعر را گویند۔ ۱۲ ۔ منہ ۔

لَاخَیلَ عِندَكَ تُھدِیھَا وَلَامَالُ
فَلیُسعِدِ النُّطقُ اِن لَم تُسعِدِ الحَالُ

اگرچہ خطاب با خویشتن می کند اما سخت ناپسندیدہ باشد مواجہت ممدوح بدیں مطلع کہ نہ خیل داری نہ مال۔ ہمچنیں کمالِ اصفہانی مطلعے گفتہ است ؎

اُمیدِ لذتِ عیش از مدارِ چرخ مدار کہ در دیارِ کرم نیست آدمی ودیار

بغایت نامیمون می نماید کہ در اول وہلہ بسمعِ ممدوح جملۂ "اُمید لذتِ عیش مدار" برساند وچوں دریں قصیدہ استعطاف و اجتداء خواہد کرد۔ چوں تواں گفت۔ ع

کہ در دیارِ کرم نیست آدمی ودیار

وہمچنیں است ایں مطلع ظہیر فاریابی ؎

نباشدت نفسے در سرآں کلہداری
کہ سر بکلبۂ احزانِ ما فرود آری

مطلعے است خیلے ناخوشگوار و نامیمون۔ و تا تواند نسیب وتشبیب را از حدِ مناسب طولِ زیادے ندہد کہ موجبِ ملال می اُفتد۔

دوم حسنِ تخلص۔ ہر چند ایرادِ نسیب وتشبیب در آغازِ قصیدہ لازم نیست اما چوں التزام آں کند چنانکہ معمول اساتذۂ فن است باید کہ بہ ہنجار لطیف ازاں بطرحِ ممدوح انتقال کند وحق آنست کہ از عہدۂ حسنِ تخلص بیروں آمدن خالی از دقت وصعوبت نیست ابوطیب متنبیؔ را دریں باب مسلم داشتہ اند مخالص لطیفہ بسیار دارد و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ بر دیگراں سابق آمدہ۔

وصورتِ متکرہ تخلص آن است کہ از نسیب بمدح بہ نحوے انتقال کند کہ گوئی دراد راکِ مراد از معشوق بہ ممدوح استعانت میکند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ

نمی بُرّم امیدِ وصل زیرا واثقم کز تو
بتوفیق شہنشاہی مرادِ خویش بردارم

وچنانکہ عمادی گوید

بازم رہاں زعشوۂ بسیار چوں مرا — بادہ خدا حدیثِ تو بسیار میرود

چہ قدر رکیک است کہ ہیچ از انبساط نفس ونشاط خاطر کہ لازم ایں مقام است باخود ندارد۔

سوم۔ مدح وہجا۔ باید کہ در بیانِ اوصاف از قبیلِ مدح باشد یا ہجا چنداں غلو نکند کہ بحدِ استحالت عقلی یا ترک ادب شرعی برسد وچیزے کہ ممدوح باخود ندارد بد ونسبت نہ کند ودریں باب بسیارے از اساتذہ فن از جائے بجائے رسیدہ سر رشتۂ اعتدال را از دست دادہ اند چنانکہ انوری گفتہ است

اگر فنا دہ ہستی بگِل برانداید — تراچہ باک نہ ذاتِ تو مستعدِ فناست

مبالغہ ایست کہ بصراحت بر کذب قائل ندامی کند۔ وہم مشتمل بر ضعفِ تالیف است اگر مصرع ثانی چنیں می گفت۔ ع

تراچہ باک کہ ذاتت نہ مستعد فناست

حرفِ نفی وکافِ علت برجائے خود قرار می یافت وبازمی گوید

اگر بقا نبود درجہاں تراچہ زیاں — بقا بذاتِ تو باقی نہ ذاتِ تو بہ بقاست

دریں شعر غلوئے جائز داشتہ کہ بصراحت بر کذبِ قائل آں ندا می کند
وچنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است ؎

شراب حاضر و دلبر ندیم و من مخمور | چرا نشستہ ام از عشرت و طرب مہجور

تا آنکہ در مقام تخلص مے گوید ؎

خدا نگان شریعت بزرگ سیف الدیں | کہ جہل گشت بہ سیف زبانِ او مقہور
پناہ ملتِ عبد العزیز آنکہ شد است | ز عزِ بارگہش خط ہر ہنر موفور

کسے را کہ خدا نگانِ شریعت و پناہِ ملت خوانند تسیب و مدح او بہ شراب
و مستی و سبو لائق نباشد۔

صاحب کتاب المعجم بر شعر محمد بن عبد الرزاق ؎

کفر است و گرنہ دستِ جودِ او
لا از سرِ لا الٰہ برگیرد

دستے گرفتہ و گفتہ کہ چوں نفیِ ایں لا بجود و بخل تعلقے ندارد مبالغتے
زشت است و مدح قاصر۔ در کلمۂ شہادت بریں کلمہ وقف کردن ناشائست
و چوں گفت دستِ جودِ او معنی آنگاہ درست بودے کہ در نفی آں
اثباتِ جودے متصور بودے۔ و ایں قسم اطلاقات خود نزدیکِ اربابِ
براعت ناپسندیدہ است۔

فقیر مؤلف گوید کہ حیرانم از آنچہ کہ ایں بزرگوار فاضل گفتہ کہ نفی لا با وجود
بخل تعلقے ندارد۔ مگر شعرِ فرزدق را کہ در مدح امام علی زین العابدین بن حسین
رضی اللہ عنہما گفتہ با آں سعتِ اطلاعے بر اشعارِ تازی کہ داشت فراموش ساختہ

حیث قال ؎ مَا قَالَ لَا قَطُّ اِلَّا فِی تَشَہُّدِہٖ
لَوْلَا التَّشَہُّدُ کَانَتْ لَاءُہٗ نَعَمُ

وہمیں معنیٰ را یکے از شعراء در پارسی موزوں نمودہ ؎
نرفتہ لا بہ زبانِ مبارکش ہرگز
مگر بہ اَشْہَدُ اَنْ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللہ

بر اربابِ معنی مخفی نیست کہ مقصدِ شاعر نہ آن است کہ اگر لا از مہرِ لا الٰہ الا اللہ محو کنند اثباتِ جودِ ممدوح ازاں لازم آید بل معنی آن است کہ در زمانِ ممدوح حرفِ لا کہ برائے نفی چیزے است وجودے ندارد تا غائتے کہ سائلاں را در جوابِ سوال بجز نعم کہ کلمۂ ایجاب است چیزے نگویند۔ زیرا کہ لا گفتن مشعر است از ردِّ سوالِ سائلاں و ردِّ سوال بالعموم دلیل بخل و امساک است کہ منافیٔ جود و کرم است و چوں نفی در تشہد ہم موجود است وجودِ ممدوح متقاضیٔ نفی نیست و اگرچہ در غیر مقامِ جود باشد۔ بنابریں اگر بیم کفر نبودے از سرِ کلمہ شہادت حرفِ نفی را محو ساختے و ایں نوع مبالغتے در کلامِ اساتذہ یافتہ می شود ملا ظہوری در نثرِ دوم در مدح ابراہیم عادل شاہ آوردہ۔

"در تیر بارانِ فاقہ زر بہ سپر می برند تا از گرانیٔ عطا شاہینِ میزان صورتِ لا بر نیارد۔"

باید کہ اگر قصیدہ مشتمل بر اعتذار و استعفائے جرائم باشد تمثیلات و نظائرِ پیشینیاں را بر وجہٗ لطیف ذکر کند و حدِّ ادب را ملحوظ دارد و چیزیکہ مرتکبِ آں شدہ باشد از اعتراف بداں صراحتًا انکار نہ نماید۔ نابغۂ ذبیانی را در بابِ

اعتذار یات مسلم داشتہ اند۔

واگر لب بہ شفاعتِ شخصے یا قومے بکشاید در اظہار سوابق حقوق خدمات سعی نمودہ در استرحام مبالغہ نماید وچناں وانماید کہ عفو جرائم وتربیتِ دودمانہائے قدیم از اخلاقِ اکابر ملوک نامدار است۔

واگر مطلوب نہی از منکرات ومناہی باشد باید کہ بر سبیلِ حکائتے از غیر نتائجِ قبیحہ آں را در مطاوئ ذکرِ محامد ومحاسن وانماید۔ وبہ علو ہمت وحمیت متوجہ سازد۔

در استعطافِ قومے یا جمعے بہ اصلاحِ فسادے یا بہ ترکِ بے اعتدالیہائے کہ منافیٔ غیرت وحمیت باشد یا بدفع اعدائے ملت وناموس ودودمان وغیرہ ذلک باید کہ بہ ایرادِ تمثیلاتِ تاریخیہ وتذکیر مزایائے اکابر سلف ونظائرِ حاضرہ اہتمامِ کلی جائز دارد۔

چہارم۔ حسنِ طلب۔ نباید کہ در استعطاف وابتداء ترکِ ادبے کہ از آدابِ شائستہ شانِ ممدوح باشد نماید۔ زیراکہ رعایتِ ادب درجملہ ابواب لازم باشد وبہ اظہارِ فضائل وکمالاتِ خود بر دے حقے بر طریق وجوب ثابت نکند۔ بل دریں باب تا تواند مسترخی العنان باشد۔ واگر بہ ضرورت حاجت افتد۔ بر سبیلِ کنایت ادا نماید ودر آں ہم از الفاظے کہ مشعر از اقتراح والحاح باشد اجتناب واجب داند۔ فقیر می گوید کہ ابتدا۔ شیوۂ قدماءِ شعرا نبودہ است

نعم متملقانِ متاخرین بداں پرداختہ اند و در آثار نہی ازاں وارد است احثوا التراب فی افواہ المتمدحین۔

وہجا اگرچہ درہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسان رضی اللہ عنہ مشرکین را ہجو می گفتند و در مواجہت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم می خواندند اما چوں مبنی بر امور دینویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جادۂ حق گوئی انحراف نورزد۔ واز ذکر فواحش کہ بہرحال منافیٔ اخلاق است خود را دور دارد۔

پنجم حسن مقطع۔ و دنبالۂ قصیدہ باید کہ بتقریب لطیف و بلیغ سر انجام دہد تا معنئ اکہ در پایانِ قصیدہ مستمعین استماع کنند۔ اثر نیک ازآں در دلہا باقی ماند۔ و اگر بدعا پردازد باید کہ در طلب چیزے برائے ممدوح مبالغہ دور از قیاس را جائز نہ شمرد۔ چناں کہ رسم بعضے از چکامہ سرایانِ متاخرین است۔ و بالجملہ از غلوِ بے معنی کہ عقلاء آں را مستحسن نشمارند محترز باشد۔

غزل

غزل را چوں قصیدہ مطلع ضروری است و باید کہ زائد از یازدہ بیت نبارد و ابیات غزل را سلسلۂ کلامِ مربوط نمی باشد و ہرچند بنائے غزل بر ذکرِ لوازم عشق و محبت نہادہ اند۔ اما اساتذہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند و بہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ادبیاتِ فارسی زبان ازاں بہرۂ عظیم دارد۔

متقدمین در غزل شیوۂ پسندیدہ و روشے سادہ دارند و گرد تکلفاتِ بارد نمی گردند۔ و متاخرین از ہر گونہ محسناتِ لفظیہ در غزل بکار بردہ اند و ہر چند ایشان در اختراعِ تشبیہاتِ نادرہ و استعاراتِ لطیفہ شگرفیہا بروئے روز آوردہ اند۔ اما تاثر و انفعالے کہ در غزلِ متقدمین می بینی در کلامِ متاخرین نخواہی یافت۔ چہ آنچہ از طبعیت می زاید بہ تبعیت نمی آید و آغاز تمثیل بروجۂ حسن تعلیل را متاخرین رواجے تمام دادہ اند۔ و ہر چند بظاہر دلکش می نماید اما چوں بنی بر ادعائے محض می باشد بحبت نمی ارزد و بیشتر نظیری و کلیم و صائب و غنی کشمیری و میرزا بیدل دریں راہ گام زدہ اند۔ و سعدی و خسرو و حافظ غزل را بہ شیوۂ دلنشین و روشِ گزین گفتہ اند۔ بویژہ خواجۂ حافظ کہ غزلش را قبول عام دست دادہ کہ دیگراں را بیشتر نیامدہ کما قلتُ ؎

بخاکِ خطۂ شیراز اے صبا چو رسی — بسوئے تربتِ حافظ بزن دو سہ گامے
بگو ز روحئ ہندی کہ اے امامِ غزل — یکے بحیم کہ غزل را نماند جز نامے

بسیارے از لفظ پرستاں نظیری را در غزل بر اوجِ فلک نشاندہ اند و ندانستہ اند کہ بہ تطبع راہ می رود نہ بہ طبع۔ چنانکہ بہ تتبعِ حافظ در مطلع اولین غزل می گوید ؎

اذا ما شئت ان تحیی حیاً حلوۃ المحیا
برسوائی برآور سر ز مستوری بدل نہ پا

مؤلف گوید حیاۃً حلوۃ المحیاۃ ترکیبے است کہ معنی ندارد الا بہ تکلف و حافظ

شعر یزید ابن معاویہ ؎

انا المسموم ما عندی بتریاقٍ ولا راقی
اَدِرْ کاساً و ناوِلھا یا ایّھا الساقی

را بہ نحوے تضمین نمودہ کہ با مصرع خودش ربطِ جسم و جاں پیدا کردہ و بالجملہ سلاست و عذوبت کہ مدارِ قبول عام بر آن است در غزل نظیری مفقود است و اغلاق و ابہام در اکثر اشعار او موجود۔ آیا نشان میدہی کہ در دیوان نظیری بازائے ایں دو شعر حافظ ؎

صبحدم مرغِ چمن با گلِ نوخاستہ گفت — نازکم کن کہ دریں باغ بسے چوں تو شگفت
گل بخندید کہ از راست نرنجیم ولے — ہیچ عاشق سخن تلخ بہ معشوق نگفت

شعرے یافتہ می شود و یا مطلعے از غزلے در برابر ایں مطلع دارد؟ ؎

غلامِ نرگسِ مستِ تو تاجدارانند
خرابِ بادۂ لعلِ تو ہوشیارانند

چشم و لب را ازیں بہتر ستودن سحر را با اعجاز در یک میزان سنجیدن است۔ آگاہ باش کہ ایں مطلع در نعت است و بزعم فقیر بہتر ازیں مطلع در نعت کسے از فحول اساتذہ نیاوردہ در بابِ تنقید و موازنہ متعلق بہ نظیری زائد بریں کہ گفتیم گفتہ خواہد آمد۔ انشاء اللہ۔

و بالجملہ غزل را ناگزیر است از سلاستِ الفاظ و عذوبت و دلنشینیٔ ترکیب و تناسبِ ترتیب و ندرتِ تشبیہ و لطافتِ استعارہ و تا تواند از اغلاق و ابہام و تعقید

وحشو قبیح اجتناب ورزد و بہ نہجے کہ بمجردِ استماعِ معنیٔ شعر حلقۂ اثر بر درِ دلہا کوبد زیرا کہ مقصود از غزل ترویحِ خاطر و خوشامدِ نفس است و اگر در حلِ آں بمزید تفکر و تامل ضرورت اُفتد۔ چنانکہ ہندیاں اشکال و اغلاقِ معنی را بر کمالِ طبع قائلش محمول کنند۔ آں را غزل نباید گفت بل از قبیلِ لغز و تعمیہ باید دانست وہم باید بنائے غزل بر وزنِ خوش و مطبوع و الفاظ عذب و سلیس و معانی رائق و رقیق نہد و از کلماتِ منکرہ و خشن احتراز واجب داند۔ کما ذہب الیہ محمدؐ بن قیس الرازی صاحب کتاب المعجم۔

مثنوی

مثنوی چنانکہ معلوم است بنائے آں بر ابیاتِ مفردہ مستقلہ نہادہ اند و در جملۂ آنہا تصریع لازم و آں را مزدوج نیز گویند و نسبت بہ قصیدہ و غزل سہولتے دارد و ایں نوع مخصوص بزبانِ پارسی است در تازی نشانے ندارد و بعضے از مولدین بہ تقلیدِ عجمیاں در تازی ہم کم کم دریں نوع بہ تکلف شعر گفتہ اند۔ اما چنداں دلکش نیفتادہ و ایں ہمچناں است کہ بعضے از اہلِ عجم دریں روزگار در پارسی بہ ہنجارِ مغاربہ طرح نظمے انداختہ اند کہ از قیدِ اوزانِ متعارفہ و روی و قافیہ بکلی عاری می باشد۔ بمذاقِ ما مشارقہ خوش نمی آید۔

و بنائے مثنوی بر اوزانِ مخصوصہ نہادہ اند و اکثر اساتذہ بالعموم در بحرِ تقارب و ہزج و رمل و سریع می گفتہ اند۔ رزم را با بحرِ تقارب و عشق و محبت را با بحرِ

هزج و تصوف را با بحر هزج و رمل خاصۃً مناسبتے است که با بحور دیگر نیست ۔ و دریں بحور ہم غیر از مسدس الارکان نیاورده اند ۔

باید که سر رشتۂ ترکیب سلیس و سہل الفہم و رنگینیٔ معنی که بیشتر از لطافت تشبیہہ و استعاره می خیزد از دست ندہد و نگذارد که الفاظ رزم را بالفاظ بزم و بالعکس خلط دہد ۔ زیرا که میان الفاظ ہر موضوع امتیاز بیّن است و اکثر تذکره نویساں بر آنند که داستان رزم بہتر از حکیم فردوسی و افسانۂ عشق و محبت بہتر از شیخ نظامی دیگرے را دست نداده و ایں قول به راستی نزدیک تر است ۔ شیخ نظامی را در باب مثنوی میر قافلہ باید دانست مثنویٔ شیریں خسرو بریں مدعا دلیل متین است ۔

رُباعے

در اوائل ایں را ترانہ و دو بیتی مے گفتند ۔ و مقصور است بر دو بیت و بس ۔ بیت اوّل باید که مُصرّع باشد و ثانی گاہے مصرّع و گاہے غیر مصرّع و ہر دو بیت متحد القافیہ مے آرند و مخصوص است با بحرِ ہزج مزاحف اخرب و اخرم که زائد از بست و چہار وزن نیست ۔ چنانکه عروضیاں شرح داده اند و رُباعی موضوع

نه فقیر گویم که ایں از زوادئی اغلب است ۔ در کلام بعضے از اساتذۂ قدیم در ضرب رکن مزاحف غیر از ارکان مصرحۂ ضرب ہم دیده شده ۔ ۱۲ منه

است برائے ہرگونہ معانی حکمت و دانش وتصوف و مدح وہجا وغیرذلک و مصرع چہارم باید کہ قوتِ زائد داشتہ باشد و بالجملہ رباعی عجب چیزے است و اکثر اساتذہ دریں میدان سمندِ طبع را جولان دادہ اند۔ اما حکیم عمرِ خیام و سلطان ابوسعید ابوالخیر بر دیگراں سابق آمدہ اند۔

و صاحبِ کتاب المعجم گفتہ کہ بحکم آنکہ بنائے آں بر دو بیت بیش نیست باید کہ ترکیب اجزائے آں درست و قوافی متمکن و الفاظ عذب و معانی لطیف باشد و از کلماتِ حشو و تجنیسات متکرر و تقدیم و تاخیرِ ناخوش خالی بود و اگر با آں چیزے از صناعاتِ مستحسن و مستبدعاتِ مطبوع چوں مطابقۂ لطیف و تشبیہہ درست و استعارۂ پاکیزہ و تقابلِ موزوں و ایہامے شیریں یار بود نیکوتر آید۔

اقسامِ نظم جز ایں چہار کہ مذکور شد دیگر ہم ہست از آنجملہ قطعہ است و آں بعینہٖ قصیدہ می باشد و فرق میانِ ہر دو در بیتِ اولین است اگر مصرع باشد قصیدہ گویند ورنہ قطعہ۔

و مسمّط ۔ آں است کہ بنائے ابیاتِ قصیدہ بر پنج مصرع متفق القوافی باشد و مصرع ششم را قافیہ مختلفِ قوافیٔ اوّل آرند منوچہری گوید ؎

خیزید خز آرید کہ ہنگامِ خزان است	بادِ خنک از جانبِ خوارزم وزان است
آں برگِ رزاں بیں کہ برآں شاخِ رزان است	گوئی کہ یکے پیرہنِ رنگِ رزان است

لہ کہ در فن بدیع مذکور است ۔ ۱۲ منہ

دہقاں بہ تعجب سر انگشت گزاں است کاندر چمن و باغ نہ گل ماند نہ گلزار

و ترجیع بند۔ و آں مجموعۂ اشعار است چوں غزل کہ شعراولین ہر بند آں مصرع باشد و قافیہ اش غیر قوافی ہر بند آرند و بیتے معین در آخر ہر بند متکرر آرند۔

و ترکیب بند۔ ہماں صورت ترجیع بند دارد اما بیتے کہ در پایانِ ہر بند آرند مکرر نہ باشد بل ہر یک جداگانہ و مستقل باشد در قافیہ و ردی و ایں کثیر الاستعمال است۔

و در ہمہ انواعِ نظم بر تفویف کار بند باشد و آں بر قرارے کہ صاحب المعجم گفتہ آن است کہ بنائے شعر بر وزن خوش و لفظ شیریں و عبارتِ متین و قوافی درست و ترکیب سہل و معانیٔ لطیف نہد۔ چنانکہ با فہام نزدیک باشد و در ادراک و استخراج آں باندیشۂ بسیار و امعانِ فکر احتیاج نیفتد و از استعاراتِ بعید و مجازاتِ شاذ و تشبیہاتِ کاذب و تجنیسات منکر خالی باشد و ہر بیت در لفظ و معنی بنفس خود قائم بود و جز از روئے معانی و تنسیق کلام بدیگرے محتاج و برآں موقوف نباشد و الفاظ و قوافی در مواضع خویش متمکن باشد و جملۂ قصیدہ بر یک طرز و یک شیوہ بود و عبارت گاہ بلند و گاہ پست نہ شود و معانی گاہ متسق و گاہ مضطرب نگردد۔ و مجاورتِ الفاظ و لیاقتِ آں بایک دیگر مرعی باشد و از غرائب الفاظ و مہجوراتِ لغت فرس در آں مستعمل نباشد بلکہ از صحیح و مشہور لغتِ دری و مستعملاتِ الفاظِ عربی کہ در محاورات و مراسلات پارسی گویانِ فاضل متداول باشد۔ مرکب بود۔

تخلص

بدانکہ تخلص از اختراعاتِ شعرائے عجم است - اہلِ عرب بداں آشنا نبودہ اند -

وایرادِ تخلص در ہمہ اقسامِ نظمِ فارسی مطرد است بطریقِ جواز - اما در مقطعِ غزل تا بحدے متعارف شدہ کہ حکمِ وجوب پیدا کردہ - گوئی نظر بذاتِ غزل بمنزلۂ لازم بین قرار یافتہ کہ انحراف ازاں جائز نیست و وجہ اختیارِ تخلص غالباً مبنی است بر ضرورتِ ایجاز کہ لازمِ کلامِ بلیغ است زیراکہ ایرادِ نامِ شاعر سالماً در کلامِ شعر بسا باشد کہ در بحرے مخصوص موزوں و موافقِ طبعِ سلیم نمی افتد بل بغایت زشت می نماید و اختیارِ تخلص شعرا ز مناسبتے است کہ شاعر آں را بداں مناسبت بر خود می گیرد - بعضے بہ مناسبتِ ملوک و سلاطین و بعضے بہ مناسبتِ وطنِ مالوف و بعضے بمناسبت کیفیاتِ نفسانیہ و بعضے بمناسبت حرفت و فن کہ بداں اشتغال داشتہ باشد وغیر ذلک تخلص می نمایند اما تخلص باید کہ حتی الامکن مختصر باشد - و از مصطلحات و محاوراتِ لوطیاں و از جنسِ موضوعاتِ سوقیاں نباشد و اگر ممکن بود متضمن بر معنیٔ تفاؤل باشد -

ما گفتہ ایم کہ اہلِ عرب با تخلص آشنا نبودہ اند - بل ایشاں بالقب و کنیت شہرت می یافتند و کنیت اسمے است مشتمل بر اضافتِ لفظ اب و امّ و ابن و اہلِ عجم را ازاں بہرہ نہ - و آنچہ بعضے از اکابرِ عجم در کتبِ سیر و تواریخ

دبیر عجم
باکنیت شہرت دارند بہ تتبع اہلِ عرب است کہ عنانِ دولت اہلِ عجم بکفِ
کفایت ایشاں مفوض بودہ است والنّاس علیٰ دین ملوکھم
واین بعینہٖ ہمچنان است کہ در روزگار ما مشاہدہ می رود۔ از حال بتقلیدین
اہلِ اورپا کہ نامہائے خود را بر وجہِ حروفِ ہجائے انگلیس مختصر می
کنند از انجا کہ قدامت پسند ہستم و روشِ پیشینیاں را در اکثر امور دوست
می دارم می گوئم ع

ہر عیب کہ سلطاں بہ پسندد ہنر است

چنانکہ بسیارے از ناواقفانِ حقیقتِ سنت بہ تقلید کفرۂ مغار بہ
ریش و بروت را جبر باد گفتہ اند۔ فوااسفی۔

واول کسے کہ از شعرائے عجم بہ تخلص شہرت یافت استاد ابوالحسن
رودکی است گویند رود می نواخت زیرا کہ از ماہرانِ فنِ موسیقی بودہ
است و بعضے گفتہ اند کہ رودک نام قریہ ایست کہ اصلش از انجاست
والعلم عند اللہ تعالیٰ۔

بہرۂ دوین

علمِ معانی

معانی علمے است مشتمل بر قواعد کہ بداں می تواں دانستن احوالِ لفظ را کہ آں لفظ بمقتضائے حال مطابق است یا نہ و بکار بستن آں قواعد متکلم درادائے معنیٔ مراد از غلط وخطا محفوظ می ماند و کلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ امتیاز دادن می تواند۔

فصاحت و بلاغت

علمائے بلاغت گفتہ اند کہ کلمہ و کلام و متکلم ہر سہ را بوصفِ فصاحت موصوف تواں کردن۔ و چوں مفہوم ہر یکے ازینہا غیر مفہوم دیگرے است تعریفے جامع کہ ہر سہ را مشتمل باشد تجویز نتواں نمودن بنا بریں کلمۂ فصیح آن است کہ از تنافر حروف کہ موجبِ ثقل برزبان افتد خالی باشد مثلاً مِع

نہ جستہ زشتتش غزالِ حرم

صاحب المعجم می گوید کہ بعضے از کلمات است کہ قدما آں را بر طریقے

استعمال کرده اند و در متاخرین بزیادت و حذف مشهور و متداول گشته است و بدین سبب در نظم و نثر جائز و سائغ است۔ چنانکه گر و اگر و همانا و مانا و می و همی و کنوں و اکنوں و دروں و اندروں و بروں و بیروں و فغاں و افغاں و چار و چهار و دگر و دیگر و بتر و بدتر و جائے و جائیگاه و چناں و چوناں و خامش و خاموش و شاه و شه و ماه و مه و راه و ره و کوتاه و کوته وغیره و بعضے کلمات باشد که بسبب تعادل متحرکات و سواکن فصیح تر آید چنانکه دامن از داماں فصیح تر و پیرهن از پیراهن خوشتر و ناگهاں از ناگاه هاں بهتر و آگهی از آگاهی بلیغ تر و همچنیں شکوه از شکه و گروه از گره اولی تر و از جمله متغیرات هنیز بمعنئ هنوز و غنویدن بمعنئ غنودن و شنویدن بمعنی شنودن و خفتیدن و خسپیدن بمعنئ خفتن و رساندن و رهاندن بمعنی رسانیدن و رهانیدن و نشستن بمعنی نشستن و امثال ایں بسیار است شاعرے دری گو باید دریں باب تقلید قدما نکند و در آنچه گوید از جادۂ دریٔ مشهور و متداول عدول جائز نه شمرد۔

وهم از مخالفت قیاس لغوی چنانکه منصور منطقی گفته ؎

باز گرم دل چنانکه تو دادم	صبر کنم صبر و هر چه بادا بادم

در صحیح لغت دری بازگیرم بے حرف یاء مستعمل نیست و مسعود سعد گفته است ؎

مرا نشانۂ تیر فراق کرد و گزر	کسے شنید که باشد کماں نشانۂ تیر

در لغت صحیح گزر نیست و مستعمل هرگز است۔

وهم از غرابت و مراد از غرابت وحشی بودنِ آں کلمه است به نحویکه معنیش

ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید سعدی گوید ؂

پیرہفتاسلہ جنی مکن
کورمقری نبی بخواہش روش

واز قبیل کلمات غریبہ است طبطب و مرغن و مزلف ولہٰذا شعر شمس تبریز ہم ازیں قبیل است ۔ ؂

زسی سیپارہ قرآں تا بہ عمیت
تمام است ایں سلوک سی و صد بیت

د کلام فصیح آن است کہ از تنافرِ کلمات وضعفِ تالیف و تعقید و کثرتِ تکرار لفظِ واحد عاری و ہم از توالیٔ اضافات پاک باشد ۔ تنافر کلمات چنانکہ امیرخسرو گوید ؂

موئے مہ ما بوئے ما بو یا بہ	بے او موئم موئے ویم ما وابہ
مائیم وجہے وآں مہ ما با ما بہ	ما با مہ و موے مہ ما با ما بہ

وضعف تالیف چنانکہ عرفی گوید ؂

منکہ باشم عقل کل را ناوک انداز ادب
مرغِ اوصاف تو از اوجِ بیاں انداختہ

وایں مثال درصورتے متصور است کہ حرف کاف بمعنیٔ استفہام ماخوذ باشد واگر بمعنیٔ بیان اخذ کنند مثالِ ضعفِ تالیف نبود ۔ میرزا غالب دہلوی در عود ہندی بتوجیہ ایں شعر پرداختہ و حرفِ کاف را کاف بیان قرار دادہ و مرغ اوصاف را فاعلِ فعل انداختہ وضمیر مرفوع متکلم را بجائے ضمیر منصوب بحذفِ

حرف را کہ علامت مفعول است مفعول قرار دادہ۔ بدیں اسلوب ترکیب حاصل شعر آن است کہ مرا کہ ناوک انداز یعنی ادب آموز عقلِ کُل ہستم مرغِ اوصافِ تو از اوجِ بیان انداختہ و اغلب کہ غالب ایں توجیہ از رسالۂ موہبتِ عظمیٰ تالیفِ خان آرزو اخذ نمودہ چنانچہ خانِ موصوف در عنوانِ بیانِ انشاء ہمیں توجیہ پرداختہ۔ اما بر ماہر لبیب ظاہر است کہ ایں توجیہ بغایت سخیف است و نامقبول زیرا کہ مرغ را بناوک می اندازند نہ کہ مرغ ناوک انداز رامی اندازد و ضمیر مرفوع را بحذف علامت مفعول بجائے ضمیر منصوب نہادن از اساتذہ مسموع نشدہ۔ سند می طلبد۔ و ناوک انداز ادب را بمعنیٰ ادب آموز قرار دادن در کتبِ لغت یافتہ نشدہ و نہ از اساتذۂ اہلِ زبان منقول است۔ بنا بر آں صحیح آن است کہ حرف کاف را مفیدِ معنیٔ استفہام اخذ کنند۔ دریں صورت معنیٔ شعر این است کہ عقلِ کُل مرغِ اوصافِ ترا بر اوجِ بیان پرانیدہ بود اما ناوک اندازِ ادبِ تو آں را از اوجِ بیان بزیر انداخت۔ پس چوں چنیں است من کیستم کہ با ہمہ ناکسی بدعوئے ثنائے تو لب کشودہ باشم۔ دریں صورت حرف را افادۂ معنیٔ اضافت خواہد کرد۔ یعنی مرغِ اوصافِ عقلِ کل۔ پس ضمیر مخاطب کہ در مصرع ثانی است بر محل نہ خواہد بود و ہمین است وجہ ضعف تالیف۔ فتامل۔

و خان آرزو در رسالۂ موہبتِ عظمیٰ مصرع سعدی ع

حکیمے سخن بر زباں آفریں

را از بعضے حرف گیراں در مثالِ ضعفِ تالیف آوردہ و وجہش چنیں بیان

کرده که فصل در دو کلمه مفید معنئ فاعلیت شود جائز نیست۔ زیرا که در واقعہ مضاف و مضاف الیہ است وفصل دراں درست نیست یعنی ترکیب سخن برزبان آفریں کہ در اصل آفرینندۂ سخن برزبان است صحیح نیست۔ خانِ موصوف بردِ ایں پرداختہ و در مثالِ جوازِ آں ایں مصرع آوردہ ع

همه از بهرِ او خونِ دل آشام

اما نشانے نداده که ایں مصرع از کیست۔ مؤلف گوید که ملا ظهوری در سه نثر در وصف ابراهیم عادل شاه آورده۔ سطوتش زور در پنجۂ شیر شکن و رزمش اجل در خون فگن۔

و صاحبِ مخزن الفوائد در امثلۂ ضعفِ تالیف اسکانِ متحرک و تحریکِ ساکن آورده و ایں مبنی بر ضرورتِ شعری است نه ضعفِ تالیف۔

و تعقید[۱] چنانکه غالب[۱] دهلوی راست ؎

نامه بر شد گم در آتش نامه را باز افگنم ‌‌ ‌‌ گر کبوتر نیست طاؤسے[۲] بپرواز افگنم

و دیگرے راست ؎

نمک چشمش بگیرد گر کند هم چشمئ لیلیٰ ‌‌ ‌‌ چرا در شوره زارِ اشکِ مجنوں بود آهو را[۳]

---

[۱] اغلب که میرزا غالب ایں مضمون را ازیں شعرِ غنیمت اخذ کرده ؎

بیاد داغهائے کهنه دل دارد تماشائے ‌‌ ‌‌ بود طاؤس را سیرِ چمن برگشته دیدها

[۲] یعنی اگر کبوتر که نامه بر است گم است طاؤس را میفرستم تا معشوق از مشاهدۂ داغهائے پرِ طاؤس از داغهائے دلِ من آگاه باشد۔ بیارے از محصلان در فهمیدن ایں شعر قاصر مانده همچنیں در شعرِ لاحق از جائے بجائے رفته اند۔ ۱۲ منه

[۳] نمک چشمش بگیرد جملۂ دعائیه است و در لفظ چرا که بمعنئ چریدن است الف مصدری است ۱۲ منه

باید دانست کہ تکرار در ہر جا مکروہ نباشد بل در بعضے از موارد مستحسن می نماید۔ خاصہ چوں لفظ واحد باشد و مراد در ہر دو جا یک چیز نباشد جامی گوید ؎

در اصلابش کرم رسم قدیم است
کریم ابن الکریم ابن الکریم است

ماخوذ از حدیث است الکریم ابن الکریم ابن الکریم ابن الکریم یعنی یوسف ابن یعقوب ابن اسحٰق ابن ابراہیم و ہمچنیں دریں شعر ؎

دستِ دستت بدستِ یک دست است
دستِ دستی و دست را دستور

دست بمعنیٰ قوت مجازاً و دست بمعنیٰ مسند۔

واگر در ہر دو جا یک چیز مراد باشد نیز نظر بمقتضائے حال مستحسن می نماید چنانکہ مؤلف راست در وصفِ فرقان حمید ؎

مشکل از ہر مشکل و آساں ز ہر آساں۔ و لے
در وضوح و در خفا برتر ز برتر ساختند

ورنہ زشت چنانکہ فرخی گوید ؎

چوں تو از بہرِ تماشا بر زمینے بگذری ہر گیاہے زاں زمیں گردد زبانِ افتخار

و تکرار در بعضے از مواقع محمول بر تاکید می باشد و ازیں رو داخلِ بلاغت چنانکہ گوید ع

بیا بیا کہ نداریم تابِ مہجوری

و توالیٔ اضافات چنانکہ حافظ گوید ؎

ساکنانِ حرمِ سترِ عفافِ ملکوت   با منِ راہ نشیں بادۂ مستانہ زدند

صاحب پنج رقعہ در توالیٔ اضافات بسیار شہرت دارد۔

و متکلم فصیح آن است کہ بر استعمالِ کلام فصیح قدرتے تامہ و مہارتے عامہ داشتہ باشد بہ نحویکہ ہنگام تکلم ایرادِ کلماتِ فصیحہ بے دغدغہ تردد و توقف بروے سہل آید بدانکہ مرجع تنافر و غرابت بسوئے علم لغت است و مرجع مخالفتِ قیاس لغوی بسوئے علمِ تصریف و مرجع ضعفِ تالیف و تعقید لفظی بسوئے علم و نحو و مرجع تعقید معنوی بسوئے علم معانی است۔ اینہارا بہ آنہا می توان دریافت بلاغتِ کلام وصفے است۔ مرکلامِ فصیح راکہ مطابقِ مقتضائے حال بود۔ و متکلم بدیں نوعِ کلام رابلیغ گویند۔

پس بلاغت وصف کلام و متکلم ہر دو می تواند شد۔ نہ وصفِ کلمہ زیراکہ کلمہ و مرکب ناقص از اسناد عاری می باشد و کلام را ناگزیر است از اسناد۔ و ما در صفحات آئندہ شرح میدہیم کہ مذہبِ امام عبدالقاہر در مفہوم فصاحت و بلاغت غیر آن است کہ گفتہ آمد۔ زیراکہ مذہبِ امام آن است کہ ہیچ لفظ بے اعتبار معنی فصیح نتواند بودن و برطبق ما سبق مفہوم فصاحت محدود است در سلامت الفاظ از امور متذکرہ و ظاہر است کہ ایں امور از اعتبار معنی چیزے با خود ندارند۔ و امام موصوف در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز در فصلے بسیط ابطال مذہب انحصار فصاحت در الفاظ نمودہ است و گفتہ کہ عقلأ اتفاق کردہ اندکہ اعجاز قرآن مبنی بر وصفِ فصاحت

و بلاغت از ان است کہ عالمیان از مثل آں عاجز ہستند و از عقلاء ہیچ کس را نشنیدہ ایم کہ فصیح و بلیغ بودن قرآن از جہت خلو آں از حروف ثقیلۂ متعسر النطق قرار دادہ باشد و اگر چنیں بودے بایستے کہ ہر کلام سوقی و ساقط را چوں از ثقل مذکور عاری باشد۔ فصیح گوئیم و ایں قطعاً جائز نہ باشد۔

و کلام مرکبے است مشتمل بر دو کلمہ کہ متضمن اسناد باشد۔ یکے را مسند الیہ و دیگرے را مسند خوانند و اسناد نسبتے است میان ہر دو قایم بنفس متکلم کہ مخاطب را ازاں بر خبرے آگہی دست دہد و آں نسبت را اعم ازیں کہ ایجابیہ باشد یا سلبیہ حکم گویند۔ چوں زید گریان است و زید عمرو را نزد در ہر دو جملہ گریاں و نزدیگاں یگاں مسند واقع شدہ و ایں نسبت کہ مشعر از خبر باشد احتمال صدق و کذب ہر دو میدارد۔ وہمیں احتمال ما بہ الامتیاز است درجملۂ خبریہ و انشائیہ۔ چہ در خبریہ مخبر عنہ در خارج وجود داشتہ باشد کہ مخاطب را ازآں خبرے حاصل آید و در انشائیہ پیش از تکلم امرے در خارج یافتہ نمی شود کہ ازاں خبر دہند۔ بل متکلم ہنگام تکلم امرے را ابتداءً انشا می کند۔ چنانکہ گوئی کہ زید را بزن و عمرو را مزن دریں ہر دو جملہ ہر چند نسبتِ فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجودِ نسبت پیش از تکلم متکلم در خارج وجود نمی داشت و لہذا احتمال صدق و کذب ندارد۔

چوں ایں معنی دریافتی بداں کہ علمائے علم کلام را در معنیٔ صدق و کذب خبر اختلاف است اما آنچہ نزدِ جمہور ایشاں مسلم است آن است کہ صدقِ خبر مراد است از

مطابقت حکم بانفس الامر یا واقع کہ آں را خارج گویند وکذبِ خبر مراد است
از عدم مطابقت آں با واقع ۔

در تعریف بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافتہ و تا معنیٔ ایں اصطلاح
بر قاری واضح نگردد بر حقیقتِ بلاغت آگاہ شدن نتواند ۔

مقرر است کہ چوں از حادثہ کہ پیش از تکلم متکلم حدوث یافتہ است خبر
دہند ۔ سامع از علم بداں بکلی خالی الذہن بودہ باشد یا از آں آگاہی داشتہ
باشد ۔ در صورت ثانی در حدوثِ آں حادثہ شک را مجال باشد یا نہ و در
صورتِ عدم شک او را ازاں انکار باشد یا بداں اقرار کند وازیں احتمالات
سامع از چار حال بیروں نتواند بود خلوِ ذہنِ او ازاں حادثہ و شکِ او در آں
و انکار او ازاں و اقرارِ او بداں و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس
ایں ہمہ صور محتملہ را حال گویند تفصیل ایں اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہن
داز وقوع ولا وقوع آں حادثہ اصلاً آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوع آں
شک داشتہ باشد و شخصے را کہ از وقوعِ آں منکر باشد و شخصے را کہ وقوعِ
آں را باور کردہ باشد بر یک وتیرہ نتواند خبر دادن ۔ بل لابد است کہ
بصورتِ خطاب با خالی الذہن کلام را از ہمہ انواع مؤکدات فارغ آرد
و در محلِ انکار مخاطب کلام را برحسبِ تفاوت مدارج انکار بہ مؤکدات
منضم سازد و در محلِ شک و تردد او نوعے از تاکید کفایت کند ۔ زیرا کہ
خالی الذہن را با لفاظ مؤکدہ خبر دادن ہیچ معنی ندارد و ہمچنیں منکر را
بے مؤکدات خبر دادن ازالۂ انکار او نکند ۔ پس ایں ہمہ کیفیاتِ مختلف را

که مخاطب بداں ملابس است حال گویند و مقتضائے حال امرے است که حالِ مخاطب آں را مقتضی باشد مثلاً مخاطب اگر منکر باشد انکار او حالِ او باشد و انکار مقتضیٔ آن است که متکلم کلام را بموکدات استوار کند۔ پس ایراد تاکید در محل انکار مخاطب مقتضائے حال باشد و ہمچنیں در بعض مواقع کلام مسند الیہ را لفظاً ذکر کنند و در بعضے از انہا حذف و در بعضے از موارد معرفه آرند و در بعضے از انہا نکره۔ ایں ہمه را مقتضائے حال گویند چه حال مخاطب مقتضیٔ ایراد ایں امور باشد۔

بحث عمومی دربارۂ بلاغت

پیش از آنکه در بابِ بلاغت بر دستورِ مصطلحاتِ ایں فن که طریقِ ماہرانِ ادب است چیزے بنگاریم به بحثِ عمومی می پردازیم تا قاریانِ ہوشمند را در فہم بعضے از مسائل ایں فن سہولتے دست دہد۔ از انجا که معظم مسائلِ بلاغت و تصدیق آں تعلق به طبعِ مستقیم و ذوقِ سلیم دارد۔ می گوئیم که استقامتِ طبع و سلامت ذوق امرے است که حصولِ آں موقوف بر موہبتِ فیاضِ مطلق است که بحکم اَعْطیٰ کُلَّ شَیئٍ خلقهٗ ثم ھدیٰ ہر کس را چیزے که می بائست ارزانی داشته و تعمل و اجتہاد را درآں راہ نیست و در اخبار وارد است از خواجۂ عالم و عالمیان صلی اللہ علیه وسلم الناس معادن کمعادن الذھب والفضة یعنی ہمچنانکه طلا و نقره در معدن نظر به لطافت و کثافت طبعی بر یک درجه نتواند بودن ہمچنیں طبائع مردم را نظر به صفا و کدورت بر یک وزان نیافریده اند و بر

ہمیں نقصان وکمالِ فطری موقوف است حصول مدارج کمالاتِ انسانی وہیچ فردے از افرادِ انسانی در فراخنائے فیض ازلی از حدودِ استعدادِ طبعی قدمے فراترک نتواند نہاد کما قیل

نقصان ز قابل است وگرنہ علی الدوام ~ فیضِ سعادتش ہمہ کس را برابر است

پس طبعیت بمنزلۂ صانع تردست است وسخن شایستہ بمنزلۂ مصنوع تاقیاس نقصان وکمال مہارت صانع در فنے کہ مباشر آن است از نقصان وکمالِ مصنوع تواں گرفت وہمچناں کہ وقوف بر دقائق صنائع کہ صانع کامل در مصنوع خویش بکار مے برد۔ جز ماہر فن دیگرے را دست ندہد ہمچنیں اطلاع بر خفایائے زوایائے سخن شائستہ کار ہر کور سوادے نیست۔ ہوشمندے باید پاکیزہ نہاد کہ بالطافتِ طبعی و استقامتِ فطری انواعِ سخن اساتذۂ فحول را بدیدۂ اعتبار بمطالعہ در آوردہ بمراتب اکتساب کمالاتِ سخن گوئی وسخن فہمی ارتقا یافتہ باشد و بلاغت نہ آن است کہ مصطلحات قوم را بداند زیرا کہ اگر تحقق ایں معنی بمجردِ دانستن مصطلحات معلق بودے البتہ ہر کہ دمے کہ بمدارست ومزاولتِ کتب رسمیہ اشتغال نمودے سرآمد بلغاء زماں بودے وسرِ ایں معنی وقتے منکشف گردد کہ کسے بہ تالیف رسالہ یا نظم شعرے روئے می آرد تا چوں عجز خود را خود بہ یقین معلوم نماید بروے ہوید اگردد کہ عالم بہ کتبِ مدونۂ علمیہ مکتسب است وبلیغ خبیر بدقائق کلام مجبول۔ وتابہ قلاوزئی بدرقۂ طبعیت دریں وادی قدم نہ نہد وصول بمنزلِ مقصود متصور نیست ولقد صدق

الزمخشری ان المسافتہ من علم المعانی مسیرۃ اعوام یعنی رسیدن نزدد
دقائق علم معانی را سالیان دراز بکار است وبسا افتادہ کہ مدعیانِ خام طبع بہ
حقیقت بلاغت نارسیدہ بہ تحسینِ کلامِ مخذول ومرذول اطرائے دور از قیاس جائز
شمرند و فراہم آوردنِ الفاظ مستنکرہٗ وحشیہ را بر استعداد قائل آں حمل کنند وبخلاف
آں سخنِ گرانمایۂ عالی را بحکم ؎

وکم من عائبٍ قولاً صحیحاً وآفتہٗ من الفھم السقیم

از پایۂ اعتبار بیفگنند۔ والحق کہ بلاغت عبارت است از ایضاحِ معنی
وتحسینِ لفظ۔ وچوں ہر چیز را ظاہر و باطن می باشد۔ ایضاح معنے
اشارت است بہ باطن بلاغت وتحسینِ لفظ بہ ظاہر آں وہر گاہ ظاہر و
باطن چیزے بہ لوازم شائستۂ آں آراستہ و پیراستہ گردد۔ شکے نیست
کہ آں چیز موجبِ انجذاب خواطر و باعثِ بر تہالک طبائع اُفتد
وہمیں است مفہوم قول محمد ابن حنفیہ قول تضطرّ المعقولُ الیٰ
فھمہ باسھل العبادۃ ۃ دریں جملہ چنانکہ می بینی تضطرّ العقولُ الیٰ
فھمہ اشارت است بسوئے ایضاح معنی و باسھل العبادۃ بسوئے
تحسینِ لفظ و قدرت ایضاح وتحسین دست ندہد۔ تا متکلم از اصل
ماخذ الفاظ و وضع حقیقی ومجازیٔ آں ومعرفتِ مقتضیاتِ احوال
متکلم وسامع بکلی آگاہ نہ باشد۔ وہم در معرفت کمیت وکیفیت
الفاظ ومعانی کہ مشعر از حقیقت ایجاز و اطناب است۔ دست گاہِ بلند نہ
دارد واز ینکہ شرح دادیم دانستہ باشی کہ مفہوم بلاغت مشتمل است بضرورت حسن

لفظ و معنی که سبک جید عبارت ازان است ۔ پس مفہوم فصاحت غیر مفہوم بلاغت نہ باشد ۔ چنانکہ شیخ عبدالقاہر در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ و دریں باب مبالغۂ بیش جائز داشتہ حاصلش آنکہ فصاحت نہ ہمیں مبنی بر حسنِ مراعاتِ الفاظ است ۔ چہ لفظے نیست کہ بے رعایت معنی آں را فصیح تواں گفت و اگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت معتبر نہ بودے سامع از مفرداتِ الفاظ ہیچ متمتع نہ شدے ۔ چہ استعمالِ قواعد نحو بر وجہے کہ بایدے رعایت جانب معنی سودے ندارد ۔ ظاہر امراد شیخ از فصاحت بدیں معنی بلاغت است ۔ چناں کہ صاحب مطول تصریح بداں نمودہ و سیائی تفصیلہ ۔

فصاحت و بلاغت بر نہجِ دیگر کہ گفتہ آمد

بدانکہ قومے ہستند کہ مبلغ علم ایشاں از ظواہر الفاظ تجاوز نہ کردہ ۔ و بلطائف معانی کہ در ضمن نظم الفاظ بر وجہے مخصوص داعیٔ بلاغت باشدپے نبردہ اند ۔ و ایں معنی ناشی از جہل ایشان است ۔ بحقائق اشیا کہ جز متبصر دیگرے را در آں راہ نیست ۔ چہ بر بصیر خبیر مخفی نیست کہ الفاظ ہیولائے تختین کلام است کہ صورت کلام بر آں عارض گردد و حسن و قبح صُور موقوف است بر حسنِ نظم ۔ و حسنِ نظم عبارت است از وضعِ اجزائے مادہ بر حسب قوانین نحو و ایں معنے با وضاعِ الفاظ مفردہ تعلقے ندارد ۔ چہ وضعِ الفاظ مفردہ امرے است کہ واضع آں را بضرورت طبیعیہ بجہت امتیازِ اعیان

داعراض وضع کرده و این معنی تعلق به علم لغت و تصریف دارد و ارتباط کلمات بایک دیگر به نہجے که سامع بر غرضِ متکلم آگاه گردد تعلق به علم نحو دارد اما فصیح و بلیغ بودنِ کلام امرے است زائد برین ہمه که گفته آمد۔ مثالش ؎

غلامِ نرگسِ مستِ تو تاجدارانند
خرابِ بادۂ لعلِ تو ہوشیارانند

شکے نیست که شعر خیلے فصیح و بلیغ است۔ اما زنہار گمان نبری که فصاحت و بلاغت آں بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، نرگس، مست، تاجدار، خراب، باده، لعل، ہوشیار، موجود است و نه ترکیبِ الفاظ بر طبق قوانین نحویه را دله بلاغتِ شعر دخلے است۔ چه قوانین نحو بیشتر از اظہار غرضِ متکلم بواسطهٔ الفاظ اثرے نه دارد و مفہوم بلاغت مغایر این مفہوم است۔ زیراکه برحسب قوانین نحومی دانیم که غلامِ مضاف است۔ بسوئے نرگسِ مست که مرکبِ توصیفی است و باز موصوف با صفت مضاف است۔ بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیه متحداً مبتدا واقع شده و تاجدارانند خبر مبتدا است۔ و مبتدا با خبر جملۂ اسمیه می باشد و ہم احتمالِ آں دارد که لفظِ تاجدارانند مبتداء موخر باشد و غلامِ نرگسِ مستِ تو خبر مقدم آں و ہم برین نسق است۔ ترکیب مصرع ثانی۔ اما نتوانیم گفتن که مفہوم بلاغت درمطاوی این اصطلاحات نحویه تعبیه شده۔

امام عبدالقاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز فصلے چند درباب تعیین مفہوم فصاحت و بلاغت ایراد کرده و کشف حقیقت و دفع اغالیط و اوہام نا بین

که به تحقیق نارسیده مفهوم فصاحت را در الفاظ مفرده محصور داشته اند بر وجه تفصیل نموده و شرح بلیغ دریں باب رانده و گفته که مرجع فصاحتِ الفاظ مفرده را قرار دادن بمیزانِ عقل وزنے ندارد۔ چه الفاظ تابعِ عمل فکرات و تا معنی از معانی که ماخذ آں در مظاہرِ اعیان موجود است در دلِ متکلم خطور نه کند وجود الفاظ متصور نیست و باز می گوید که بعضے از تحقیق نارسیدگان گماں برده اند که حکم فصاحتِ کلمات ہر جا که باشد مرجع آں معنی نتواند بودن بل فصاحت فی نفسہا وصفِ لفظ است به حیثیت ملفوظیت و منطوقیتِ آں و ندانسته اند که چوں الفاظِ مفرده را بفصاحت موصوف می کنند مراد آں می باشد که آں الفاظ در لغت بجائے خود ثابت است و معانیٔ آں را بکثرت استعمال مسلم داشته اند یا بعبارت دیگر آں الفاظ بر مقیاسِ لغت و قوانین موضوعه درست افتاده۔ چه فصاحت در اصلِ لغت مشعر است از ابانت و اظہار معنیٔ مخصوص گویند افصح الرجل بکذا اذا صرح به و اگر متصف بودنِ الفاظ بوصفِ فصاحت ہمیں از جہت الفاظ به حیثیتِ ملفوظیت آں بودے لازم آمدے که ہر کلمه که بخصوص صفتے فصیح بودے کلمۂ دیگر که غیرِ آں کلمه است و به ہماں خصوص متصف البته فصیح بودے مثلاً کلمه سخن را در لغتِ پارسی بحرکاتِ مختلفه بر اوزان متعدده خوانده اند آیا می تواں گفت که ہر کلمه که بر وزنِ سخن باشد بحرکات مختلفه فصیح باشد ولیس کذالک۔ بناءً علی ذالک اصلا باور نتواں کرد که فصاحتِ کلمه ہمیں از جہتِ کلمه باشد که صوتے است منطوق لاغیر و عجب تر آنکه علمائے علم بیان

در کتب فن ایراد نموده اند ان الاستعارۃ عنوانُ مایجعل بہ اللفظ فصیحًا وانّ المجاز جملۃً والایجاز من مُعظم مایُوجب للّفظ الفصاحۃ۔

آیا می بینی کہ علمائے بدیں گونہ تصریحات کہ دال است بر مرجع بودن فصاحت بسوئے معنیٰ لفظ را بحیثیت ملفوظیت آں فصیح گفتہ اند حاشا و کلا۔ چہ مستعار در حقیقت معنیٔ لفظ است نہ لفظ بل لفظ را تبعًا مستعار می گویند۔ زیرا کہ ہرگاہ می گوئیم "شیرے دیدم" مراد ما مرد شجاع نمی باشد۔ بل ادعا می کنیم اینکہ مردے را بحیثیت بأس وبطش عینِ شیر می دانیم وہمانا ایں معنی را بلفظے کہ منطوق است تعلقے نیست بل دریں مقام بیش از نقل اسم تغیرے واقع نہ شدہ۔ اما از نقل اسم در اصلِ لفظِ شیر تغیرے روئے نداده وہم می گوید کہ نوعے از استعارہ است کہ مستعار بودنِ لفظ در آں ہیچ وجہ متصور نیست بل غیر از معنی مصداق استعارہ ہیچ چیز نتواند بود۔ چنانکہ امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید ؎

چو خاکِ تیرہ گیرد دامنِ باد نماند ابر راز و دامن آزاد

می دانی کہ چہ چیز است کہ دامنِ باد را بدان تشبیہ دادہ تا لفظ دامن را مستعار لہٗ گفتہ آید۔ بیش ازیں نیست کہ باد را در وسعت عمل بہ شخصے جامہ در بر و چادر بر سر تشبیہ دادہ وبس۔ نظامی گوید ؎

تیرہ زن از خارش چرم خام لیشہ در انگندہ شب را بکام

حرف را افادۂ معنیٔ اضافت می کند و بر ہماں نہج کہ مذکور شد شب را

با اسپ تشبیهہ دادہ والا چہ چیز است کہ مستعار لہٗ کام تواند بود وہمچنیں دریں شعر ؎

بپائے برق ہم نتواں رسیدن در حریم او
رہ دور و دراز است اے کبوتر بال و پر شکن

استعارہ در پائے برق واقع شدہ و بالجملہ بہ یقین می دانیم کہ مرجع ایں نوع استعارہ غیر از معنی چیزے دیگر نمی باشد و طرفہ ایں کہ در بحث ایجاز اکثر بر السنۂ بسیارے از محصلین جملۂ لفظہٗ قلیلٌ معناہ کثیر در وصف طائفۂ کلام بلیغ جاری مے شود و ایں جملہ ایست کہ در حقیقت ہیچ معنی ندارد۔ چہ الفاظ معانئ متعینہ دارد کہ واضع آں را بہ ازائے معانئ معلومہ وضع کردہ و در آں قلت و کثرت را مجال تطرق نیست۔

و بالبداہت معلوم است کہ الفاظ معدودہ بیش از مفہوم معانئ محدودہ افادۂ چیزے دیگر نتواند کردن۔ نعم اگر توجیہ ایں جملہ چناں کردہ آید کہ متکلم بلیغ بدلالت یک معنی بر معنئ دیگر فوائد کثیرہ ملحوظ داشتہ البتہ جا دارد و اگر آں فوائد بدلالت لفظ افادہ می کرد۔ لاریب کہ محتاج الفاظ کثیرہ می بود و ایں خود ہماں است کہ ما در صدد اثبات آں پافشردہ ایم۔

بدانکہ موضع لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیین معنئ آں متصور نیست و آں از نظم و ترتیب الفاظ مترتب می شود بصورت مخصوص بعد از تامل و تفکر در معانی یعنی تا نخست عمل فکر در نفس متکلم بہ تعیین معنی بہ اتمام نرسد۔ بترتیب الفاظ احتیاج نمی افتد

گوئی ترتیب الفاظ از توابعِ تعیین معانی است در نفس چہ تا وقتیکہ مفہوم معنی در نفسِ متکلم ثابت نشود الفاظ حکم مجرد اصوات دارد کہ افادۂ چیزے نکند و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد۔ زیرا کہ نظم و ترتیب مستدعی تعیینِ مواضع کلمات است در کلام و ایں امر بے آنکہ نخست معنی در نفسِ متکلم ثابت گردد امکان ندارد۔

دریں مقام اشکالے است کہ ذکرِ آں موجبِ ازدیادِ بصیرت طالبانِ ایں فن است۔ تقریرش آنکہ مفہوم فصاحت بجز تناسب و التیامِ الفاظ و تعدیلِ مزاج حروف چیزے دیگر نیست۔ زیرا کہ تا التیام لفظے و تعدیلِ مخارج حروف درست نباشد تلفظ آں بر زبان ثقیل آید۔ چنانچہ دریں مصرع ع

زشتتش نہ جستہ غزال حرم

چہ گونہ می بینی قربِ مخارجِ حروف را در رکنِ اول عروضی ایں مصرع کہ فعولن باشد موجب ثقل گردیدہ ہمچنیں دریں مصرع نظامی ع

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

سہ حرف شین متواتر ہمدوش یکدگر افتادہ وحل ایں اشکال بریں منوال گفتہ اندکہ اگر مفہوم فصاحت را ہمیں در سنخ الفاظ محصور داشتہ باشیم بے آنکہ معانی راہیچ وجہ در آں دخلے باشد یعنی مجرد الفاظ کہ صوتِ محض است لازم آید کہ فصاحت را از حیزِ بلاغت خارج و از نظیر بودنِ بلاغت بر طرف نمودہ باشیم و چوں چنیں باشد حال خالی از دو امر نخواہد بود۔ یکے آنکہ ہمیں قدر را در مفاضلہ بین الکلامین

عمدہ قرار دہیم و امرِ زائد را در معیار مفاضلہ اعتبار نہ نہیم و دیگر آنکہ این قدر را وجہے از وجوہِ مفاضلہ اعتبار نہ نہیم۔ و دیگر آنکہ این قدر را وجہے از وجوہ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضیٔ تقدیم احدالکلامین بر دیگرے باشد و وجوہ زائد غیر این وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم۔ اگر بہ شقِ اول گرائیم لا محالہ فضیلتِ کلام را درہمین قدر محدود کردہ باشیم و اعجازِ کلام را بجز این یک جدو جہے دیگر نخواہد بود۔ و رکاکتِ آں بر لبیب ادیب مخفی نیست چہ این امر مستلزم آن است کہ امورے را کہ در حدودِ بلاغت از قبیلِ وضوحِ دلالت و صوابِ اشارت و ابداع در طریق تشبیہ و تمثیل و اجمال و تفصیل و وضع فصل و وصل و حذف و تحقیق و تقدیم و تاخیر و غیر ذلک ذکر می کنند در موجبِ اعجاز کلام دخلے نباشد۔ بنا بریں اعجاز کلام بہ حیثیت بلاغتِ آں نخواہد بود۔ زیرا کہ این ہمہ امور مذکورہ را با التیام حروف و تناسبِ آں تعلقے نیست و اگر بشقِ ثانی تمسک جوئیم یعنی التیام حروف را وجہے از وجوہِ فضیلت قرار دہیم۔ و آں را در شمارۂ وجوہِ مفاضلہ بین الکلامین داخل انگاریم۔ جز این اختلاف بیش ازیں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیزِ بلاغت و بیان خارج کردہ باشیم و آں را اسم مشترک قرار دادہ باشیم کہ گاہے اطلاق می یابد بر چیزے کہ بسبب آں کلام را فصیح می گویند و گاہے بر چیزے کہ مرجع آں بسوئے سلامت الفاظ است از موجباتِ ثقل۔ و ازیں ہر دو امر در ما نحن فیہ ضررے نمی رسد۔ اما مجوزِ این شق را می گوئیم کہ بر طبق قیاس تو می باید کہ قسمے از نظم و ترتیب الفاظِ چناں باشد کہ بر نسق

معانی کہ مستلزم افادہ باشد نبود و مع ذٰلک باوصفِ اعجاز متصف گردد۔ و فساد این تقریر پر ظاہر است۔

و اگر احدے از مدعیانِ لفظ پرست از درِ مجادلہ در آید و گوید کہ ما التیام و تناسب حروف را بے آنکہ لفظ دال بر معنی باشد معجز نمی شماریم چہ مراعاتِ تعادلِ حروف وقتے دشوار آید کہ با مراعاتِ تعادل بمراعاتِ معانی احتیاج اُفتد۔ چنانکہ مراعات سجع و تجنیس وغیر ذٰلک با مراعات معانی دشوار می آید۔ در جوابش می گوئیم کہ از یہا کہ گفتی از مبحث خود بیرون شدی و از سرِ دعوئ خود کہ لفظ من حیث ہو لفظ مستحق مزیت می باشد برخاستی۔ و علتِ نظم الفاظ غیرِ آں علت قرار دادی کہ معروف بین الناس است و ہم ملتزم آں شدی کہ ترتیبِ معانی امرے است سہل و بین و تفاضل مردم دریں باب چنداں تفاوتے ندارد۔ و ہرچند کہ تعادل میانِ حروف پیدا آید۔ مزیتِ کلام بیشتر می باشد۔ اما می گوئیم کہ ایں ہم ناشی از سوءِ فہم تست و مبنی بر وہم۔ چہ معنئ تعادلِ حروف غیر ازیں نیست کہ لفظ از ثقل مثل ع

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

فارغ باشد و پیداست کہ ایں نوع دفعِ ثقل بر فصحائے بلاغت شعار دشوار نتواند بودن۔ تا قیاس مدعی بر سجع و تجنیس درست آید و معلوم است کہ ایں نوع استکراہ و ثقل وقتے عارض گردد کہ متکلم یا شاعر متصدئ تصنع یا تکلف بوَد باشد۔ اما کسے را کہ در نظم و ترتیب الفاظ مسترخی العنان باشد عروض ایں گونہ

استکراہ اتفاق نمی افتد۔

واگر کسے بدیدۂ اعتبار در احوالِ نظم وترتیبِ الفاظ وانگرد براو مخفی نخواہد بود کہ درصورتِ تسلیم دعوئے مدعی لازم می آید کہ معنی سببِ صعوبتِ اصل لفظ باشد و ایں باطل است زیرا کہ نزد جمیع عقلاء خلاف آں معروف است یعنی لفظ سببِ صعوبت اصل معنی مے باشد چہ التزام مالایلزم در نظم وترتیبِ الفاظ بالیقین موجبِ اختلال معنی است۔ وہر گاہ معانیٔ حقہ را در قالب الفاظ ریختن ارادہ کنی ہر آئینہ الفاظ راپیش پا افتادہ بینی وطلبِ لفظ بے تعیین معنی در نفس امکاں ندارد۔

بدانکہ ایں مسئلہ مبنی است بر اصلے از علم حکمت وآں ایں است کہ تصور لفظ وتصور معنے در ظرفِ ذہن دریک حال می باشد وتقدیم وتاخیر میانِ ہردو متصور نہ ویا تصور ہر دو لازم وملزوم است۔ وتقدیم وتاخیر میانِ ہردو اعتباری است؟ والحق کہ شق ثانی اقرب الی الصواب است۔

واگر کسے بہ ہنجار نار استی در صدد نقض باشد وگوید کہ چوں لفظ را بر طرف مے سازی و مزیت کلام را مقصور بر معنی مے دانی فصاحت را در عدادِ صفاتِ الفاظ شمردن معنے ندارد۔ واستعمال آں برخلافِ آں شاہد است۔ زیرا کہ در محاورہ می گویند۔ ایں لفظ فصیح است ونہ گویند ایں معنی فصیح است مے گوئیم کہ متصف بودن لفظ بہ وصفِ فصاحت ازآں جہت است کہ لفظ بحیثیتے متصف بوصفے باشد۔ کہ بداں وصف دلالت کند۔ بر مزیت مخصوصہ کہ درپئے اثبات آں ہستیم وظاہر

است کہ بدیں حیثیت معنی را دال نتواں گفت۔ و آنچہ در کتب بعضے از قدماء کلامے است کہ دال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ و المعانے چنانچہ در وصف کلامے گویند۔ "معنیٔ لطیف وارد و لفظ شریف" دلالت می کند۔ بر مزیتِ الفاظ چنانکہ دلالت می کند بر مزیتِ معانی۔ ہمانا مراد ایشاں نہ شرافت الفاظ من حیث الالفاظ است۔ بل ازاں جہت کہ ترتیب معانی بترتیبِ الفاظ متعلق است و اگر ایں جہت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست۔ گوئی وصفِ شریف را برائے لفظ بطریق مجاز استعمال کردہ اند۔

دریں مقام اگرچہ در مبحث مفہوم فصاحت شرح بلیغ راندہ ایم۔ کشفِ بعضے از معضلات کہ بمنزلۂ سنگِ راہ طالبانِ ایں فن می باشد ضروری مے نماید تا مذہب صحیح را بدرجہ بصیرت اخذ کردہ باشیم۔ چہ تقلید کورانہ در ہیچ حال محمود نیست۔

باید دانست کہ قائلین بانحصارِ فصاحت در الفاظ استدلال کردہ اند کہ جمیع عقلاء متفق ہستند بر صحت تعبیر یک معنی بدو لفظ کہ یکے ازآں ہر دو فصیح باشد و دیگرے غیر فصیح و فصیح را بر غیر فصیح مزیتے باشد و اگر مزیت لفظے بر لفظے محدود بر معنی بودے ہر آئینہ مزیت صورت نہ بستے باآنکہ معبر عنہ شئی واحد است۔ نیز گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت نہ آں بودے کہ ما قائل آں ہستیم البتہ لازم آمدے کہ شعرے یا کلامے کہ بوصفِ فصاحت متصف است از عبارت تفصیل و شرح خویش فصیح تر نبودے۔ بل ہمچنانکہ شعرے یا کلامے را فصیح می گوئیم تفصیل و شرح آں را

نیز فصیح گفتہ باشیم۔ چہ عبارات سفرنگ (تفسیر) ہم بر ہماں معنے و مضمون مشتمل است۔ کہ در شعر یا کلام مندرج است۔ و اگر عبارات تفسیر و شرح معانی شعر یا کلام را مشتمل نبود آں عبارات را تفسیر و شرح قرار دادن امکان ندارد۔ بنا بریں ادعائے محدود بودن مفہوم فصاحت در الفاظ امرے است ثابت کہ انکار آں مجال ندارد۔ ایں است تقریر قائلین مشار الیہم بروجہ اختصار۔

اما ردِ آں بحولہ تعالےٰ بروجہ تفصیل آنکہ مرادِ قائل بصحت تعبیر یک معنی بدو لفظ اگر بدو کلمہ مفردہ باشد مثلاً دشت و ہامون قائل از مبحث خود بیروں افتادہ و سررشتۂ دعویٰ خود را از دست دادہ چہ مراد ما از فصاحت فصاحتِ کلمۂ مفردہ نیست بل فصاحتے کہ بعدِ تالیفِ کلمات بصورت مخصوصہ حادث میگردد و اگر مراد قائل از دو لفظ دو فردِ کلامِ مختلف الالفاظ متحد المعانی است در رفع ایں اشکال مثالے در معرض بیان می آریم۔ گوئیم کہ صانع حُلی در صنعت خویش بعضے از حُلی را بے آنکہ در ساختن آں چیزے از لوازم لطافت و دقتِ فن بکار برد مطبوع می سازد و در بعضے دیگر بتردستئ خویش از غرائب و لطائفِ فن آں قدر بکار می برد کہ موجب استعجاب نظارگیاں می باشد۔ ہر دو مطبوع را مثلاً گوشوارہ یا خاتم گفتن روا خواہد بود۔ اما در میزانِ صنعت ہر دو را بر یک معیار سنجیدن خطائے فاحش است ہمچنیں معنی باشد کہ در محاورۂ سوقیاں بیش از خرمہرہ اعتبارے ندارد و ہماں معنے را فصحاء بلاغت شعار بصورتے در معرض بیان آرند کہ با گوہر شاہوار می ارزد۔ و اگر

کسے گوید۔ سیاہ را سفید نتواں کرد۔ معنی ایست صحیح اما مبتذل کہ منطوقِ عامیان است۔ وہمیں معنے را یکے از اساتذہ بصورت شگرف تر وانمودہ کہ خالی از غرابت نبودہ۔

نصیحت کُن مرا چندانکہ خواہی
کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی

چگونہ می بینی۔ ہر دو کلام را کہ با اتحادِ معنی در اختلاف صورت چہ قدر متفاوت افتادہ۔ پس بیقین باید دانست کہ مراد جمیع عقلاء از قول بصحتِ تعبیر از یک معنی بدو لفظ آن است کہ ما بین ہر دو کلام با اتحاد معنے در سذاجت و غرابت کہ مدار بر آن است تفاوتِ عظیم می باشد۔ کما لایخفیٰ۔ نہ آنکہ یک معنی را در سلکِ الفاظِ مختلفہ کیف ما اتفق ترتیب دہند و ہر دو را در میزانِ براعت بیک وزن سنجند۔ و اگر کسے از راہِ جہل و تعصب امثلۂ مسطورہ را بہ یک وزان گیرد و میان ہر دو فرقے نکند ہر آئینہ از راہِ طلبِ حق دور افتادہ باشد و اگر بقول فرق میانِ ہر دو کہ ازاں چارہ نیست سر فرود آرد مطلوب ما ہمان است و مدعی را در آں مجال سخن نہ چہ مزیتے کہ یکے را بر دیگرے حاصل است نہ از جہت حروف و کلماتِ مجردہ معتبر است۔ بل از جہتِ حسنِ نظم و ترتیب کلمات کہ مقرون بہ توخیٔ معانیٔ نخواست و اگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ و بہ تاملِ صحیح و فکرِ نجیح در بابِ تشبیہ و استعارہ و کنایہ خوض نمودہ باشد ہمانا سِرّ ایں مبحث عظیم بر و مخفی نخواہد ماند۔ زیرا کہ کلامے از کلامے دیگر باآنکہ متحد المعنی باشد در حسن سبک و خوبیٔ اسلوب کہ عبارت از توخیٔ معنی نخواست تبدّد

مشرقین متمایز می باشد۔ در امثلہ می گوئیم "زید چوں شیر است در قوتِ بطش و شجاعت" "زید گوئی شیر است" "زید شیر است" "شیرے دیدم" و در ہمہ ایں صور مراد از شیر زید باشد۔ آیا گماں می بری کہ احدے از مدعیاں ہر چہار جملہ را در قوتِ تاثیر و وقعت فی النفس بیک معیار برگیرد حاشا کہ جز از فاتر العقل کسے دیگرے بدیں گونہ ہذیان اقدام نماید۔

اما ردِ آنکہ اگر مرجع فصاحت لفظ بودہ باشد لازم آید کہ شعرے یا کلامے فصیح و تفسیر و شرح آں متساوی الاقدام باشد چہ ہر دو یعنی مفسر و تفسیر متحد المعنی ہستند۔ بریں منوال است کہ باید ایں تقریر وقتے مسموع باشد کہ مدعی از درِ انکار در آمدہ حسنِ معنے را کہ بہ اختلافِ صور الفاظ در مدارج مختلفہ بمعرض بیان می آید از نظر بیفگند و فرقے درمیانِ کنایہ و تصریح و استعارہ و غیر استعارہ نکند و از قبول اصل مستحکم کہ گفتہ اند المجاز ابلغ من الحقیقۃ بکلی سرباز زند و در وزانِ شعر ؎

من آں مورم کہ در پایم بمالند ۔۔۔ نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند

و وزانِ جملۂ "من آں ناتوانم کہ زبونِ مرد مانم و بکسے آزارے نمی رسانم" فرقے نہ کند و ہم جملۂ "سیاہ را سفید نتواں کرد" و ع کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی۔ ہر دو را از یک وادی قیاس کند و ہمچنیں جملۂ "موئے سرم ہمگی سفید گردید" را ہمرنگ۔ ع مرا برف بارید بر پرِ زاغ

گماں برد کسے کہ جہل او تا بدیں غایت رسیدہ باشد۔ سخن با وے سخن را از پایہ آں فرود آوردن و خود را بوصمت حماقت متہم کردن است۔ اکنوں تحقیق دار سیدی کہ منشاء قول

به اتحاد معنئ تفسیر و مفسر عین جہل است بمعرفت رتبۂ کلام۔ زیرا کہ مجرد اتحاد معنی تفسیر و مفسر اصلاً موجب آن نیست کہ ہر دو را در یک میزان براعت و بلاغت وزن کنیم وچگونہ مفسر و تفسیر را بیک وزان می گیریم چہ مفسر را دو دلالت است یکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول لفظ است بر معنی دیگر و تفسیر را ہمیں یک بیش نیست و ہمیں سبب مزیت مفسر است بر تفسیر و محال است کہ ایں نوع فرق در مفسر و تفسیر در نفس لغت متحقق گردد۔

مجاز لغوی و عقلی

بدانکہ مجاز بر دو قسم است۔ اول مجازیکہ نزدِ اہلِ لغت مسلم باشد دوم اینکہ مجاز بودنش بر حکم عقل موقوف بود۔ اول را مجازِ لغوی خوانند۔ و ثانی را مجاز عقلی و ہرگاہ کلمۂ مفرد را بمجاز وصف کنند۔ چوں لفظ شیر کہ مجاز است برائے مرد شجاع و لفظ دست کہ مجاز است برائے قوت و قدرت۔ ہر کلمہ ایں حکمے باشد کہ از راہِ استعمال لغت بدو عائد شدہ است۔ زیرا کہ متکلم آں را بہ تعلق تشبیہ یا بہ تعلق ملابست مابین ہر دو معنی از معنئ اصلی کہ نزدیک اہلِ لغت ابتداءً برائے آں موضوع است بر داشتہ۔ بر غیر آں اطلاق نمودہ و ہرگاہ جملہ را بہ مجاز وصف کنند۔ مجاز بودنش بر حکم عقل خواہد بود۔ و لغت را بداں تعلقے نہ۔ چہ اعتبارے کہ جملہ را بحیثیت جملہ بودن عارض مے شود۔ ردِّ آں بسوئے لغت معنی ندارد۔ زیرا کہ صورتِ جملہ چنانکہ در نحو مقرر است از ترتیب دو اسم یا یک اسم و یک فعل حاصل آید۔ و ایں موقوف بر قصد و ارادۂ متکلم است۔ وضع لغوی را در آں مجال تصرف

نیست - چه در جملهٔ " زید عمرو را زد " مقصود متکلم اثبات فعل زدن است و تألیف کلماتِ جمله عملِ اوست نه عملِ غیر۔ و آنچه دانستنِ آں بالغت تعلق دارد معانیٔ مفردات الفاظ است - مثلاً زد که فعلِ ماضی است دلالت بر زمانهٔ گذشته و زند که فعل مضارع است دلالت بر زمانهٔ حال یا استقبال مے کند - اما ایں عمل که فعل با چه چیز تعلق دارد - موقوف بر قصدِ متکلم است اعم ازینکه در قصدِ خود صادق باشد یا کاذب و اسنادِ آں فعل حقیقی است یا مجازی وفہم ایں معنے بر لبیب اریب دشوار نیست - زیرا که در ظاہر لفظ ہر چند اثبات حکمے برائے چیزے است اما من حیث المعقول صحیح نخواہد بود - سعدے در قطرۂ باراں گوید ؎

چه خود را به چشمِ حقارت بدید صدف در کنارش بجاں پروربد
سپہرش بجائے رسانید کار که شد نامور لولوئے شاہوار

اسنادِ فعلِ پروربد بسوئے صدف و ہمچنیں اسنادِ فعلِ رسانید بسوئے سپہر بحکمِ عقل مجاز است نه بحکمِ لغت - چه لغت را دریں عمل حاکم تجویز نمودن مستلزم آن است که لغت واجب می کند - اختصاصِ فعلے بذاتِ قادرِ مطلق نه بغیرِ آں وہم لازم آید که دریں شعرِ شیخ ؎

باد در سایۂ درختانش
گسترانیده فرشِ بوقلموں

اگر بگوئیم که گسترانیدنِ فرش در لغت فعلِ باد است بلا ریب اثباتِ

فعل برائے بادِ حقیقت خواہد بود نہ مجاز۔ گوئی چیزے کہ پیشتر اور اجاز می گفتیم۔ اکنوں بحقیقت منقلب گردید و ایں محال است۔ چہ انقلابِ حقائقِ اشیاء ممنوع است۔ عند جمیع العقلاء۔ نعم ایں معنی در کلمۂ مفردہ مستبعد نمی نماید۔ زیرا کہ اگر احدے از مدعیان ادعائے آں کنند کہ لفظ دست را ابتداءً در وضعِ اول بمعنیٔ قدرت وضع کردہ اند و بمعنی عضو معروف بطریقِ مجاز استعمال یافتہ بحکم عقل مستحیل نباشد۔ چہ دلیلے بریں مدعا نیست لفظِ دست بمعنیٔ عضوِ معروف باید کہ بمعنی عضو معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظے بہ ازائے معنی مخصوص اولیٰ است از لفظ دیگر و اگر در وضع اول اسپ برائے خر تعیین یافتے۔ مضائقہ نداشتے بل ایں تعینات لغویہ از قبیلِ تعین اشکال حروف ہجاست بہ ازائے حروف مسموعہ کہ برائے اصواتِ ملفوظہ بمنزلۂ امارات و علامات قرار یافتہ۔ بل محض از اتفاقات است کہ قوم را برآں مواضعت افتادہ و ہیچ عاقل گفتن نتواند کہ عقل بر تعیین شکل مخصوص بہ ازائے صوتِ حرف مسموع حکم باختصاص می کند و اگر عقل را درآں مجال تصرف می بود۔ ہر آئینہ مواضعت اقوام مختلفہ بر رسمِ خط مختلف نمے افتاد۔ و نہ در لغتِ قومے از لغتِ قومے دیگر اختلاف روئے میداد۔

دریں مقام امکانِ آن است کہ مدعی را شکے حادث گردد دفع آں ضروری است تقریرش اینکہ اہلِ لغت حکم می کنند کہ صیغۂ زد برائے اثبات فعل است مر چیزے را در زمانِ ماضی و در جملۂ فصل بہار سبزہ دمانید مراد ما معنیٔ معقول

است چه فعلِ بہار دمانیدن سبزہ است وادراکِ این معنی فعلِ عقل است نہ لغت وچوں فہم حکم وحقیقی بودن نسبت فعل بسوئے او سبحانہ وتعالیٰ نیز کارِ عقل است نہ کارِ لغت۔ بنابریں می گوئیم کہ درجملۂ مذکورہ نقلِ حکم معقول موضوع لہٗ باشد بسوئے حکم معقول دیگر۔ کہ مشابہ حکم اول است واین صورت بعینہٖ مشابہ بہ صورتِ نقلِ لفظ شیر است بسوئے مردِ شجاع وچوں چنین است آیا گفتن می توانیم کہ نقلِ لفظ شیر بسوئے مرد شجاع من حیث العقل است نہ من حیث اللغت ومذہب شما برخلاف این رفتہ۔ جوابش بروجہ تفصیل آنکہ آنچہ تو می گوئی کہ نقلِ حکم درجملۂ مذکورہ بعینہٖ ہمچو نقل لفظ شیر است و ہردو را ازیک وادی قرار دادہٗ درست نہ باشد۔ چہ میانِ ہردو فرق واضح است وزانِ آں یک وزان این دیگر نیست۔ زیراکہ فعل علی الاطلاق موضوع است۔ برائے اثباتِ امرے مرچیزے را ولاریب این کارِ لغت است۔ اما حقیقتِ حکم ظاہر می کند استحقاقِ اثبات را و تعیین مستحق کارِ عقل است نہ کارِ لغت۔ ولفظ شیر در لغت موضوع است برائے درندۂ مخصوص کہ مستحق آن است۔ واگر لغت بہ نصِ ظاہر آں را مستحق قرار نہ دادے۔ استحقاق او بدیں اسم از دیگر اشیاء اولیٰ نہ بودے۔ واستحقاق قادرِ مطلق تعالےٰ شانہٗ باثباتِ فعل واختصاصِ آں بداں فعل بحکمِ عقل ثابت است نہ بحکم لغت ولفظ شیر را از موضوع لہٗ بحکم لغت نقل می کنیم نہ بحکمِ عقل۔ وچوں فعل دمانید درمثالِ مذکور۔بر حالتِ اصلی یعنے اثباتِ امرے درزمانِ ماضی بہ ہماں دستور باقی است واز

حقیقت خود دور نیفتاده۔ نتواں گفتن کہ اسنادِ آں بسوئے بہار تصرف در معنئ فعل است۔ بل در نسبتِ فعل است بسوئے مسند الیہ کہ مستحق آن است چہ مفہوم فعل بیش ازیں نیست کہ او موضوع است برائے اثباتِ امرے مر چیزے را در زمانے کہ باشد۔ اما اتصاف چیزے باستحقاقِ اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست وھذا مِمّا لاریب فیہ ○

نظر بہ مناسبت مقام اصلے درین باب بہ بیان می رود۔ وآں ایں است کہ مجاز را بہ ازائے حقیقت نہادہ اند۔ طریقے کہ برائے قرارداد حقیقت یا مجاز در یکے ازیں ہر دو تعیین دہند در دیگرے نیز معتبر خواہد بود۔ وشکے نیست کہ قطع و فیصلِ حقیقت بودنِ لفظِ شیر بمعنئ درندۂ مخصوص تعلق بہ لغت دارد نہ بعقل۔ فلہذا در مجاز بودن ایں لفظ یعنی بمعنئ مرد شجاع نیز حکم لغت را اعتبار نہند نہ حکم عقل را وہمچنیں چوں بدانستیم کہ طریقِ حقیقت در اثباتِ فعل برائے چیزے حکمِ عقل است نہ حکمِ لغت واجب است مجاز بودنِ فعل از راہِ عقل نہ لغت۔ بنا بریں خیلے سہل می نماید کہ در جملۂ قادرِ مطلق تعالےٰ شانہٗ دامنِ کوہ را از گلہائے رنگا رنگ پُر ساخت ازیں قول کہ عقل بر حقیقت بودن ایں فعل دلالت می کند تردّدے در خاطر راہ ندہیم و در جملۂ " فصل بہار صحن چمن را دلکش باغ ارم ساخت "۔ نیز ہماں عقل است کہ حکم بمجاز بودنِ ایں فعل می کند۔

اگر قائلے از ماسبق اخذ کند کہ تقریرِ ممہدِ شما اقتضائے آں می کند کہ طریق

مجاز ہمگی مبنی بر عقل است ولغت را درآں مدخلے نیست چہ لفظ شیر را بر مشبہ اطلاق نمی کنند تا شیر بودنش ادعا نکنند نہ ہمیں ادعائے محض بل صفات بطش و باس کہ شیر بداں متصف است برائے مشبہ مسلم می دارند تا بحدے کہ بہ یقین استوار می دارند کہ مشبہ شیرے است از جماعت شیراں کہ از صورت انساں بصورت شیر نمودار گشتہ واز آنچہ گفتہ ایم بوضوح تمام ثابت است کہ اطلاق اسم مشبہ بہ بر مشبہ بر طریق مجاز نمی کنیم تا اورا بعینہٖ فردے از افراد مشبہ بہ استوار نداریم دلو ادعاءً وچوں چنیں است لاریب کہ جملہ "شیرے دیدم" مجاز باشد از راہِ عقل۔ چنانکہ در جملۂ "فصل بہار صحن چمن را روکش باغ ارم ساخت" دریں ہر دو صورت حکم بمجاز نتیجۂ عقل خواہد بود۔ وعلیٰ ہذا تجویز تقسیم مجاز بسوئے لغوی وعقلی بطلان پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی راست است کہ حکم بمجاز بودنش حکم عقل است۔ اما چوں بہ نظر غائر درنگری ترا از تسلیم ایں یک نکتہ چارہ نخواہد بود کہ اسمے را چوں بہ غیر موضوع لہٗ اطلاق می کنند در ہمہ حال مجاز است از اسمے کہ موضوع لہٗ آن است وبہ ہمیں سبب ما لغت را طریق حکم بمجاز قرار دادہ ایم۔

واگر کسے گوید کہ ما مسلم نمی داریم کہ لفظ شیر بر غیر موضوع لہٗ اطلاق یافتہ زیرا کہ شما خود قائل ہستید کہ ما بر مرد شجاع اطلاق ایں لفظ نمی کنیم تا معنی ایں لفظ را در حق وے ادعاءً اثبات نمی کنیم۔ پس دریں صورت قطعاً لفظ شیر در موضوع لہٗ استعمال یافتہ۔ چہ بہنگام اطلاق بہ یقین می دانیم کہ غیر از معنی شیر چیزے دیگر از اوصاف مراد

بانمی باشد۔ جوابش آنکہ غایتہ مافی الباب آنچہ از تقریر بہ پایۂ ثبوت می رسد آنست کہ لفظ شیر بر مرد شجاع بطریق تاویل وتخیل اطلاق یافتہ۔ زیرا کہ بہ یقین معلوم است کہ اطلاق ایں لفظ بر مردِ شجاع کہ فی الحقیقت آں شیر نیست کردہ ایم نہ بہ چیزے دیگر۔ آیا کسے گماں می برد کہ دریں ادعا غیر از معنیٔ شجاعت چیزے از لوازم درندۂ مخصوص۔ مثلاً دنداں وچنگال وپیکر مخصوص وغیر ذلک۔ درارادۂ ما داخل می باشد؟ وہر چند کہ شجاعت از اخص اوصاف شیر است اما لغت ایں لفظ را نہ ہمیں بہ ازائے شجاعت تعیین دادہ بل بہ ازائے شجاعت کہ باپیکر وہیئت مخصوص بداں جثہ تعلق دارد۔ و اگر بہ ازائے مجرد شجاعت بودے لفظ شیر از قبیل صفات بودے نہ از قبیل اسماء۔ ونیز لازم آید کہ ہر چیز کہ در وصف شجاعت بدیں غایت بودے۔ لفظ شیر براں اطلاق یافتے۔ بطریق حقیقت نہ بطریق تاویل تشبیہ۔

درپایان ایں ہمہ کہ گفتیم امریست کہ از ذکر آں گزیر نیست۔ وآں این است کہ ہر گاہ حکم بہ مجاز بودن موکول بعقل باشد تخصیص اتصاف جملہ بمجاز را وجہے وجیہ باید۔ والا چہ مانع خواہد بود ازینکہ کلمۂ مفردہ ہم متصف بمجاز باشد۔ بنا بریں می تواں گفتن کہ فعلے از افعال مثلاً زد کہ صیغۂ ماضی است منفرداً متصف بمجاز بود۔ جوابش آنکہ فعل بر معنیٔ دلالت نہ کند کہ تا آں را بچیزے اسناد نہ کنند حقیقت ومجاز بودن او متصور نباشد وما ثابت کردہ ایم کہ مفہوم مجاز جز دلالت لفظے نیست۔ بل مجاز

بودن آں بہ نسبتِ امرے است کہ خارج است ازاں ازیں روئے امکانِ حقیقت و مجاز بدون تصور مثبت و مثبت لہٗ صورت نہ بندد ازیں جاست کہ ما گفتہ ایم مجاز و حقیقت من جہت العقل بدون جملہ و کلام متصور نہ و ہمچنانکہ کلمات مفردہ با صدق و کذب متصف نتواند بود. با حقیقت و مجاز نیز اتصاف نہ پذیرد۔ و ہذا ظاہر۔

مجازیکہ در جملہ باشد

نظر بہ تسہیل تفہیم تمہید مقدمہ ضروری می نماید۔ تفسیرش آنکہ مدار فائدۂ کلام فی الحقیقت بر اثبات و نفی است۔ زیرا کہ جزّ اول و اقدم معانیٔ کلام است کہ سائر معانی بر آں مترتب می باشد و آں منقسم است بر دو حکم اثبات و نفی و اثبات مقتضیٔ مثبت و مثبت لہٗ است چنانکہ گوئی زید زد و زید زنندۂ عمرو است۔ در مثال اول فعل زدن برائے زید ثابت می کنی و در مثال ثانی اثبات صفتے برائے زید و بر ہمیں منوال است۔ معنیٔ نفی کہ منفی و منفی عنہ را اقتضا می کند چنانکہ گوئی زید نزد و زید زنندۂ عمرو نیست۔ در مثال اول فعل زدن از زید نفی مے کنی و در ثانی نفی صفت ازاں و چوں چنیں است احتیاج افتد بدو چیز کہ اثبات و نفی بداں تعلق مے پزیرد یکے ازاں ہر دو مثبت لہٗ و دیگرے مثبت خواہد بود و ہمچنیں یکے ازاں ہر دو منفی عنہ و دیگرے منفی۔ و ایں معنے در دو جملہ متحقق گردد جملۂ اسمیہ کہ مشتمل

باشد بر مبتدا و خبر و جملۂ فعلیہ کہ متضمن باشد۔ مر فعل و فاعل را پس مثبت و منفی را مسند گویند و مثبت لہٗ و منفی عنہ را مسند الیہ۔ از آنچہ کہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ برائے ہر یک از دو حکم اثبات و نفی احتیاج است بسوئے تقیید دو بار و تعلق بدو چیز۔ تفصیلش آنکہ چون بگوئی زید زد البتہ دریں مثال اثبات زدن برائے زید کردۂ و اثبات زدن تقیید اثبات است باضافت آں بسوئے زدن و باز ہمیں تقیید بسندہ نخواہم بود۔ بل بار ثانی آں را مقید می کنی یعنی اثبات زدن برائے زید گوئی لفظ برائے زید تقیید ثانی است کہ حکم اضافتِ ثانی دارد۔ پس ہمچنانکہ اثباتِ مطلق کہ مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بحیثیتے کہ وجود اثبات بے وجود مثبت لہٗ متصور باشد۔ ہمچناں امکان ندارد کہ اثبات مقید بہ تقیید واحد وجودے داشتہ باشد۔ یعنی ہمیں اثبات چیزے بس زیرا کہ مفہوم اثبات چیزے مقتضیٔ چیزے دیگر است کہ مثبت لہٗ باشد یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و ایں مشتمل است بر دو تقیید اثبات چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے و بر ہمیں نسق قیاس کن حکم نفی را کہ نفیٔ مطلق و نفی چیزے فقط متصور نیست۔ بل محتاج است بسوئے دو قید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے۔

اکنوں بدانکہ بعد از ہر دو تقیید مسطورہ بالا حکمے دیگر است کہ بمنزلہ تقیید ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات و نفی گاہے باشد کہ ز جہتے می کنند و گاہے از جہتے دیگر کہ غیر جہت اول باشد چنانچہ در مثال زید زد زدن

را فعل زید ثابت می کنی و در جملہ زید بیمار گشت برائے زید اثبات صفتے و سائر افعال طبعیہ ہمیں حکم دارد و در بعضے از افعال حکم ہر دو جہت مبنی باشد چناں کہ گوئی زید ایستاد و زید بنشست۔ اگر بگوئی کہ فعل ایستادن و نشستن بامر تو از زید صدور یافت ہمانا جہتے دارد۔ و اگر بگوئی کہ ایستادن و نشستن ہر یک صفتے است کہ مشتمل بر ہیئت مخصوصہ است۔ و در زید متحقق است۔ البتہ ہر یک بجہتے باشد کہ غیر جہت دیگر است۔

و چوں بر اصل سابق وقوف یافتی بدانکہ دریں مقام اصلے دیگر است کہ مقصود بالذات ماست و آں این است کہ فعل بر دو قسم منقسم است متعدی و غیر متعدی و متعدی بر دو نوع است۔ یکے آنکہ مفعول بہ دارد چنانکہ گوئی زید را زدم و دریں مثال زید مفعول بہ واقع شدہ کہ فعل زدن از تو بر وے وقوع یافتہ و زید بہ نفس خود مرتکب نشدہ دیگر آنکہ متعدی بسوئے چیزے باشد کہ مفعول علی الاطلاق است و آں در حقیقت بمعنی کرد و ساخت و نمود می باشد کہ از مصدر[۱] خاص مشتق نباشد بلکہ بر معنئے عام مشتمل باشد و ایں چنیں فعل چوں اسناد آں بسوئے چیزے کنند مفعول آں چیز مفعول علی الاطلاق خواہد بود۔ چنانکہ گوئی زید قیام نمود دریں مثال قیام مفعول فی نفسہ است نہ مفعول بہ زیرا کہ چیزے دریں جا یافتہ نشدہ کہ وقوع فعل برآں متصور باشد۔ پس

---

[۱] مراد از مصدر خاص آن است کہ چوں زدن و دانستن وغیرہا معنئ خاص داشتہ باشد منہ ۱۲

اثبات دریں صورت بنفس مفعول تعلق دارد یعنی وصف چیزے نتواند بودن۔ اما نوع دیگر آن است کہ مفعول بہ داشتہ باشد۔ چہ دریں صورت فعل از مصدرے اشتقاق یافتہ کہ در آں معنئ فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکہ درجملۂ زید را زدم فعل زدن را متکلم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق بہ مفعول نتواند بودن زیرا کہ مفعول بہ چوں فعل فاعل نہ باشد امکان ندارد کہ آں را فعل او ثابت کنند و اثبات آں بطریق وصف از قبیل ابعد محالات است یعنی مفہوم مثال مذکور آن است کہ فعل زدن را متکلم از خود بر زید واقع می کند۔ اما ذاتِ زید را برائے خود ثابت نتواند کردن چہ اثبات معنی ایست لابد است آں را از جہتے۔ و دریں مثال جہتے یافتہ نمی شود و درجملۂ خداوند تعالیٰ زید را زندہ ساخت زندہ ساختن را فعل خداوند تعالیٰ ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او سبحانہ و تعالیٰ ثابت نمی کنیم بل ایں معنی از کلامے دیگر اثبات خواہیم کرد۔ مثلاً خداوند تعالیٰ زید را آفرید یا پیدا نمود وغیر ذلک۔

پس تمہید ایں مسائل می گوئیم کہ ہرگاہ خواہی کہ کیفیت وقوع حقیقت ومجاز در جملہ بدانی لازم است بر تو کہ تحت در دو امر تامل تمام و انگری۔ یکے آنکہ آیا اثبات فعلے در محلے وقوع یافتہ کہ در اصل شائستہ آن است یا از محلے کہ شائستہ آن است دور افتادہ دیگر آنکہ آیا معنئ مثبت یعنی معنئ کہ تعلق بہ اثبات دارد بر اصل مقام خود قائم است یا ازاں عدول یافتہ۔ اول را مجاز فی الاثبات گویند و ثانی را مجاز فی المثبت مثال مجاز فی الاثبات

سعدی گوید ؎

شنیدم که جمشید فرخ سرشت — بسر چشمهٔ بر بسنگے نوشت

نوشتن کارِ کاتب است نه کارِ جمشید۔ پس مجاز فی الاثبات است
چه اثباتِ فعل بسوئے چیزے کرده که فعل در اصل از شانِ او نیست ہم
او گوید ؎

پس از ما بسے گل دہد بوستاں — نشینند با یک دگر دوستاں

گل دادن فعلِ بوستاں یا فصلِ بہار نیست بل از افعال مخصوصهٔ
ذاتِ خداوندی است پس مجاز فی الاثبات[1] است ومثالِ مجاز فی المثبت
اسدی گوید ؎

زدش بر گلوگاه و مغزش بدوخت
زپیکاں بزخم اندر آتش فروخت

در جملهٔ مغزش بدوخت مسند الیه پہلوانے است که ذکرش در ابیات
بالا گذشته و در مسند مجاز فی المثبت است زیرا که دوختن برائے جامه
موضوع است و اسنادش بسوئے انسان برجائے خود حقیقت است نه
مجاز و ہمچنیں در مصرع ثانی مجاز فی المثبت است نه مجاز فی الاثبات
سعدی گوید ؎

برفتند و ہر کس درود آنچه کشت
نه ماند بجز نام نیکو و زشت

---

[1] اگر گل دادن بمعنی گل شگفانیدن گویند ہم مجاز فی المثبت خواهد بود ۔ ۱۲ منه

کشتن و درودن تعلق بہ زرع دارد نہ بہ اعمال نظامی گوید ؎

شکستہ چناں گشتہ ام بلکہ خورد   کہ آبادیم را ہمہ باد بُرد

مراد از شکستہ و خورد شدن تباہئ حال است و ہمچنیں در مصرع ثانی مراد از آبادی رونق ایام شباب است و ہر دو مجاز فی المثبت است سعدی گوید ؎

بخون عزیزاں فرو بردہ چنگ
سر انگشتہا کردہ عناب رنگ

دریں شعر مسند الیہ کنیزک است کہ در شعر سابق مذکور است و مراد از چنگ بخون عزیزاں فرو بردن خستگئ حال عشاق است۔ بنا بریں مجاز فی المثبت است و اسنادش بجائے خود حقیقت است وگاہے چناں باشد کہ مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثبت ہر دو مجتمع شوند۔ شیخ عطار فرمودہ ؎

مگر دیوانۂ می شد براہے   سرِ خر دید در پالیز گاہے
بدیشاں گفت چوں خر شد لکد کوب   چرا ہست استخوانش بر سر چوب
چنیں گفتند کاے پرسندۂ راز   برائے آنکہ دارد چشمِ بد باز

چشمِ بد مراد از آسیب است کہ آنرا چشم زخم و در عربی عین الکمال گویند و ایں مجاز فی المثبت است و اسناد باز داشتنِ چشمِ بد بسوئے خر مجاز فی الاثبات چہ فی الحقیقت اسناد ایں نوع آثار جز بذات خداوندی نتواند بود و ہمچنیں دریں مصرعِ مؤلف۔ ع

کسوتِ زربفت پوشید است پنداری چمن

دریں مصرع مجاز فی الاثبات والمثبت ہر دو یافتہ می شود۔ چہ مراد از کسوتِ زربفت انواعِ گلہاست و ایں مجاز فی المثبت است و اسنادِ فعلِ پوشید بسوئے چمن مجاز فی الاثبات است۔

چوں بدانستی کہ منہاجِ فرق میانِ مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثبت چیست۔ اکنوں بداں کہ وقوعِ مجاز فی الاثبات چنانکہ پیشتر شرحِ آں بہ تفصیل راندہ ایم و درضمن امثلہ وانمودہ ایم من حیث العقل می باشد و وقوعِ مجاز فی المثبت من جہۃ اللغۃ۔ دلیل بریں مدعا آن است کہ شرطِ اثبات مقید بودن آن است باد و چیز یعنی اثباتِ چیزے برائے چیزے یا بعبارت دیگر اثبات مسند برائے مسند الیہ۔ و ایں معنی مشعر از تالیفِ جملہ است کہ کلام باشد۔ و معلوم است کہ تالیف جملہ نتیجۂ عمل فکر است کہ مشتمل است بر حکمِ عقل نہ بر حکم لغت زیرا کہ در جملۂ "زید عمرو را زد" اثباتِ فعل برائے زید است و در جملۂ زید عمرو را نزد نفی آں از زید۔ و ایں عملِ اثبات و نفیٔ فعل امریست کہ متکلم مُدعی آن است و آنچہ از تصدیق و تکذیب یا اعتراف و انکار دریں دعوے یافتہ شود فی الحقیقت بسوئے متکلم عائد می شود۔ لغت را در آں مدخلے نیست۔ پس چوں چنیں است امرے کہ در آں جملہ از قبیل صحت و فساد و حقیقت و مجاز یافتہ شود حاکم بداں امر عقل محض است لغت را ازاں بہرۂ نیست۔ و ایں معنی مخصوص بہ لغتے معین نیست بل عام است تازی و عجمی و ترکی و ہندی و غیر ذٰلک را۔

چہ قضایائے عقولِ اقوامِ مختلفہ متحد الاساس است و ایں را اسناد مجازی گویند اما مجاز فی المثبت مثلاً فصلِ بہار زمین مردہ را زندہ ساخت مأخذ بیش جز لغت چیزے دیگر نیست زیراکہ اطلاقِ لفظ زندگی بر چیزے کہ درحقیقت زندگی نیست بر بنائے تشبیہ و تخئیل است و لغت حاکم بداں است کہ زندگی صفتے است کہ ضد مردگی است و عقل را در آں مجالِ تصرف نہ فانہ لا قیاس فی اللغۃ۔

واگر کسے از درِ اعتراض در آید و بگوید کہ آنچہ گفتہ اید کہ مجاز فی الاثبات از جہتِ عقل است و مجاز فی المثبت از جہتِ لغت ما مسلم نمی داریم بل گوئیم کہ مجاز در ہر دو مسئلہ صورت مجاز فی المثبت دارد زیراکہ مصدرِ فعل برائے تاثیر درامرِ حادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است برائے صفتِ معلومہ و در جملۂ "فصلِ بہار زمینِ مردہ را زندہ ساخت" تعلق فعل بہ طریقِ سبب بہار است و وزانش ہماں وزانِ بہجت و سرسبزیٔ زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ پس مجاز در اطلاقِ فعل برائے چیزے کہ در لغت فعل برائے آں موضوع نیست ہماں اسلوب دارد کہ اطلاقِ لفظ زندگی برائے چیزے کہ در لغت برائے آں موضوع نیست و چوں دانستن ہر دو اسلوب تعلق بہ لغت دارد و شما گفتہ اید کہ مجاز فی المثبت تعلق بہ لغت دارد نہ مجاز فی الاثبات لازم افتاد کہ آنچہ را مجاز فی الاثبات گفتہ اید ہماں مجاز فی المثبت باشد این است تقریرِ ایراد بر وجہ تفصیل و تقریرِ جواب بریں منوال است کہ طریقِ دخولِ مجاز در ہر دو مسئلہ بر یک وتیرہ نیست چنانکہ معترض

گمان آں بردہ - زیرا کہ مدخل مجاز در فعل از راہ اضافت چیزے بچیزے است نہ بنفسِ اسم. چہ اگر گویند کہ فلاں بہجت زمین را زندگی گفت در فعل اصلا مجاز را راہ نیست۔ نعم مجاز است اگر زندگی را بچیزے اضافت کنند بخلاف مثالِ مذکور چہ دریں صورتِ نفس اسم زندگی در فہم وقوع مجاز فی المثبت کافی است وظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت اسم بچیزے فہم کردن می تواند۔

وآنچہ لابد است از ضبط آں دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل بوجود آں فتویٰ دہد بہ نحویکہ خلافش بہیچ وجہ جائز نہ باشد آں را بدلالتِ لغت منسوب ومشروط کردن محال است۔ چہ لغت بمنزلۂ امارات وعلامات می باشد. و علامت وامارت بے وجود چیزے کہ آں علامت وامارت برآں دال است سودے ندارد مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی العقول دلالت او بریں معنیٰ از جہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول اشیائے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند۔ اطلاق ایں لفظ برآنہا صحیح نبود بنا بریں اگر احدے از مدعیان ادعا نماید کہ بعضے از افعال من جہت اللغت دلالت بر قادرِ مطلق سبحانہ وتعالیٰ می کند در غلطِ فاحش بدتلا بودہ باشد چہ ایں قول مستلزم آن است کہ غیر قادرِ مطلق نیز در وجودِ حادث موثر است وایں قضیہ بحکمِ عقل صریح البطلان است ۔ وکسے کہ وقوعِ چیزے از غیر قادر گماں برد۔ گوئی حقیقت وقوع را ندانستہ و بر مذہبش لازم آید کہ مطلقاً وقوعِ فعل نہ بودہ باشد وچوں مطلقاً وقوع را ندانستہ

گوئی آں را بجز فعل ندانستہ۔

وآنچہ دریں باب از دانستن آں ناگزیر است فرق کردن است میانِ باطل و مجاز۔ زیرا کہ ہردو در ظاہرِ الفاظ متحد الاسلوب ہستند اما در حقیقت میانِ ہردو بون بین است و دانستن ایں فرق موقوف است بر معرفت حد مجاز در جملہ۔ چنانچہ گفتہ اند کہ جملۂ کہ مشتمل بر حکمے باشد وآں را از محل عقلئ آں بانوعے از تاوّل بیروں آرند مجاز است مثالش چنانکہ سابق مذکور شد ہماں رویانیدن فصلِ بہار است مر سبزہ را۔ دریں مثال اثباتِ فعل برائے بہار ثابت کردہ ایم وپیدا است کہ ایں معنی خارج از محلِ عقلئ آں در حقیقت اثباتِ فعل است برائے قادرِ مطلق سبحانہ وتعالیٰ کہ در قضایائے عقول مسلّم و مبرہن است۔ اما بر سبیلِ تاوّل وعرفِ نامۂ ناس آں را بچیزے کہ در ظاہر سبب آن است نسبت کردہ ایم وسبب بودن بہار مر سبزہ را امریست کہ بر طریقِ مشاہدۂ قطعیہ علی الدوام مالوف طبائع است تا بحدیکہ در نفوس استمرار ایں واقعہ بمنزلۂ حقیقت استقرار یافتہ وایں نوع مجاز در مجاریٔ کلام بیش ازان است کہ بہ ایرادِ امثلۂ کثیرہ احتیاج افتد سعدی گوید ؎

پرور درختے کہ خار آورد
درختے بپرور کہ بار آورد

ہم او گوید ؎

درخت اندر بہاراں بر فشاند زمستاں لاجرم بے برگ ماند

دریں ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوردن و برفشاندن فعل درخت نیست بل فعل قادر مطلق سبحانہ و تعالیٰ است کہ قدرتِ کاملۂ او ثمر از درخت برول می آرد۔ ازیں جا دانستہ باشی کہ باطل و کذب راشانے است غیر شانِ مجاز چہ مبطل و کاذب در اخراج حکم از محلِ اصلی و اسناد آں بسوئے غیر مستحق تاویلے نمی نماید و سببیت مقصودہ را بفاعلیتِ فاعل تشبیہ نمی کند۔ بل اثبات قضیۂ می کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و فرع را بسوئے اصل رد کند۔ چنانکہ در عمل مجاز مقرر است۔ گوئی کورے است کہ غیر صحیح را صحیح و غیر ثابت را ثابت می پندارد۔ و حکمے را کہ در موضوعِ خود متمکن نبود در محل آں گماں مے برد و ہمچنیں است حال کاذبِ معتمد کہ بہ تلبیس و تمویہ سامع را می فریبد و از حد تاول خارج افتد۔

مسند الیہ

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ مرتبت و فضل کلامے بر کلامے دیگر نہ ہمیں محصور است در فراہم آوردنِ الفاظ و تصفیح وجوہِ لطافتِ تشبیہ و استعارہ بل مرتبت و فضل کلامے موقوف است بر تحری معانیٔ نحو کہ عبارت از تصحیح ترکیب کلام است بر نہجے کہ قوانینِ متعہدہ نحو بہ مقتضیٔ آن است چہ بسا معنیٔ ارجمند است کہ بہ ادنیٰ تغیرِ عبارت یا مخالفتِ قوانین نحو بہ از روجِ کمال جودت بہ حضیض نقصان رداءت فرو می افتد و چوں کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف ترکیب مے

دہند۔ ہریک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیتے حاصل آید کہ دیگرے را نتواند بود و تعیینِ مقام ہریک در تاثیر معنیٔ بلاغت دخلے دارد کہ اگر آں را بہ تقدیم و تاخیر ازاں مقام انتقال دہند مفاد کلام کہ در صورتِ اولیٰ متصور بود در صورتِ ثانیہ مفقود می گردد۔ بل معنیٔ دیگر کہ غیر معنے اول باشد از آں کلام مفہوم می گردد کہ مقصود متکلم نیست و ہرچند عامۃ الناس کہ کلامِ ایشاں از اصواتِ حیواناتِ عجم امتیازے بیش ندارد و از معرفتِ اہتمام معنی کہ بہ تعیین مقام لفظے حاصل آید عاجز باشند در مفہومِ جملہ "زید دیروز پیشِ من آمد" و دیروز زید پیش من آمد فرق نکنند امّا بر ماہرِ فنِ بلاغت خود ظاہر است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم نتواند بود و ما ایں معنی را بہ تفصیلِ تمام در بابِ تقدیم و تاخیر شرح دادہ ایم۔ حالا در ایں مقام عوارضِ مسند الیہ را کہ عمدۂ کلام است حوالۂ قلم می نمائیم۔

اما حذفِ مسند الیہ بر وجوہِ متعددہ جائز داشتہ اند۔ اولاً نظر باحتراز از عبث وقتیکہ قرینہ قایم باشد و کلام را بر ظاہرِ حال سامع بنا کنند سعدی گوید ؎

بدیں ہر دو خصلت غلامِ توام
چہ نامی کہ مولائے نامِ توام

یعنی من مولائے نامِ توام

ثانیاً برائے حفظِ لسان از ذکر آں نظر بہ تحقیر چنانکہ گوئی نامنجار است ثالثاً نظر بہ عدم فرصتِ زیادتِ سخن بوجودِ قرینۂ حال چنانکہ گوئی نار است۔ رابعاً نظر

به احتراز از سوئے ادب چنانکه گوئی "خداوندِ مهربانِ ماست" بترکیب توصیفی۔ خامساً در مقام اخفا از حضارِ غیر مخاطب بغرض سهولتِ انکار تامتکلم را گنجائشے باشد که مرادِ او شخصِ دیگر بود۔ چنانکه گوئی "خبیث است" و مراد لو زید باشد۔

بدانکه در مقام مدح عموماً و در تخلیص خصوصاً حذف مسندالیه واجب دانند انوری گوید ؎

شاه سنجر که کمترین خدمش　　　　در جهاں پادشاه نشاں باشد

یعنی آنکس شاهِ سنجر است۔ عرفی گوید ؎

میر ابوالفتح که در سینۂ دولت مهرش
آفتابے است که تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوندِ اجل که در شعرِ سابق مذکور است میر ابوالفتح است و ایں اسلوب کلام را حمل بر بدل از چیزے که در شعرِ سابق ذکر یافته نتواں کرد۔ زیرا که مبدل منه با بدل نسبتِ مثلیت دارد و در هر دو مثال مذکور بدل از مبدل منه بر زیادتِ مفهوم مشتمل است۔ و ایں نکته بر عالمیاں مخفی ے ماند۔

اما ذکر مسندالیه نیز بر وجوهِ متعدده می آرند اولاً اینکه اصل در مسندالیه آن است که مذکور گردد و امرے مقتضئ عدول از آں نیست۔ ثانیاً نظر بر زیادت ایضاح و تقریر چنانکه گوئی کسانیکه از صحبتِ جاہلاں بپرهیزند و راست گفتاری و درست کرداری شعارِ خود سازند ایشاں برگزیدگانِ خلقِ عالم هستند لفظ

ایشان ضمیر جمع غائب بطریق ایضاح و تقریر مسند الیہ واقع شدہ۔ ثالثاً برائے تنبیہ غباوت سامع چنانکہ ذکر زید بمیان آمدہ باشد و یکے از حاضران در حق وے گوید تا بعضے از گران طبعاں را گمان غیر او نرود "زید آنچہ من می دانم مرد صاحب دل است"۔ رابعاً برائے اظہار تعظیم چنانکہ گوئی "جناب آغا خطیب فصیح اللسان ہستند"۔ خامساً برائے تبرک۔ چنانکہ گوئی حضرت حق جل و علا خالقِ ماست۔ سادساً برائے استلذاذ۔ چنانکہ گوئی "یارِ عزیز مہربانِ ماست"۔

اما تعریف مسند الیہ گاہے باشد کہ نظر بہ اقتضائے مقام بہ ضمیر مخاطب یا متکلم یا غائب آرند۔ سعدی گوید ؎

من نکردم شما حذر بکنید روزگارم بشد بنادانی

و در مسند الیہ غائب گوئی "او برما مہربان است"

وہم بہ ایرادِ اسم عَلَم تا احضار مسند الیہ در ذہنِ سامع بہ اسم بالذات مقصود باشد۔ چنانکہ گوئی "زید در فن طبابت یکتائے زمان است" وگاہے از ایرادِ عَلَم استلذاذ مقصود باشد۔ جامی در نعت گوید ؎

محمد کشش عَلَم چوں نامور ساخت
زمیمش حلقۂ طوق و کمر ساخت

وگاہے اظہارِ عظمت شان نظامی گوید ؎

زراچہ منم پیلِ پولاد خائے کہ بر پشت پیلاں کشم پیلپائے

اے زراچہ کمن ہستم کہ در شجاعت و جلادت مشہور آفاق است۔ و

گاہے تبرک۔ سعدی گوید ؎

خدائے خواست کہ بر عالمے ببخشاید
ترا برحمتِ خود پادشاہِ عالم کرد

وہم تعریف مسندالیہ بہ اسم موصول می آرند ہر گاہ مخاطب غیر از صلہ براحوالِ مختصۂ او اطلاعے نداشتہ باشد۔ چنانکہ گوئی۔ "آنکہ دیشب در بزمِ مشاعرہ غزلے تازہ خواندہ بود درفنِ ریاضی مہارتِ تمام دارد"

وہم تعریف بہ اسم موصول گاہے برائے مصلحت عدمِ تصریح باسم می کنند چنانچہ دریں شعر ؎

آنکس کہ مرا بگشت باز آمد پیش
مانا کہ دلش سوختہ بر کشتۂ خویش

وہم نظر بہ تفخیم امرے در محاورہ گویند گذشت آں چہ گذشت فقیر مؤلف را وقتے در ایام شدت سرما بخانۂ دوستے لب آب اتفاق مبیت افتاد۔ بہ شیر و برنج لوازم ضیافت بجا آورد۔ چوں بہ بستر خواب مائل شدم۔ گلیمے سبک کہ پنبہ اش بغایت تنک و اجزائش ہم گسستہ پارہ پارہ بزاویۂ گلیم مجتمع گشتہ بود۔ پیش من آورد طوعاً و کرہاً خود را بداں پیچیدم۔ و شب آں ہمہ زحمت سرما کشیدم۔

لمؤلفہ ؎

مپرس از من کہ چوں بگذشت آں شب
من و سرما و لب سرگرم یارب

بامداداں چوں سر از بالینِ خواب بر داشتم بہ آبِ یخ بستہ دست بہ وضو بر افراشتم چوں از فریضۂ صبح فراغت یافتم آں دوست بہ تمہیدِ عذرِ تقصیرے کہ معلومِ او بود زباں بہ معذرت بر کشاد۔ روحیؔ خستہ و دژم قطعۂ کہ در کیفیتِ احوالِ آں شب گفتہ بود با قلمِ فرنگی بر کشیدہ بہ دستش داد قطعہ ایں است۔ قطعہ ؎

نعوذ باللہ ازیں شہر سرد سیر زمیں — کہ از تطاولِ سرما نخفتہ ام ہمہ شب
گلیمِ کہنہ بہ بر داشتم زبد بختی — بہ تار ہاش دُرِ اشک سفتہ ام ہمہ شب
چو خارپشت سر و پائے من شدہ یکجا — تنک بہ دامنِ سرما نہفتہ ام ہمہ شب
زسردِ مہریٔ یارانِ گرم خو گوئی — بہ غنچگی چو گلِ تر شگفتہ ام ہمہ شب
فراخ بود سماطِ برنج و شیر کز اں — زکام و سرفہ و بلغم برفتہ ام ہمہ شب
براستخوانِ نحیفم برفت آنچہ برفت — و لے برسمِ تکلف نہ گفتہ ام ہمہ شب
کنارِ رود در آں زمہریرِ خیز وثاق — خروشِ نالۂ روحیؔ شنفتہ ام ہمہ شب

دہم بغرضِ تنبیہِ مخاطب بر خطائے کہ در حقِ وے گماں برند۔ سعدیؔ گوید ؎

آنچہ دیدی برقرارِ خود نماند
وآنچہ بینی ہم نماند برقرار

در حقِ مخاطب گمانِ آں بود کہ اعتباراتِ فانیۂ دنیویہ را قرار داد و ثباتے نہادہ فرصتِ عمر را بغفلت می گذارد۔

دہم بغرضِ ایما بسوئے جہتِ خبر کہ از قبیل خیر است یا شر سعدیؔ گوید[1] ؎

[1] مصنفِ تن - ۱۲ منہ

ہر آنکہ تخمِ بدی کشت و چشمِ نیکی داشت
دماغِ بیہدہ پخت و خیالِ باطل بست

درایں شعر در صلۂ اسمِ موصول کہ معطوف و معطوف علیہ است۔ ایماء است بجہتِ خبر کہ مشتمل است بر نوعے از شر کہ تعبیر ازاں بہ خیبت و خسران تواں کردن۔

تعریف مسند الیہ بہ اسم اشارہ ہم می آرند و معلوم است کہ در زبانِ پارسی اسم اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مونث لفظ ایں موضوع است و برائے جمع اینان و برائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مونث و برائے جمع آنان۔

حافظ گوید ے

شراب لعل کش وروئے مہ جبینان بیں
خلافِ مذہبِ آنان جمالِ اینان بیں

اما ایں ہر دو صیغۂ جمع مخصوص بذوی العقول است و برائے جمع غیر ذوی العقول اینہا و آنہا گویند و ایں ہر دو را ذوی العقول ہم می آرند و مقصود از تعریف مسند الیہ با سم اشارہ گاہے امتیاز آں باشد از غیر بوجہ کمال۔ عرفی گوید ے

ایں جام کہ از رائے منیر تو فلک ساخت
زودا کہ کند غنچۂ گل شہرتِ جم را

و ہم او گوید ے

این چشمہ و این سبزہ و این لالہ و این گل
آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

وگاہے تحقیر چنانکہ گوئی "این آنکس است کہ دیرہ وز پدر خود را دشنام مے داد" وگاہے تعظیم و این بلفظ آں مے آید۔ در اکثر موارد۔ حکیم سنائی گوید ؎

آں زفضل آفت سرائے فضول
آں علمدار و عِلمدار رسُول

علم بالفتح اشارہ است بسوئے علمے کہ جناب ختمیت مآب صلی اللہ علیہ وسلم در غزوۂ خیبر بحضرت اسد اللہ الغالب علیؑ ابن ابی طالب ارزانی داشتہ دعائے فتح بردست وے فرمود۔ وعلم بالکسر اشارہ است بسوئے حدیث مشہور انا مدینۃ العلم و علی بابھا ؂

ملا غنیمت گوید ؎

عزیز آں انتخاب سینہ ریشاں   جواب مصرعِ زلفِ پریشاں

وتعریف مسند الیہ بہ اضافت مطرد است ومقصود ازاں گاہے اختصار در کلام باشد تا مفہومش بزودی ہرچہ تمامتر در ذہن سامع استقرار یابد کسے راست ؎

ما ہم این ہفتہ شد از شہر و بہ چشم سالے است
حالِ ہجراں تو چہ دانی کہ چہ مشکل حالے است

لفظ ما ہم نظر بہ قلتِ حروف در مقامِ اظہار مہجرت وسامت مختصر تر مے

نماید از لفظِ یار نازنین من و غیره ذلک وگاہے از اضافت تعظیم و مضاف الیہ مقصود می باشد۔ چنانکہ گوئی ''آقایم ہر چہ مرضی باشد بفرمایند پیش خدمت بندہ حاضر است۔'' وگاہے تعظیم مضاف۔ جامی گوید ؎

نسیمے کز دیارِ مصر خیزد | کہ در چشمم غبارِ مصر بیزد
مرا خوشتر از آں باد است صد بار | کہ آرد نافہ از صحرائے تاتار

در اضافت غبار بسوئے مصر تعظیم غبار مندرج است کما لا یخفی۔ سعدی گوید ؎

چوں سگِ درندہ گوشت یافت نپرسد
کایں شترِ صالح است یا خرِ دجّال

وگاہے تحقیر مضاف چوں در مثالِ مذکور خرِ دجال۔ بخلاف خرِ عیسیٰ کہ مقصود از اضافت تعظیم مضاف است۔ سعدی گوید ؎

خرِ عیسیٰ اگر بہ مکہ رود | چوں بیاید ہنوز خر باشد

چہ اگر مفہوم تعظیم خر دریں شعر اعتبار نکنند مصرعِ ثانی بمصرعِ اوّل مربوط نمی شود۔ وگاہے مقصود از آں کفایت تفصیل چیزے بود جائیکہ تفصیل متعذر باشد چنانکہ گوئی ''چوں در آں بقعہ رحلِ اقامت انداختیم اہل بلدہ بتقدیم لوازمِ خدمت ما پرداختند۔'' صائب گوید ؎

با اہلِ درد کار بود داغِ عشق را
بر ہر گلے کہ عطر ندارد نگداز نیست

وتنکیر مسند الیہ گاہے بقصدِ افراد آں آرند۔ حافظ گوید ؎

لعلے از کانِ مروت بر نیاید سالہاست
تابش خورشید و سعی بہ و باراں باشد

وگاہے تحقیر۔ چنانکہ تنوین در تازی افادۂ تعظیم و تحقیر ہر دو میکند در پارسی یائے مجہول و ہمزہ بر حرف ہاء کہ در آخر کلمہ باشد مفید معنیٔ تعظیم و تحقیر باشد سعدی در مقام تعظیم گوید ؎

یتیمے کہ ناکردہ قرآں درست — کتب خانۂ چند ملت بشست

وہم او در مقام تحقیر گوید ؎

طبیبے کہ باشد تو دش زرد روئے
از و دار وے سرخروئی مجوئے

وہمزۂ متضمن معنیٔ تعظیم مولف راست ؎

نظارۂ کہ رنگ تعلق نثار اوست — در بزم دوست داغ دلش در بہا دہند

وہمزہ مشتمل بہ معنیٔ تحقیر۔ میر رضی دانش مشہدی گوید ؎

ذخیرۂ بدل از چشم اشکبار نماند — شکست شیشۂ سیماب در کنار مرا

وایراد وصفے برائے مسند الیہ نظر بہ کشف وایضاح آں از آں جہت کنند کہ آں وصف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است وہمیں را صفت کاشفہ گفتہ اند۔ چنانکہ اہل میزان در تعریف انساں گویند زندۂ گویا انسان است و معلوم است کہ دریں مثال ہر چند مسند الیہ بر سہ لفظ مشتمل است اما در معنی آں را حقیقت واحدہ اعتبار باید کرد۔ پس تعدد در لفظ است نہ در معنی و وصف گاہے افادۂ معنی تخصیص کند۔ یعنی از اسمائے نکرہ اشتراکے

کہ میان آنہا باشد کم کند۔ یا رفع احتمالِ غیر میان اسمائے معرفہ چنانکہ گوئی زیبا تاجر هر دو راست بازاست وگاہے افادہٴ تاکید محض کند۔ چنانکہ گوئی۔ "دیروز گذشتہ باد سرد می وزید" اما در پارسی این نوعِ تاکید را از بلاغت نمی شمرند۔

ومقصود از تاکید مسند الیہ گاہے تحقیق مفہوم وتقریر مدلول آن می باشد واین در جائے باشد کہ متکلم سامع را غافل از سماع گمان بَرد یا احتمال آن داشتہ باشد کہ سلسلۂ آن را بر معنیٔ غیر مقصود حمل خواہد کرد۔ حافظ گوید ؎

دل ودینم دل ودینم ببرد است
بر ودوشش بر ودوشش بر ودوش

مقام استشہاد مصرعِ ثانی است کہ مسند الیہ سہ بار تکرار یافتہ ومصرعِ اول مشتمل بر تاکید است اما موکد مفعول بہ است نہ مسند الیہ۔

وہم تاکید گاہے در مقام دفع توہم تجوز استعمال کنند۔ چنانکہ گوئی "اعلیحضرت خود بہ نفس نفیس بہ انصرام این مہم بزرگ متوجہ شدند" لفظ خود بہ نفس نفیس بر سبیل تاکید است تا سامع را گمان آن نرود کہ انصرام مہم بر دستِ احد اعیانِ دولت اتمام یافتہ۔ وہم در مقام دفع توہم عدم شمول حافظ گوید ؎

گر من آلودہ دامنم چہ عجب
ہمہ عالم گواہِ عصمت اوست

لفظ ہمہ تاکید است عالم را۔ ودر پارسی فصیح تاکید بر موکد مقدم آرند

بخلاف تازی۔ کما لا یخفیٰ۔

و ایراد عطف بیان بعد از ذکر مسند الیہ بغرض افادۂ ایضاحِ آں باسم مختص مطرد است۔ چنانکہ گوئی "مخدومِ ما میرزا علی قلی خاں دیروز از حج بیت اللہ بوطن مراجعت فرمودند" و ہمچنیں دریں مصرعِ مولف ع

شہِ شرقِ خورشید بر زد علم

خورشید عطف بیان است شہِ شرق را۔

و ایراد بدل از مسند الیہ اکثر نظر بہ افادۂ زیادتِ تقریر می کنند چوں بدل مشتمل باشد بر نوعے از ایضاح و تفصیل چنانکہ گوئی "برادر شما زید شب پیش من آمدہ بود" و معرفت فرق میانِ عطفِ بیان و بدل خالی از صعوبت نیست کما صرح بہ النحاۃ۔

و عطف چیزے بر مسند الیہ افادۂ تفصیل کند۔ مع اختصار در عبارت سلمان ساوجی گوید ؎

علت پیری و درد پا و ضعف جسم و چشم
می برد در دِ سرِ من بندہ را از خدمت

عرفی گوید ؎

ایں چشمہ و ایں سبزہ و ایں لالہ و ایں گل
آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

دریں ہر دو شعر مسند الیہ کہ فاعل فعل است بحرف عطف مربوط است و بہ عطف تفصیل فاعل مطلوب است و تفصیل فعل و قید معہ اختصار در عبارت

ازاں اختیار آمدہ تا ترکیب زید پیش من آمد و عمرو پیش من آمد۔ از ما نحن فیہ خارج ماند زیرا کہ دریں ترکیب ہرچند تفصیل مسند الیہ ملحوظ است۔ اما از اختصار عاری است۔ بل از قبیل عطفِ جملہ بر جملہ است و آنچہ گفتہ اند کہ قید مذکور برائے احتراز است از مثلِ ترکیب زید پیش من آمد۔ عمرو پیش آمد بے حرف عطف غلط است زیرا کہ دریں ترکیب ہیچ دلالت بر تفصیل مسند الیہ نیست۔ بل گمان آں است کہ کلام ثانی از کلام اول بر سبیل اضراب واقع شد۔

وگاہے عطف افادۂ تفصیل مسند می کند چنانکہ گوئی۔ زید آمد پس عمرو وزید آمد باز عمرو۔ فرق میاں پس و باز کہ ہر دو برائے عطف اند۔ ہمان است کہ در تازی میان فا و ثم یعنے پس برائے تعقیب بلا مہلت است و باز برائے تراخی و دریں ہر دو جملہ ہرچند کہ تفصیل مسند الیہ ہم از فحوائے کلام مفہوم می گردد۔ اما مقصود بالذات نیست۔ بل بہ تبعیت تفصیل مسند لازم آمدہ۔ و تفصیل مسند بہ نحوے کہ در جملۂ اولیٰ آمدنِ عمرو بعد از آمدن زید بلا مہلت وقوع یافتہ و در جملۂ ثانیہ آمدنِ عمرو بعد از آمدن زید بتراخی مقصود بالذات متکلم است۔ و ایں نکتہ شنیدنی و گرفتنی است۔

و تاخیر مسند الیہ در جائے کنند کہ مسند مقتضی تقدیم آں باشد۔ چنانکہ در بحث مسند مذکور خواہد شد۔

آنچہ تا غایت سمت ذکر یافت ہمگی نظر بہ مقتضائے ظاہر حال بود وگاہے

چناں باشد کہ بسبب اقتضائے حال اخراج کلام بر خلاف اقتضائے ظاہر می کنند و وضع مضمر بجائے مظہر و بالعکس از ہمیں قبیل است مثال وضع مضمر بجائے مظہر۔ چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید ؎

با من اگر سپہر بود سر گراں چہ باک
چوں پیر گشت نازِ پدر می تواں کشید

در مصرع ثانی ضمیر فعلِ ناقص راجع بسوئے پدر است و ہماں ضمیر مسند الیہ است و ایں خلاف مقتضائے ظاہر است چہ مقتضائے ظاہر آن است کہ می گفت۔ چوں پدر پیر گشت نازش می تواں کشید۔ و نکتہ دریں نقل اسلوب آن است کہ نازِ پدر ترکیب اضافی است و مفہوم اضافت مظہر مشعر است از قوت تخصیص مضاف با مضاف الیہ و ایں قوت در ترکیب "نازش می تواں کشید"۔ یعنی در صورت اضافت بسوئے اسم مضمر متصور نیست۔ زیرا کہ تفاوت است میاں چیزے ثابت بے واسطہ و ثابت با واسطہ فافہم فانہ لطیف۔ و مثال وضع مظہر مقام مضمر۔ چنانکہ عرفی گوید ؎

گل ہم چہ کند باد صبا خواست کہ عرفی
آمد سوئے کشمیر و گلشن بر اثر آید

اے گل بر اثرش آید مقتضائے ظاہر آن است کہ می گفت او بر اثرش آید۔ یعنی اسم مضمر مقام مظہر کفایت می نمود اما نظر بہ زیادتِ تمکن مسند الیہ در ذہن سامع بصورت اسم مظہر مذکور شد و اگر مضمر می بود مفہوم تمکن صورت نمی بست زیرا کہ متکلم در شعر ما قبل اہتمام بہ انتظار گل ذکر نمودہ بعد از انکہ موجب توقف ظہور

گل را بیان ساختہ و دریں صورت ناگزیر است کہ سامع منتظر بہ صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔ واز قبیل وضع مظہر مقام مضمر است لفظ زمین در مصرع ثانی شعر فرخی سیستانی اگرچہ از باب مسند الیہ نیست ؎

چوں تو از بہر تماشا بر زمینے بگذری
ہر گیاہے زاں زمین گردد زبانِ افتخار

وہم لفظ رسول اللہؐ در شعر سید حسن غزنویؒ ؎

یا رسول اللہ سزاواری کہ گویم اے خدا
بر رسول اللہؐ درود از ہرچہ ہست افزوں فرست

و این تکرار متضمن معنیٔ تبرک و استلذاذ است۔

وگاہے مقصود استعطاف و استرحام باشد۔ امیر خسرو گوید ؎

خسرو غریب است و گدا افتادہ در شہر شما
باشد کہ از بہر خدا سوئے غریباں بنگری

و نگفت کہ من غریب ہستم۔

التفات

واز قبیل نقل اسلوب است کلامے کہ در اصطلاح علمائے بلاغت آں را التفات می نامند و آں چناں است کہ معنیٔ را بطریقے از طرق ثلاثہ یعنی تکلم و خطاب و غیبت ادا کنند پس ہماں معنے را بطریقے از طرق مذکورہ کہ خلاف مقتضائے ظاہر و خلاف ترقب سامع باشد تعبیر کنند و چوں نقل ہر یک از طریق

دبیر عجم
ثلاثہ بہ دیگرے برود وجہ امکان دارد۔ نقل اسلوبے دیگر را شش صورت متصور است اما شرط آں است کہ معبر بہ شخص واحد باشد۔ اول از تکلم بخطاب عرفی گوید ؎

قصۂ مہر و وفا با تو نیارم گفتن
کایں حکایت چو نہایت پذیرد اول
عرفی افسانہ مخواں نوبت دیگر شعرا ست
گوشۂ چشم نمودند کہ تنگ است محل

دوم از خطاب بہ تکلم ہم او گوید ؎

عرفی آغاز گریہ کن شاید
کایں کہن خاکداں خراب شود
شیشۂ آسماں بدستِ تو نیست
گر بیفتم جہاں خراب شود

سوم از خطاب بہ غیبت کسے راست ؎

بدیدہ سوئے تو می آئم اے حور
برویت گرفتہ نورٌ علیٰ نور
بہ ماہ عارضش آں سیب سیمیں
حبابے خواستہ از عین کافور

چہارم۔ از غیبت بہ خطاب عرفی گوید ؎

عزم او گر باغبانِ دہر گردد در زیست
گر شود چوں آفتاب اندر جہاں سیار گل
بہ خطاب انتقال می کند ؎
ای کہ از اندیشۂ عقل صلاح اندیش تو
بر نفس بند درہ غمازئی اسرار گل

پنجم از غیبت به تکلم انوری گوید ؎

بنده امشب به جمال الدین خطیب　　او برای وکلک چوں خورشید و تیر
تا باکنوں خیز دمینرے داشتم　　زانکه در عشرت نباشد زو گزیر

ششم از تکلم به غیبت انوریؔ است ؎

ورنه فردا دست ما و دامنت　　کائے مسلمانان ازیں کافر نفیر
انوری ایں خردگیہا مے کند　　تو بزرگی کن برو خرده مگیر

و چوں مسائل مسند الیه منجر به بحث خلاف مقتضائے ظاہر شد بعضے از موارد آں را که با باب مسند الیه تعلق ندارد حوالهٔ رقم می سازیم تا موجب ازدیاد بصیرت طالبانِ فن معانی آید۔ ازاں جمله یکے آں است که کلام مخاطب را بر خلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ع

گفتم که ماه من شو گفتا اگر بر آید

معنیٔ ماه را بر خلاف مراد مخاطب حمل نموده و دیگرے راست ؎

اے که می گوئی چرا جامے بجانے می خری　　ایں سخن با ساقیٔ ما گو که ارزاں کرده است

و ازاں جمله است ایراد فعلے بد و معمول که یکے از ہر دو حقیقتاً معمول آں فعل باشد و دیگرے مجازاً۔ سعدی گوید ؎

کساں شهد نوشند و مرغ و بره　　مرا روئے ناں می نه بیند تره

شهد حقیقتاً معمول فعل نوشند واقع شده و مرغ و بره مجازاً۔ زیرا که مرغ و بره خوردنی است نه نوشیدنی و ایں را از قبیل ع۔ علفتها تبناً و ماءً بارداً باید دانست۔

مسند

معنیٔ اسناد معلوم است و مسند در جملۂ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل و جملۂ فعلیہ یا خبر باشد یا انشاد۔ پس بدانکہ حذف مسند جائز است و آں را وجوہِ مختلفہ می باشد۔ مثلاً قصدِ اختصار و احتراز از عبث۔

خاقانی گوید ؎

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من

برمن جہانے مرد و زن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ نیستم و تو بر من نہ بخشودۂ و ہم در بعضے از موارد متعلق مسند را ذکر کنند و مسند را حذف۔ چنانکہ سعدی در گلستان از زبانِ یکے از اہلِ مجلس در حقِ مطربے گوید "ہمہ عمرش درمے در کف نبودہ است و قراضۂ در دف"۔ و جائے دیگر گوید "ہمہ کس را دنداں بترشی کند گردد و قاضی را بہ شیرینی"۔ دریں ہر دو جملہ در دف و بہ شیرینی متعلق بہ مسند محذوف است یعنی در دف نبودہ است و بہ شیرینی کند گردد۔ و ہم دریں معنی است۔

شعر او ؎

قرار در کفِ آزادگاں نگیرد مال

نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غربال

یعنی نہ صبر در دلِ عاشق قرار گیرد نہ آب در غربال قرار گیرد۔

وبرائے حذف قرینہ می باید۔ مثلاً وقوعِ کلام در جواب سوالے چنانکہ سعدی در گلستاں گوید۔ "لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے ادباں۔" یعنی من ادب از بے ادباں آموختم۔ و ایں مثال مشتمل است بر حذف مسند و مسند الیہ ہر دو و ازیں واضح تر آنکہ شخصے را گوئی ترا کہ زد؟ او در جواب گوید زید۔

وہم چنیں ذکر مسند را وجوہِ مختلفہ است۔ ازاں جملہ تحقیق مع التاکید است۔ چنانکہ سعدی گوید۔ در حال اعرابی کہ شبے یکے را از دوستاں نزد خود برد تا وحشتِ تنہائی بہ دیدار وے منصرف گرداند۔ چوں آں دوست بر در دہانش وقوف یافت۔ تمامی بر دو راہِ خود گرفت۔ بامداداں چوں گریاں دیدندش کسے گفت حال چیست؟ مگر آں رہائے نزاد زد برد گفت لا واللہ بدرقہ برد۔ دریں مثال جملۂ لا واللہ بدرقہ برد مقام استشہاد است اگر اعرابی در جواب سائل مے گفت لا واللہ بدرقہ امعنی تحقیقِ مضمون در جملہ و تاکید بدزدی رفتن دراہم منصور نمی نمود۔

وہم در مقامِ تعریض بہ غباوتِ سامع ذکر مسند ضروری است چنانکہ گوئی زید برادرِ من است در جواب شخصے کہ از تو سوال کند برادر تو کدام است۔

وہم در مقامِ تعین مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت و استمرار کند و فعل بر حدوث و تجدد چنانکہ در نحو مقرر است مثلاً گوئی۔ "زید گریان است و زید می گرید۔" زنہار کہ ہر دو جملہ را متحد المفہوم گمان بری ایراد مسند بہ فعل برائے غرض

دیہر عجسیم

افادۂ تقیید آں است بہ یکے از ازمنۂ ثلاثہ کہ ماضی و حال و استقبال است بر وجہ اختصار۔ زیرا کہ فعل بہ نفسِ صیغۂ خویش دلالت بر یکے از ازمنۂ ثلاثہ می کند و دریں دلالت حاجت بہ قرائن ندارد۔ بخلاف اسم کہ بے انضمامِ قرینۂ خارجہ دلالت بر زماں نکند چنانکہ گوئی زید امروز گریاں است چوں وضع اسم مبنی است بر ثبوت وجود چیزے فی حد ذاتہ بے آنکہ در تحقیق وجود بتدرج حالے از حالے محتاج باشد چنانکہ معہود فعل است زیرا کہ تحقیقِ وجودِ فعل را ناگزیر است از حصول آں شیاءً شیاءً پس فرق است میانِ اسناد اسم باسم و میانِ اسنادِ فعل باسم چنانکہ بالا گذشت و بریں اصل مبنی است فرق میان ہر دو گونہ اسناد۔

مخفی مباد کہ در بعضے از موادِ کلام مسند را مقید بشرط می کنند و در زبانِ تازی ادوات شرط مختلف است و ہر یک ازاں افادۂ معنی غیر معنیٔ اداۃ دیگر کند و در زبان پارسی اداۃ شرط ہمیں ہر دو حرف اگر[1] و اگر مستعمل است و میانِ ایں ہر دو در افادۂ معنی شرط تفاوتے نیست بخلاف زبان تازی کہ ہر یک از ادوات مثلاً ان و لو و اذا و غیر ذلک افادۂ معنی جداگانہ می کند تا جملۂ ان جاءنی زید فاکرمتہ تعلق بہ استقبال دارد و جملہ لو جاءنی زید لاکرمتہ بماضی و جملہ اولیٰ بر جزم وقوع شرط دلالت نمی کند و ثانیہ دلالت مے کند۔ بر عدم وقوع شرط و ہمچنیں

[1] دگاہے حرف چو و چوں کہ مشعر از معنی ظرف است متضمن معنی شرط می باشد۔ اما دریں مقام خارج از بحث است۔ ۱۲ منہ

ادوات شرط را در زبان تازی معانیٔ مختلفه قرار داده اند و در زبان پارسی شرط ہمیں بریکے از ہر دو اداۃِ مذکورہ ایراد می کنند و بس چنانکہ گوئی اگر زید پیش من خواہد آمد و اگر زید پیش من مے آمد حرفِ شرط را نسبت بہ زمانِ استقبال و ماضی امتیازے نیست۔ نعم در زبانِ پارسی نوعِ تفاوتِ معنی از صیغہ فعل می تواں شناختن۔ مثلاً اگر بمعنئ لو۔

سعدی گوید ؎

سود دریا نیک بودے گر نہ بودے بیم موج
صحبتِ گل خوش بدے گر نیستے تشویش خار

و چوں بر فرق ہر دو زبان در ادواتِ شرط وقوف یافتی بداں کہ تقیید مسند بشرط گاہے بغرض تہدید باشد۔ سعدی گوید ؎

ز گوش پنبہ بروں آر و دادِ خلق بدہ
وگر تو می نہ دہی داد روزِ دادے ہست

فردوسی گوید ؎

اگر جز بکام من آید جواب
من و گرز و میدان و افراسیاب

در شرط تہدیدے مضمر است کہ بیش ازاں در الفاظ دیگر متصور نیست و چندانکہ اجمال است وقوعِ آں در نفس اثرے تمام دارد تا مصرعِ ثانی تفصیل آں اجمال است و الحق کہ ادائے ایں معنی بدیں اسلوب لطیف احدے را بسہولت دست ندہد۔

وبغرض توبیخ مع التخجیل ہم او گوید ؎

اگر مادرِ شاه بانو بُدے
مرا سیم و زر تا بزانو بُدے

شرط متضمن است بر معنئ تبرّی که مستلزمِ توبیخ است به نحوے که افادۂ تخجیل ہم مے کند۔

وبغرض الزام وتبکیت۔ سعدی گوید ؎

گر از عہدِ خردیت یاد آمدے — که بیچاره بودی در آغوشِ من
نکردی دریں روز برمن جفا — که تو شیر مردی و من پیره زن

پیره زن پسرِ خود را بطریق الزام می گوید وحجت او رامی شکند که جفائے تو برمن مقتضائے مروّت واحسان نیست وہم متضمن معنئ تخجیل است

ومثال تبکیت۔ حافظ گوید ؎

در کوئے نیک نامی مارا گذر ندادند
گر تو نمی پسندی تغییر ده قضا را

شرط در مصرع ثانی مشتمل است بر تبکیت ومیانِ الزام وتبکیت فرق عام وخاص است۔

وہم افادۂ معنئ تعلیق امرے بمحالِ عقلی یا عادی کند۔

سعدی گوید ؎

اگر مجنوں ولیلیٰ زنده گشتے — حدیثِ عشق ازیں دفتر نوشتے

وہم او گوید ؎

اگر خود بر درد پیشانی پیل　　نه مرد است آنکه در وی مردمی نیست

وگاہے برائے افادۂ معنیٔ اظہار رغبت در امرے کہ مقصودِ متکلم است سعدی از زبانِ حال گربہ می گوید ؎

اگر رستم از دست ایں پیرزن　　من وموش دو ویرانۂ پیرزن

وگاہے برائے ترغیبِ مخاطب یا تفاول کسے راست ؎

جوانی چوں نسیم نو بہار است　　ولے بر آب و رنگِ گل سوار است

اگر دریافتی بر دانشت بوس　　وگر غافل شدی افسوس افسوس

در ماسبق ذکر یافتہ کہ در زبانِ پارسی حرف شرط ہمیں اَر و اگر مستعمل است و در تازی برائے شرط ماضی ومستقبل و امر مقطوع وغیر مقطوع حروف جدا گانہ تجویز کردہ اند وہم گفتہ ایم کہ معنیٔ لَو کہ در تازی برائے شرط ماضی مستعمل است در زبانِ پارسی از صیغۂ فعل ماضی تمنی یا ماضیٔ استمرار کہ با حرف شرط ایراد وے یا بد اخذ می کنند وتفصیل معنے لَو آن است کہ ایں حرف برائے شرط در ماضی جائے کہ انتفائے شرط یقینی بود واز انتفائے آں انتفائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکہ گوئی لوجاء فی زید لاکرمتہ یعنی اگر زید پیش من مے آمد ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا می آورم یا اگر زید آمدے ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا آوردمے ہرگاہ کہ آمدن زید متحقق نشد لوازم اکرام او ہم وقوع نیافت وعلامۂ تفتازانی در مختصر گفتہ انہا لله لالۃ علی ان انتفاء الثانی فی الخارج انما ھو بسبب انتفاء الاول ؕ یعنی لَو موضوع است برائے

دلالت بر انتفائے ثانی یعنی جزا در واقع بسبب انتفائے اول یعنی شرط۔
چوں مفہوم لو بدانستی ہم بریں نسق قیاس کن اگر بمعنیٔ لو را در زبانِ
پارسی پس معنیٔ شعر فردوسی چنیں باشد کہ نابودنِ سیم وزر مرا تا بزانو بسبب
آن است کہ مادرِ شاہ بانو (حُرّہ) نیست۔ بل کنیزک بودہ است وہم
نظامی گوید ؎

اگر دیدمے در خود افزائشے طلب کردمے جائے آسائشے

یعنی عدمِ طلب جائے آسایش بسبب نادیدنِ افزایش است در
خود۔ بدانکہ اگر بمعنیٔ لو را ناگزیر است از صیغۂ ماضی تمنائی یا استمرار بہ نحویکہ
ہیچ گونہ تحوّل ازاں جائز نیست۔
واگر گوئی کہ دریں شعر نشاط اصفہانی فعل بر خلاف ایں قاعدۂ مذکور
شدہ چنانکہ گوید ؎

سلیماں گر نداد سے خاتم از دست ترا گفتم ز شاہاں ہمسرے ہست

می بینی در مصرع ثانی فعل نہ بصورت ماضیٔ تمنی است و نہ بصورت
ماضی استمرار بل بصورت ماضیٔ مطلق است۔ جوابش آنکہ نشاط از اکابر
شعرائے اہلِ زباں نیست واگر نظر بہ اہلِ زباں بودنش جائز دارندی
گوئیم کہ لامحالہ تاویل فعل ماضی مطلق بصورت ماضی تمنی یا استمرار لابدّ است
ورنہ معنیٔ شعر درست نخواہد بود۔ یعنی گفتم بمعنی گفتمے یا مے گفتم۔ نکیف کہ
در مصرعِ اول فعل ندادسے را بصیغہ تمنی آوردہ۔
اما در بعضے از مواقع صیغۂ مضارع را کہ بمعنیٔ حال و استقبال ہر دو مستعمل است

نیز استعمال کنند و آں را بمعنیٔ تمنی می گیرند و غرض ازیں نوع تحول اختصار مطلوب باشد کہ متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است۔ حافظ گوید ؎

اگر آں ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را
بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

دریں شعر فعل آرد کہ صیغۂ مضارع است بمعنیٔ تمنی ماخوذ است و ایں توجیہ مبنی بر بلاغت است و کسانیکہ بمعنیٔ مستقبل گماں بردہ اند شعر را از مقامِ بلاغت منحط ساختہ اند کما لایخفی علی من لہٗ ذوق سلیم و طبع مستقیم و تقدیر کلام اینکہ اگر آں ترکِ شیرازی دلِ ما را بدست آوردے بخالِ ہندوش سمرقند و بخارا را بخشیدمے۔ و اگر احدے از مدعیانِ کور باطن سرِ خلاف دارد مصرعِ حافظ۔ ع

مدعی گر نکند فہم سخن گو سر و خشت
بجوابش بر خواں و آنچہ گفتہ آمد بخاطر بنشاں۔

امّا تنکیرِ مسند از برائے حصول معنیٔ تفخیم باشد۔ چنانکہ گوئی "زید مردے است"۔ عرفی گوید ؎

خودستائے است کہ تا من ز مدحت نزدم
ایں گماں داشت کہ دورانش نیاورد بدل

یعنی عرفی خودستائے بزرگ است۔

و گاہے برائے استخفاف۔ چنانکہ گوئی او خیلے بدبدہ است و گاہے تخصیص مسند بترکیب اضافی یا توصیفی کنند تا دلالت بر کمال افادۂ معنی کند

سعدی گوید ؎

تو اصلِ وجود آمدی از نخست
دگر ہر چہ موجود شد فرعِ تست

یعنی تو اصل وجود ہستی۔ اگر اصل را بسوئے وجود اضافت نمی کرد۔ ہر آئینہ اتمام فائدہ متصور نمی بود و بترکیب توصیفی۔ چنانکہ گوئی زید مردِ پاکباز است۔ عزت شیرازی گوید ؎

گر بکارِ معصیت می آمد آں ہم بد نبود
نامۂ اعمالِ عزت فردِ باطل بودہ است

فردِ باطل ترکیب توصیفی است کہ موجب تخصیص مسند است حاصل شعر آنکہ اعمال حسنۂ عزت از معصیت بدتر است وحصول ایں معنے موقوف است بر تخصیص مذکور۔

اما تعریف مسند از برائے آں بود کہ سامع را افادۂ حکمے بر امرِ معلوم کنند۔ چناں کہ گوئی "زید برادرِ تست۔" و ایں درجائے گویند کہ سامع از ذاتِ زید و نامِ او آگاہ باشد و برادر بودن او را نداند و او را ازیں معنے آگاہ ساختن مقصود متکلم باشد۔ اما درجائے کہ سامع می داند کہ او را برادرے ہست۔ لاکن از تعیین ذات و نام او آگاہی نداشتہ باشد۔ جملۂ مذکورہ را استعمال نکنند۔ بل گویند برادرِ تو زید است۔

ازینکہ گفتہ آمد دانستہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چوں مبتدا خبر

ہر دو معرفہ باشد ہر چہ را کہ خواہی مبتدا تجویز کن و دیگرے را خبر نہ علی الاطلاق است زیرا کہ ہر دو جملۂ مزبورہ در مفہوم متساوی الاقدام نیستند۔ بل قولِ نُحاۃ مقید است با تحرّیٔ مقام کہ آیا مقصودِ متکلم تعیین ذات بنام زید است یا اخبار از برادر بودنِ او۔ پس بتقاضائے ہر چہ کہ مقصود باشد آں در ترکیب کلام مستحق تقدیم بودہ مبتدا خواہد بود و دیگرے خبر متاخر۔ یعنی ہر چہ کہ اہم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آں را واجب دانند۔

تقدیم و تاخیر

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ ایں باب مشتمل است بر فوائد کثیرہ و محاسنِ لطیفہ کہ متکلمِ بلیغ را از دانستن آں گزیر نیست و ما بحولہ تعالےٰ برطبقِ قواعد علمِ معانی بعضے از مسائل ضروریہ را در معرضِ بیان می آریم تا پارسی داناں را موجب ازدیاد بصیرت افتد۔

پوشیدہ نماند کہ تقدیم چیزے در جملہ بر دو نوع است۔ اوّل تقدیم علی نیۃ التاخیر و صورتش آں است کہ چیزے را مقدم آرند بر ہماں حکم و جنس کہ پیشتر بر آں حکم و جنس بودہ است۔ چناں کہ در جملۂ اسمیہ گوئی "شاعر زید است" و در فعلیہ گوئی "زد عمرو را زید" می بینی کہ لفظ شاعر در مثالِ اوّل از خبریت و لفظ عمرو در مثالِ ثانی از مفعولیت بیروں نرفتہ است۔ بل ہر یک از ہر دو بر ہماں قرار

قائم است کہ در صورت عدم تقدیم بودہ است۔ ثانی تقدیم لا علی نیتۃ التاخیر وصورتش آن است کہ چیزے را مقدم آرند بہ نحوے کہ آں را از حکمے بحکمِ دیگر بل از بابے بباب دیگر نقل کنند و ایں در جائے متصور باشد کہ دو اسم با یک دیگر متصل آرند و ہر یک از ایشاں مبتدا و خبر تواند بود۔ گاہے ایں را بر دیگرے وگاہے آں دیگرے را بر ایں مقدم سازند۔ چنانکہ گوئی۔ زید پسرِ عمرو است و باز گوئی پسرِ عمرو زید است دریں ہر دو مثال نتواں گفتن کہ مفہومِ اول عینِ مفہومِ ثانی است۔ و نہ بالعکس۔ یعنی زید و پسرِ عمرو ہر یکے در ہر دو مثال بر یک قرار باقی نماند است و در ایں باب اصلے کہ اعتماد را شاید غیر از عنایت و اہتمام بچیزے امرے دیگر تجویز نکردہ اند۔ یعنی ہمیں عنایت و اہتمام بچیزے موجب تقدیم آں چیز می باشد۔ تفصیلِ ایں اجمال آنکہ بسا باشد کہ غرضِ متکلم مربوط باخبار امرے بر وجہ اہم باشد و اگرچہ بہ تعیینِ فاعل و اظہار آں بر غیر التفاتے مقصود او نباشد چنانکہ مردِ ستمگارہ کہ از ظلم و تعدیٔ او مردم بجاں آمدہ منتظر قتل او باشند و اہتمام آں نداشتہ باشد کہ فلانی او را از ہم درگذراند یا کسے دیگرے اگر بر دستِ زید کشتہ شود مخبر گوید کہ ظالم را زید بکشت دریں مقام مخبر را نشاید کہ بگوید زید ظالم را بکشت چہ او را معلوم است کہ مظلوماں را التفاتے بقاتلِ ظالم مبذول نیست۔ بل بقتلِ ظالم و ہم چنیں برعکس مذکور اگر در قتلِ شخصے شبہتے نہ باشد اما بحث در تعیین فاعل باشد۔ مخبر را نشاید کہ بگوید فلانے را زید بکشت بل محل آں است کہ بگوید زید فلانی را

بکشت ـ سعدی گوید ؎

دوست مشمار آنکه در نعمت زند   لاف یاری و برادر خواندگی

دریں شعر توجہ متکلم چنانکہ می بینی مبذول است بر دوست ناشمردن شخصے کہ در حالت فراخیٔ عیش مدعیٔ اخوت باشد و غرضِ اصلیٔ او ہمین است و اگر چنیں می گفت ؎

آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

لاف یاری و برادر خواندگی

ہر آئینہ شاہدِ معنی را بر کرسیٔ دیگر جلوہ می داد و اگر می گفت ؎

لاف یاری و برادر خواندگی

آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

عارضِ دل افروزِ معنی بہ گلگونۂ دیگر آرایش می یافت

بدانکہ بسیارے از غیر محققانِ زبان برآں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در ہر جا موجبِ تغیرِ معنی نے افتد ـ بل در بعضے از مواد ہم چنین است و در بعضے ازاں بطریقِ توسع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در سنخ معنی تغیرے راہ یابد ـ گوئی ایشاں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفید معنی باشد و در بعض دیگر نظر بہ ضرورتِ سجع و قافیہ متکلم و شاعر تصرف و توسع را جائز مے دارد ـ بے آن کہ قصدِ معنیٔ دیگر کردہ باشد و ایں آفتے است کہ بسیارے از مدعیانِ تحقیق را پیش آمدہ ایشاں را در بادیۂ ضلالت کشید و طالبِ تحقیق را نباید کہ

ایں معنی را کہ وہمے بیش نیست چنداں وقعتے نہند۔ چہ تقدیم و تاخیر در عموم احوال موجبِ تغیرِ معنی مے باشد و اگرچہ غیر محقق را بر آں اطلاعے دست نہ دہد و تصدیقِ آں چہ ما گفتیم در بادۂ استفہام بر وجہِ اظہر و ابین مے تواں دریافت۔ زیرا کہ چوں استفہام از فاعل کنند۔ گویند زید دیروز آمدہ بود؟ و اگر استفہام از وقتِ آمدن زید کنند گویند دیروز زید آمدہ بود؟ و اگر ازیں ہر دو جملہ یکے را جائے دیگرے نہند غلط فاحش کردہ باشند۔ چہ در جملۂ اولیٰ از وقتِ فعل سوال نیست بل از فاعلِ فعل کہ زید است یا شخصے دیگر؟ و در جملۂ ثانیہ استفہام از وقتِ آمدنِ زید است نہ از زید یعنی دیروز آمدہ بود یا پریروز؟ و ازیں واضح تر آن است کہ در مقامِ استفہام گویند تو مرا از رفتن باز مے داری؟ و باز گویند تو از رفتن مرا باز مے داری؟ و باز گویند مرا باز مے داری از رفتن؟ و باز گویند از رفتن باز مے داری مرا؟ پیداست کہ محقق ہر یک ازیں چہار جملہ را کہ متفاوت المعنی ہستند بیک تراز و نمی سنجد بل ما سیق لہ الکلام را در ہر یک علی حدہ تعیین خواہد داد۔

بدانکہ ایں اعتباراتِ مختلفہ کہ بر تقدیم و تاخیر مترتب مے شود ہمیں در صورتِ استفہام محدود نیست۔ بل در صورتِ نفی نیز ہمیں نسق قیاس باید کرد۔ مثلاً چوں بگوئی نکردہ ام نفی فعلے مقصود است کہ ہنوز کردنِ آں ثابت نشدہ نظامی گوید ؎

نیاوردم از خانہ چیزے نخست   تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست

و چوں بگوئی من نکردہ ام نفی فعلے از خود مے کنی کہ کردنِ آں ثابت است و ہنوز فاعل آں متعین نشدہ۔ سعدی راست ع

من نکردم شما حذر بکنید

و برہمیں فرق دقیق مبنی است صحتِ جملۂ نزدم الا زید را و لغو بودنِ جملۂ من نزدم الا زید را۔ زیرا کہ مفہوم جملۂ ثانیہ مشتمل است بر دو معنے متضاد۔ کما ہو الظاہر و ہمچنیں است حال در تقدیم و تاخیر مفعول۔ پس اگر بگوئی نہ زدم زید را۔ کلامے راست است۔ چہ مفہوم بیش ازاں نیست کہ فعل زدن بر زید واقع نشدہ و اگر بگوئی زید را نہ زدم مفہومش آنست کہ فعل زدن از تو بر انسانے واقع شدہ و مردم گماں برند کہ آں انسان زید است و تو نفی بودن آں کردۂ۔ پس در صورتِ اول ترا جائز باشد اگر بگوئی نزدم زید را و نہ دیگرے را از مردم و در صورت ثانی روا نیست اگر بگوئی زید را نزدم و نہ دیگرے را از مردم بل غلط فاحش کردہ باشی کما سبق فی الفاعل و ازیں جاست کہ صحیح باشد گفتن تو "نزدم زید را بل بنواختم" یعنی بعد از فعل منفی فعل مثبت کہ ضد اوست می تواں آورد و صحیح نیست گفتن تو زید را نزدم بل بنواختم زیرا کہ غرض تو نہ آں است کہ ایں فعل واقع نہ شد۔ بل آں فعل دیگر وقوع یافت۔ بل غرض تو آں است کہ فلاں چیز مفعول نیست۔ بل فلاں چیز است و دریں صورت می باید کہ بگوئی زید را نزدم بل عمرو را و ہمیں حکم مفعول است در جار و مجرور

نیز۔ بنا بریں چوں گوئی ندیدم ترا در آں بقعہ مرادِ تو نفیِ دیدن مخاطب است در آں بقعہ و چوں گوئی در آں بقعہ ترا ندیدم مرادِ تو آن است کہ در جائے دیگر او را دیدہ و آنچہ در باب استفہام و نفی معنیٰ تقدیم و تاخیر را بیان نمودہ آمد ہماں معنے در خبر مثبت قیاس باید کرد۔ چنانچہ ہنگام اخبار چیزے از فعلے کہ مسند است ذکر آں چیز مقدم آرند سپس فعل را مذکور سازند چنانکہ گوئی زید ایں نامہ را رقم زدہ و من ایں کار کردہ ام و تو مرا در آنجا دیدہ بودی و ایں اسلوب مقتضیٔ آن است کہ اہتمام بشان فاعل داشتہ باشی و ایں اہتمام دو صورت دارد یکے آنکہ در آن بر فاعل واحد نص کنی و آں را برائے او خاص سازی و گمان دیگرے را با او راہ ندہی چنانکہ گوئی من ایں نامہ را نوشتم و دیگر آنکہ قصدِ تو ہماں قصدِ تخصیص صورت اول باشد اما بحیثیتے کہ نزد سامع وقوع فعل را تحقیق کنی و او را از شک و انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل پردازی سپس فعل را ذکر کنی تا او را مجال ظن غلط و کذب نماند۔ چنانکہ گوئی او بسیار می بخشد و نام نیک را دوست می دارد۔ دریں جملہ مراد تو نہ آن است کہ غیر او نمی بخشد و نام نیک را دوست ندارد بل مراد تو آن باشد کہ بر سامع واضح کردہ باشی کہ بخشیدن و نام نیک را دوست داشتن شیوۂ اوست۔

نکتۂ لطیفہ۔ مخفی مباد کہ در بابِ نفی نکتہ ایست کہ عامیاں از آں غافل ہستند و بلغاء را ہنگامِ تکلم در مورد مخصوص ملحوظ می باشد و مراد از مورد مخصوص دریں مقام ارسال المثل است و آں این است کہ در بعضے از موارد نفی

فعل کہ مسند الیہ آں مخصوص است دال بر نفی آں فعل باشد کہ مسند الیہ آں عام است و از عموم مفہوم مثل اخذ می کنند۔ و ایں در کلام اساتذہ بسیار است۔ سعدی گوید ؎

ندیدم چنیں دیو زیر فلک
کز و می گریزند چندیں ملک

دریں شعر فعل منفی مسند است۔ بسوئے متکلم و مراد از نفی فعل نہ مجرد نفی از متکلم است بل از جمیع افراد انسانی و حاصل آں بطریق ارسال المثل آں است کہ خشم دیوے است کہ ملائک از و می گریزند۔ ہم او گوید ؎

نہ ہرگز شنیدیم در عمر خویش
کہ بد مرد را نیکی آمد بہ پیش

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بد مرد نیکی بیند و مؤلف راست ؎

میارا با جُل زریں خرت را — کہ نشنیدم کس او را مرحبا گفت

یعنی کسے نشنیدہ است کہ خرے مزین بجل را مرحبا گویند فاحفظ فانہ لطیف۔

مسئلہ درباب نفی

اصل کلی درباب شناختن نفی کہ بچہ چیز تعلق دارد و امتیاز در وجوہِ استعمال آں آں است کہ چیزے را کہ اہتمام بنفی آں مقصود باشد متصل بحرفِ نفی آرند چنانچہ در عمومِ احوال چوں نفی فعل تعلق بفاعل دارد حرفِ نفی را بفاعل متصل آرند

سعدی گوید ؎

نہ باراں ہمے آید از آسماں نہ بر میرود دود فریاد خواں

وچوں تعلق بمفعول دارد متصل بمفعول آرند۔ مولوی معنوی راست ؎

بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد

بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

وچوں تعلق بہ متعلق فعل دارد نفی را بداں اتصال دہند۔ سعدی گوید ؎

نہ در کوہ سبزی نہ در باغ شخ

ملخ بوستاں خورد و مردم ملخ

پوشیدہ نماند کہ احیاناً نفی را در یک جملہ ذکر کنند و جوابِ آں در جملہ دیگر بصورتِ نفی ایراد می کنند و دریں اسلوبِ کلام ہر دو معنی مجتمع اند و در معنی صورت اثبات پیدا می کنند بہ نحویکہ قوتِ زائد در ادائے معنی مخصوص پیدا آید۔ سعدی گوید ؎

قضا نقش یوسف جمالے نکرد

کہ ماہی گورش چو یونس نہ خورد

صورتِ اثباتش اینکہ قضا ہر نقشِ یوسف جمالے کہ بست ماہی گور آں را چوں یونس لقمہ ساخت۔ متبصر می داند کہ اگر متکلم ہمیں معنی را ابتدائً بصورت اثبات ایراد می کرد معنیٔ عموم نفی بہ حیثیتے کہ فردِ از افرادِ یوسف جمالاں ازیں حکم مستثنیٰ نماند متصور نہ بود۔ ہم او گوید ؎

دریں باغ سرو ے نیامد بلند کہ بادِ اجل بیخش از بُن نہ کند

عموم نفی دریں شعر مربوط است به ہر دو جملۂ منفیہ کہ مجتمعاً صورت اثبات پیدا کردہ و بغایت مطبوع افتادہ۔ و ایں اسلوب نفی در کلام بلغاء بیشتر ازان است کہ حاجت بہ ایراد امثلۂ کثیرہ افتد۔

و حال ایراد خبر در تقدیم و تاخیر بر حال نفی و استفہام قیاس باید کرد۔ یعنی چوں خواہند کہ از چیزے خبر دہند کہ از و فعلے صدور یافتہ آں چیز را در ذکر مقدم آرند۔ چناں کہ اگر مقصود متکلم تحقیق صدور فعل از فاعل باشد بمعنی آنکہ سامع را در صدورِ فعل شکے و شبہتے باقی نماند آں را ابتداءً مذکور سازند۔

سعدی گوید ؎

من آنکہ سر تاجور داشتم
کہ سر در کنارِ پدر داشتم

دریں شعر مقصودِ متکلم آن است کہ ابتداءً بذکرِ فاعل پردازد تا سامع را از شکِ غیرِ او باز دارد و او را از وصفے کہ فاعل را بداں موصوف ساختہ آگاہ سازد نہ آنکہ ذکرِ فاعل بحیثیتے راندہ کہ از غیرِ او آں وصف را نفی کردہ او را بداں متفرد وانمودہ۔ حافظ گوید ؎

من از آں حسنِ روز افزوں کہ یوسف داشت دانستم
کہ عشق از پردۂ عصمت بروں آرد زلیخا را

دریں شعر نیز از تقدیمِ فاعل کہ ضمیرِ متکلم است مقصود آن است کہ فاعل آں فعل را کردہ است بہ نحویکہ سامع را در آں شک نہ باشد نہ آنکہ غیرِ او

آں فعل را نگردہ است وہمچنیں است قیاس در تقدیم مفعول۔

سعدی گوید

بدے را نگاہ کن کہ بہتر کس است
گدا را ز شاہ التفاتے بس است

واگر کسے اشکال نماید کہ چگونہ لازم آید کہ تقدیم ذکر فاعل یا مفعول مستلزم تاکید اثبات فعل برائے فاعل یا مفعول می باشد۔ جوابش آنکہ چوں در ابتداء کلام ذکر اسمے رود بمجرد ذکر سامع را گماں آں سے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے را بداں اسم اسناد خواہد کرد واو منتظرِ آں اسناد می باشد۔ پس چوں ذکرِ مسند درمیان آید ذہنش در قبول آں مستعد و باوے مانوس تر افتد و ایں معنے بضرورت در اثبات مسند مضبوط تر و در نفی شک و ریب بلیغ تر مے افتد۔

سعدی گوید

سکندر بدیوار روئیں و سنگ بگرد از جہاں راہِ یاجوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسمِ سکندر سکوت ورزد سامع را رغبت تمام در استماع مسند پیدا شود و چوں ذکر مسند بشنود ذہنش باوے انس تمام گیرد و بہ حسنِ قبول آں را تلقی نماید۔

و اصل کلی دریں باب آں است کہ چیزے را نا نیوشاں ذکر کنند آں قدر وقعتے و تاثیرے در دلہا پیدا نمی کند کہ نخست بر وجۂ اجمال بر آں تنبیہے رفتہ باشد چہ ایں معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریر اعلام می گردد و ازیں جاست کہ

امام عبدالقاہر جرجانی رحمہ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ حیث قال ان الشی اذا اضمر ثم فسر کان ذلک افخم لہٗ من ان یذکر من غیر تقدم اضمارٍ و در تازی ضمیر قصہ را ہمیں شان است۔ و اگر کسے بہ امعانِ نظر در اسالیب مختلفہ کلام اساتذہ وارسد نیکو دریابد و اقتضائے تقدیم فاعل یا مفعول مر تاکید و تحقیق خبر را در جائے بوضوحِ تمام تصدیق مے تواں کردن کہ در کلام سابق از منکرے انکارِ امرے رفتہ باشد۔ چنانکہ شخصے گوید " از آنچہ کہ گفتی خبر ندارم " بجوابش گوئی " بندگانِ عالی از آنچہ کہ گفتم خود شاں آگاہ ہستند " و ہم در مقام شک ایں نوع اسلوبِ کلام را استعمال می کنند۔ چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعلِ فلانی آگاہ نیستی۔ بجوابش گوئی من خود از آنچہ کہ رفت آگاہ ہستم۔ اما سر رشتۂ رفق و مدارات را از دست نمید ہم و ہم در مقام تکذیبِ مدعی چنانکہ گوئی " فلانی خود را دلاور گماں می برد و او از سایۂ خود می لرزد و ہم در مقامِ وعد و ضمان تا در دلِ موعود لہٗ شکے حادث نگردد چنانکہ گوئی آغا چندیں موجبِ تشویش چیست من تنہا ایں مہم را کفایت میکنم و در مقام مدح۔ نظامی گوید ؎

تو آوردی از لطف جوہر پدید ؎ بجوہر فروشاں تو دادی کلید

و اگر فعل کہ آں را بصورتِ خبر بر اسمے مترتب میکنند۔ چنانکہ در اثنائے ذکر آں رفت قابلِ آں نباشد کہ در صدد و آں شکے راہ یابد خبر را بر اسم مظہر یا مضمر مترتب نکنند بلکہ اسم را حذف می کنند۔ چنانکہ اگر خواہند کہ از خروج شخصے

خبر دہند کہ عادتاً بگاہ بہ تنزہ و تفرج از خانہ بیروں مے آید بگویند "برفت" و نہ گویند "زید برفت" یا "او برفت" چہ مقام آن است کہ سامع را درآں گنجایش انکار و شک نیست تا احتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد و ہمچنین است حال مقامے کہ درآں سامع را یقین آں باشد کہ فلانی پا بر کاب است و عزم مصمم بر خروج کردہ۔ بگویند "سوار شد" یا "بہ پشتِ اسپ بر نشست" و نہ گویند "زید سوار شد" یا "او بر پشتِ اسپ بر نشست" وجہش آنکہ دریں صورت حکم جملہ متغیر می شود و محلِ استعمالش آن است کہ شخصے را گمانِ آں باشد کہ قبل از رکوب با وے ملاقات خواہد کرد لاکن بعد از رکوب اتفاق افتاد و ازیں روئے مثالِ مذکور بر رفع نوعے از شک مشتمل است و بسا باشد کہ بر عامیاں ایں وجہ امتیاز میانِ ہر دو اسلوب مخفی مے ماند۔ اما بر ماہرِ لبیب خود واضح ہست کہ در مقام درنگ کردن شخصے اگر گویند "از در درآمد و آفتاب طلوع کردہ بود" و باز گویند "از در درآمد و طلوع کردہ بود آفتاب" اول از ثانی بلیغ تر است و میان ہر دو تفاوتے است کہ یکے را در محل دیگرے نتواں گفتن۔

دہم بریں نسق کہ در مثبت گفتہ آمد حال منفی قیاس باید کرد۔ چنانکہ اگر شخصے را کہ بر خوبیٔ صنعت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن ایں کار را ہر آئینہ بلیغ تر باشد از جملۂ ایں کار را نتوانی کردن۔

دیگے از مواقع ضروریہ تقدیم اسم آن است کہ درآں مسند الیہ لفظ

دیگر وچنو وچوں تو وچوں من ومثل وغیرہ بسیارند۔ و ایں در کلامِ بلغا مطرد است در ہر زبانے و ہر زمانے تا بحدیکہ حال ایں الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلۂ مالوفاتِ طبعیہ قرار یافتہ۔ حافظ گوید ؎

فیض روح القدس ار باز مدد فرماید
دیگراں نیز کنند آنچہ مسیحا مے کرد

سعدی گوید ؎

چنوئے خردمندِ فرخ نہاد
ندارد جہاں تا جہاں است باد

و بہ ہمیں معنی است لفظ دگر دریں شعر سالک اصفہانی۔ اگرچہ از بابِ مسند الیہ نیست۔ ؎

جستجوئے دگرے داشت چو من پرسیدم
منفعل گشت و بمن گفت ترا مے جویم

و دیگرے گوید ع چوں توئے را نزیبد ایں گفتار

نظامی گوید ؎

چو من زنگی آنگہ کہ خنداں شود سیاہ شیرے الماس دنداں بود

اے مثلِ من۔

و دیگرے راست اگرچہ از بابِ اضافت است ؎

بقصدِ جان چوں من ناتوانے ز رُوم و ہند و چیں لشکر کشیدی

اے لشکرِ عارض و زلف و خال۔

خبر

علمائے معانی گفتہ اند کہ خبر بر دو گونہ می آرند۔ یکے آنکہ بصورتِ جزوِ جملہ باشد۔ چنانکہ اگر خواہند کہ اثباتِ خبر بطریقِ استقرار و استمرار کنند لابد است کہ بصورتِ جملۂ اسمیہ ایراد کنند و اگر ایرادِ خبر بامعنیٔ حدوث و تجدد مطلوب باشد بر طریقِ جملۂ فعلیہ آرند۔ چنانکہ گوئی زید دانا است معنی آن است کہ صفتِ دانستن بطریقِ ثبوت و دوام باذاتِ زید قائم است و اگر گویند زید می داند معنی آن است کہ فعلِ دانستن بطریقِ حدوث و تجدد از زید صدور یافتہ۔

بدانکہ ایں ہر دو صورت خبر کہ مذکور شد داخلِ جملہ می باشد یعنی آں را جزوِ جملہ می گویند کہ معنیٔ جملہ بدونِ آں اتمام نہ پزیرد و صورتِ ثانی آن است کہ در بعضے از جملات چیزے مذکور سازند کہ جزوِ جملہ نمی باشد اما بطریقِ زیادت خبر کہ جزوِ جملہ باشد آں را با خبر منضم کنند۔ گوئی خبر مطلق را بداں زیادت مقید می سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ در معرکۂ جنگ حاضر آمد دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضورِ زید در معرکۂ جنگ است بل حضورے کہ مقترن بارکوبِ اوست و ایں قید را در اصطلاحِ نحاۃ حال گویند و حال از روئے معنی خبرے است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب می باشد۔ بر ہماں طریق کہ اثباتِ خبر برائے مبتدا و اثباتِ فعل برائے فاعل۔

ایرادِ حال خواه بصورتِ جمله باشد یا مفرد در معنیٔ جمله زیادتے پیدا می کند که در مواردِ مختلفہ موجب افادۂ معانیٔ مختلف گردد۔ اما پارسیان بر تقدم و تاخرِ حال بر ذوالحال تفاوتے نه نهاده اند۔ بخلاف اہلِ عربیت که در صورتِ معرفه و نکره بودنِ ذوالحال در تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال فرق می کنند و ہمچنیں در جمله و مفرد بودن حال پارسیاں در اکثر موارد و شرطے تجویز نکرده اند شاعرے گفته است

سحر خورشید لرزاں بر سرِ کوئے تو مے آید
دلِ آئینه را نازم که بر روئے تو می آید

درین شعر ذوالحال را بر حال مقدم آورده و ایں ترتیب مشعر است از بنائے کلام بر اصلِ طبعی بخلاف مصرع ع

دواں آمدش گله بانے به پیش

که حال را بر ذوالحال مقدم آورده۔ اما در تقدیم ذوالحال بر حال در مثالِ اول و تقدیم حال بر ذوالحال در مثال ثانی نکته ایست که بر ادیب لبیب مخفی نتواند بودن۔ زیرا که در شعرِ اول اہتمام مزید بذاتِ ذوالحال است و در مثالِ ثانی بالعکس یعنی کیفیت پیش آمدن گله بانے که موجب بیم سلطان افتاده که دشمنے باراده کشتن بروئے ہجوم آورده مہتم بالشان است تا عذر سلطان در باب بیم کردن از گله بانے درست افتد۔

و در صورتِ جمله بودنِ حال جمله را با ذوالحال بحرف واو ربط دہند۔

سعدی گوید ؎

شنیدم که مے گفت و بارانِ دمع بعارض فرو مے دویدش چو شمع

میرزا بیدل گوید ؎

چہ مقدار خوں در عدم خوردہ باشم
کہ بر خاکم آئی و من مردہ باشم

باید دانست کہ در حال و نعت فرقِ لطیف است۔ ہرچند کہ حال بلحاظ انصاف ذو الحال با حال معنیٔ وصفیت پیدا می کند۔ امّا انصاف ذو الحال بصفت در زمانِ ظہور فعل ضروری است۔ تا بر کیفیتِ صدورِ فعل از فاعل وکیفیتِ وقوع آں بر مفعول اگر فعل متعدی باشد دلالت کند۔ و در نعت زمانِ اتصاف عام است۔ ازینکہ مستمر باشد یا غیر مستمر اما ایں فرق در صورتِ حال منتقلہ درست است۔ چنانکہ گوئی "زید خنداں پیش من آمد" نہ در حال موکدہ کہ صفت در آں بر طریق استمرار ثابت است

سعدی گوید ؎

اگر من ناجوانمردم بکردار تو بر من چوں جوانمرداں گذر کن

چوں جوانمرداں حال است از ضمیرِ خطاب و جوانمردی صفتے است ثابت در نفسِ جوانمرد بطریق استمرار۔

از ماسبق معلوم شد کہ حال زیادتے است در خبر و زیادت در خبر را صور دیگر ہم ہست۔ چنانکہ گوئی "زید دانا است" والبتہ زید دانا ست و "زید دانائے است کہ کارہا را بر وفقِ مصلحت از پیش می برد" ہر سہ جملہ را مفہوم

جدا گانہ باشد و رجملۂ اولیٰ خبر با خود زیادتے ندارد۔ و محلِ استعمالش جائے است کہ مخاطب از دانا بودنِ زید مطلق آگاہ نبود و ابتداءً او را آگاہیدن مطلوبِ متکلم است و جملۂ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودنِ زید آگاہ بودہ باشد۔ اما او را امتیاز این آگاہی میانِ زید و عمرو نباشد و متکلم او را ازیں جملہ آگاہ می کند کہ مفہوم خبر از زید بدیگرے تجاوز نکردہ[1] است و جملۂ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بر وجہے استخبار رود کہ متضمنِ علتِ اثباتِ خبر برائے مخبر عنہ باشد و ہمچنیں میانِ جملۂ زید شاعر است و جملۂ شاعر زید است تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلط فاحش کردہ باشد۔ چہ وزانِ جملۂ زید شاعر است ہماں وزانِ زید داناست باشد کہ پیشتر گفتہ آمد و معنیٔ جملۂ "شاعر زید است" آن است کہ غیر از زید کسے شاعر نیست و یا اینکہ زید شاعرے است کہ در برابرِ او دیگراں را شاعر شمردن عبث است اگرچہ دیگراں ہم شاعر باشند گوئی نفیٔ کمالِ شاعریت از دیگراں مطلوب است و ایں معنی را بعبارتِ دیگر ہم ادا می تواں کردن۔

بدانکہ چوں خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوعے از معنیٔ عظمت بود افادۂ معنیٔ تخصیص کند و ایں در صورتے باشد کہ جنس معنی را بقصد مبالغہ بر مخبر عنہ مقصور دارند۔ چنانکہ گویند زید مردے است و عمرو شاعرے است مراد آں است کہ زید در مردے کامل است و عمرو در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیلِ نفی

[1] وہم در مقام شک دانا بودن زید آرند۔ ۱۲ منہ

مردی وشاعری از غیر زید وعمرو اجرا یافتہ۔ زیرا کہ دیگراں در وصف مردی وشاعری بہ مبلغ کمال زید وعمرو نرسیدہ اند واز یں جاست کہ دریں صورت عطف بر مبتدا جائز نہ باشد۔ چنانکہ نتواں گفتن کہ زید مردے است وعمرو نیز یعنی عمرو نیز مردے است۔ زیرا کہ مفہوم جملہ "زید مردے است" بر طریق مبالغہ نفی مردی از غیر زید مے کند۔ پس ثبوت آں برائے عمرو چگونہ صحیح خواہد بود۔

بدانکہ در تحقیق مسئلہ جنسیت خبر امرے دیگر است کہ وقوف بر آں از اہم مقاصد ایں باب است وآں این است کہ مفہوم جنسیت خبر غیر مفہوم جنسیت مبتدا است زیرا کہ چوں گوئیم خردمند نکوکار است نکوکاری برائے ہر شخصے کہ با صفت خردمندی متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزانِ ایں جملہ "وزانِ ہمہ خردمنداں نکوکارانند" است وزنہار کہ گماں بری کہ مفہوم ایں جملہ آن است کہ خردمند مثلِ ہمہ خردمندان است۔ بل مفہوم صحیح ایں جملہ آن است کہ نکوکاری مستغرق جنس خردمند وشامل آن است اما جملۂ "تو خردمند ہستی" بوئے از استغراق ندارد زیرا کہ نتواں گفتن "تو ہمہ خردمنداں ہستی" البتہ اگر ادعا کنیم کہ وزانِ ایں جملہ وزانِ جملہ "تو تنہا ہستی" است۔ کما قیل ؎

لیسَ منَ اللهِ بمُستنکرٍ ان یجمع العالم فی واحدٍ

صحیح باشد۔

وجملۂ "تو خردمند ہستی" را معنی دیگر ہم ہست وآں این است کہ از مفہوم جنسیت

ارادهٔ معنیٔ مصدری کنند و آں را بر مفہوم کمال محدود سازند پس معنیٔ مثالِ مطلب مذکور آں باشد کہ تو در وصفِ خردمندی کامل ہستی گوئی ماسوا خردمندیٔ مخاطب خردمندیٔ دیگراں حقیقتے ندارد۔

و دریں جا نکتہ ایست کہ بہ ہیچ حال تحول ازاں جائز نیست و آں ایں است کہ مبتدا را ازاں مبتدا نگویند کہ در آغاز جملہ بداں نطق کنند و نہ خبر را ازاں خبر خوانند کہ بعد از مبتدا منطوق باشد۔ بل مبتدا را ازاں مبتدا می نامند کہ آں مسند الیہ و مثبت لہ، و خبر را ازاں خبر گویند کہ آں مسند و مثبت بہ می باشد و از ہمیں جہت یعنی جہت اسناد و اثبات آں را لفظاً واجب التقدیم گفتہ اند و اگر از جہتِ منطوقیت آں در اوّل جملہ آں را مبتدا گفتہ باشیم شکے نیست کہ در جملہ "شاعر زید است" زید را مبتدا گفتن صحیح نہ باشد و نہ شاعر را خبر مقدم گفتن درست آید و چوں چنیں است ہرگاہ یکے از دو اسم معرفہ را مبتدا و دیگرے را خبر قرار دہند ناگزیر باشد کہ با دیگرے برائے اول معنیٔ ثابت کنند۔ چنانکہ گوئی "زید برادر تست" دریں جملہ با لفظ برادر تست برائے زید معنیٔ ثابت کردہ و ہرگاہ ترکیب را قلب کنی و گوئی "برادرِ تو زید است" بطریق مسطور ناگزیر است کہ با کلمۂ زید برائے برادرِ تو معنیٔ ثابت کنی و اگر ایں اعتبار را ساقط کنی ہر دو اسم را مبتدا و خبر قرار دادن معنیٔ ندارد و بیش ازیں نخواہد بود کہ یکے بر دیگرے بے آنکہ بہ حکمے متصف باشد در تلفظ مقدم افتادہ و بس و ایں نکتہ ایست کہ جز بہ بلیغ معنی رس سرے ندارد۔

حذف

بدانکہ بحث حذف عمدۂ ابحاثِ علم معانی است و دقیق المسلک و لطیف الماخذ۔ زیراکہ ترک ذکرِ چیزے از ذکر آں ابلغ می نماید وسکوت ازاں از نطق بداں احسن۔ وحذف اکثر در جملۂ خبریہ باشد کہ مبتدا را در آں محذوف آرند۔

چنانکہ انوری گفتہ است ؎

اگر باورنے داری بیا تا راست بنمائم
عزیز الدین طغرائی عزیز الدین طغرائی

یعنی آنکس عزیز الدین طغرائی است وبس۔

عرفی گوید ؎

آستینے زوفا بر مژہ ام کش تا چند | بوشم این چشم تر از حسن خداوند اجل
میر بوالفتح کہ در سینۂ دولت مہرش | آفتابے است کہ تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوند اجل میر ابو الفتح است واحتمالِ بدل از خداوند اجل تجویزے است مرجوح واین نوع حذف در مقام مدح و ہجا کثیر الوقوع است

ہم انوری گوید ؎

محمدؐ آنکہ باقبال او دہد سوگند | روان پاک محمدؐ بایزدِ متعال

یعنی آنکس محمدؐ است واین اسلوب حذف را در تحقیق معنیٔ بلاغت دخلے تمام است بہ نحویکہ اگر حذف نہ نماید کلام را از پایۂ بلاغت فرو افگندہ باشد

و این معنی مخصوص بحذف مبتدا نیست بل ہر اسمے و فعلے کہ حذف آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفس خود مضمر داشتن از ذکرِ آں اولیٰ دانند۔ چنانچہ دریں شعر ملا غنیمت ؎

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است تراگر با قضا یارائے جنگ است

دریں شعر جزائے شرط محذوف است یعنی بجنگ بصیغۂ امر۔ می بینی کہ ذکرِ جزا دریں مقام چہ قدر زشت می نماید۔ و اضمارِ آں در نفس چہ قدر مستحسن۔

و آنچہ در باب حذف از دانستن آں ناگزیر است آن است کہ حذف را اعم ازیں کہ حذف فعل باشد یا حذفِ اسم یعنی فاعل یا مفعول محل مناسب درکار است۔ چہ حذف ہر یک را مقامے است کہ در غیر آں حذف صحیح نباشد و اگر مقصود از ذکرِ فعل مطلقاً اخبار از وقوع آن است۔ حاجت بذکر فاعل یا مفعول نمی افتد۔ بل اخبار بصیغۂ مصدر کفایت می کند چنانکہ گویند۔ کشتن و زدن در آں روز عام بود۔ دریں جملہ مقصود اخبار از مطلق وقوع فعل کشتن و زدن است نہ اخبار از فاعل کہ فلانی بکشت وزد یا مفعول کہ فلانے را بکشت و بزد۔ اما چوں مقصود اخبار از فاعل باشد گویند زید بکشت و اگر مقصود اخبار از مفعول باشد۔ گویند عمرو را بکشت و اگر مقصود اخبار از ہر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت۔ چہ ہمچنانکہ تعلق فاعل بہ فعل ازاں جہت است کہ فعل از وے صدور یافت با مفعول ازاں جہت است کہ فعل بر وے وقوع یافت و متکلم بلیغ را اصل

اقتضائے مقام در ذکر و حذف ہر یکے نظر باید کرد۔ چہ بسا می باشد کہ ذکر فعل متعدی می کنند و مراد مطلق اثباتِ معنی مصدری باشد۔ نہ وقوع آں بر چیزے معین کہ آں را مفعول تواں گفت۔ سعدی گوید :۔

"حکیمے را پرسیدند نیک بخت کیست و بد بخت چیست؟ گفت نیکبخت آنکہ خورد و کِشت و بدبخت آنکہ مرد و ہِشت" مراد شیخ از ہر دو فعل خورد و کشت نہ آن است کہ وقوعِ ہر دو بر چیزے معین اتفاق افتادہ۔ بل مقصود آن است کہ از نیک بخت فعل خوردن و کشتن صدور می یابد و از بدبخت مُردن و ہِشتن۔ فردوسی گوید ؎

پئے مشورت مجلس آراستند
نشستند و گفتند و برخاستند

دریں شعر مفعول فعل گفتن مقصود متکلم نہ بودہ است۔ اگر ذکر می یافت قیمت شعر را می شکست۔ و از ہمیں قبیل است ایں شعر سعدی ؎

نگفتہ ندارد کسے با تو کار
ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

فعل گفتن در مصرع ثانی حاجت بذکر مفعول نداشت۔ حذف شد و ہم دریں شعر مشہور ؎

دانکس کہ نداند و بداند کہ بداند در جہل مرکب ابدالدہر بماند

ہر دو فعل یعنے نداند و بداند ثانی احتیاج بذکر مفعول ندارد۔ نظامی گوید ؎

پدید آورِ خلق و عالم توئے
تو میرانی و زندہ کن ہم توئے

یعنی فعل میراندن و زندہ کردن مخصوص بذات تست ۔

و بالجملہ ذکرِ مفعول در امثال ایں مواضع کہ مذکور شد منافیٔ غرض متکلم و موجب تغیّر معنی میگردد۔ چہ غرض متکلم ہمیں اثبات فعل برائے فاعلے است کہ از شان اوست صدور ایں چنیں فعل از وے یا عدم صدور آں و لہذا تعدیۂ فعل بذکرِ مفعول مانع مقصودِ متکلم می باشد و علیٰ کل حال آنچہ از التزام آں متکلم را گریز نیست آنست چیزے را کہ اظہار آں داخلِ غرضِ او نیست از چیزیکہ غرضِ اصلیٔ اوست امتیاز دہد۔ زیراکہ در باب ضرورتِ ذکرِ مفعول می تواں گفتن کہ اگر مجرد اثباتِ فعل برائے فاعل مقصود باشد۔ گویند "فلانے بسیار می بخشد" و اگر اثبات بخشیدن جنس خاص دون غیرہ مقصود باشد گویند فلانی بسیار زر و سیم می بخشد و ایں در محلے گویند کہ مخاطب بخشیدن زر و سیم را منکر باشد و غیر از زر و سیم را مسلّم دارد۔

و اما اگر مخاطب مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد۔ جملۂ اولیٰ استعمال کنند۔ فتدبر فانہ عظیم النفع ۔

بدانکہ مقامے است کہ در آں مفعول را لفظاً حذف می کنند بسبب آنکہ ذکرش بمیان آمدہ باشد یا قرینۂ حال بر وے دال باشد و یا آنکہ مقصود متکلم است اضمار و اخفائے آں در نفس اولیٰ دانند۔ با یہام آنکہ مجرد اثبات معنی مقصود است نہ تعدیۂ فعل بسوئے چیزے ۔ چنانکہ سعدی گفتہ ؎

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم   چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

مفعولِ فعلِ منفی در مصرع اول باآنکہ مقصودِ متکلم است محذوف است۔ چہ تقدیر آن است کہ اگر شپرہ چشم در روز روشن چیزے را دیدن نتواند۔

وایں نوعِ حذف را حذفِ جلی مے گوئیم۔ چہ مقامے باشد کہ حذف در آں جا خفی باشد۔ نظامی گوید:-

دگر بارہ خوں در جگر جوش زد   قضا را قدر بر بنا گوش زد

یعنی متنبہ ساخت تقدیرش اینکہ قضا انگشت بر بنا گوش قدر زد چنانکہ معمول است کہ چوں خواہند کہ شخصے را باشارہ آگاہ سازند سرِ انگشتِ سبابہ را با ابہام پیوستہ سبابہ را بر بنا گوش مے زنند۔

و مقامے باشد کہ مفعول در آں جا معلوم و مقصودِ متکلم باشد بدلیلِ تعین کہ غیر آں دیگرے نتواند بودن اما حذف می کنند تا سامع را بعنایتِ تمام و اہتمام بالا کلام بداں متوجہ سازند۔ سعدی گوید ؎

در یاب کنوں کہ نعمتت ہست بدست
کایں دولت و ملک میرود دست بدست

صیغۂ امر کہ صدر شعر است محذوف المفعول است یعنی فرصت کامرانی و اکتسابِ حسنات را دریاب و ہم ازیں قبیل است ایں شعر او ؎

خور و پوشش و بخشائے و راحت رساں
نگاہ مے چہ داری ز بہرِ کساں

هر سہ فعل را مفعول محذوف است وظاہر است کہ بقرینۂ حال ہر سہ متعین است۔ چہ خوردن و پوشیدن وبخشیدن را مفعول غیر از خوردنی و پوشیدنی وبخشیدنی چیزے دیگر نتواند بود۔ اما لازم است بطریق وجوب کہ لفظاً منطوق نباشد۔ زیرا کہ ذکر مفعول مظنۂ آں بود کہ مخاطب خوردنی و پوشیدنی وبخشیدنی بر وجہے کہ می باید نمی خورد ونمی پوشد ونمے بخشد و ایں معنٔے مقصود متکلم نیست بل مقصود آن است کہ چوں مخاطب ازیں ہر سہ گونہ عمل عاری است واز انتفاع وتمتع بمال غافل است اورا بر عمل بدان برانگیزد واز غفلت باز آرد۔

واز مقامات لطیفۂ حذفِ مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کنند و مفعولش بہ اعتمادِ ذکرِ آں در نتیجۂ آں فعل مذکور سازند۔ چنانکہ گویند" بفرمود تا اورا بزدند" یعنے فرمود کہ اورا بزنید تا ملازمان اورا بزدند۔

سعدی گوید ؎

بفرمود بفروختندش بسیم ۔۔۔ کہ رحم آمدش بر غریب ویتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ نگینِ انگشتریش بفروشید ملازمان بارگاہ آں را بفروختند۔ جملۂ بفروختندش بسیم کہ بطریق نتیجہ بر فعل مفعول مترتب گشتہ۔ دال است بر تعینِ مفعول کہ متکلم بر اعتمادِ آں بذکرش نہ پرداخت واگر لفظاً ذکر آں جائز مے داشت کلام باستعمال نوعے از تکرار بضرورت از حیز بلاغت بیروں مے افتاد واز ہمیں قبیل است حذفِ مفعول مکن دریں شعر سعدی ؎

مکن بر کف دست نہٖ ہر چہ ہست
کہ فردا بدنداں گزی پشتِ دست

دریں شعر تقدیر کلام بر دو گونہ می تواند بود۔ اول اینکہ چناں مکن کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریق استیناف می گوید کہ ہر چہ ہست بر کفِ دستِ سائلاں بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی معنیٔ بیان کلمۂ چناں را کہ محذوف است افادہ می کند۔ دیگر اینکہ چناں مکن کہ بر کفِ دست سائلاں چیزے نہ نہی۔ بل ہر چہ ہست بر کفِ دستِ ایشاں بنہ۔ زیراکہ فردا روزِ قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادۂ معنیٔ علت می کند وہم ازیں وادی ست۔ مصرع۔ ؏ مکن مکن کہ نکو گوہراں چنیں نکنند تکرار فعل مبنی بر تاکید است۔ تقدیرش اینکہ زنہار چنیں مکن زیراکہ نکو گوہراں چنیں نکنند۔

بداں کہ مقامے است کہ حذفِ مفعول در آں بعلتِ ایرادِ نفی بر اسم مظہر نہ مضمر مستحسن بل لازم مے شمرند۔ در محاورہ گویند "ہر چند کہ جُستم زید را نیافتم" دریں جملہ متکلم اگر مفعولِ فعل جستم را لفظاً ذکر می کرد ومفعول نیافتم را محذوف وے گفت ہر چند کہ زید را جستم نیافتم معنے بر کرسیٔ دیگر جلوۂ ظہور مے یافت کہ مقصود متکلم نبود چہ مقصود آں است کہ اسناد نایافتہ شدن بسوئے اسمِ مظہر کند نہ اثبات جستہ شدن زید۔ نعم اگر ایں اثبات مقصود متکلم می بود جملۂ ثانیہ بجائے خود درست می افتاد وہم ازیں قبیل است ایں شعر مؤلف ؎

خرد روزے زمن پرسید گفتم تن زن اے ناداں
کہ مثلِ او دریں عالم نبود است و نخواہد بود

دریں شعر مفعول فعل پرسید محذوف است تقریرش اینکہ خرد از من روزے پرسید آیا مثلِ ممدوح موجود است چوں مصرع ثانی دلالت بر سوال می کند۔ حاجت بذکرِ آں نبود و مع ہذا نفی وجود مثل بصراحت تمام باسم مظہر (مثل) بلیغ تر می نماید از نفی بہ اسمے مضمر۔ زیراکہ اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور می بود ہر آئینہ در جواب ضمیرے راجع بسوئے مفعول می بائست و نفی بر ضمیر مفعول یعنی مثل ورودے یافت و ایں اسلوب مقصد متکلم را منافی می افتاد۔ سعدی گوید

بغرید بر من کہ عقلت کجاست
چو دانی و پرسی سوالت خطاست

مفعول ہر دو فعل محذوف است۔ تقدیرش اینکہ چوں حقیقتِ حال را می دانی و حقیقتِ حال را می پرسی ہر آئینہ بر غلط ہستی۔

بدانکہ حذف مفعول را مقامات متعددہ بیان نمودہ ایم۔ قاری را باید کہ ہر جا حذف مفعول دریابد آں را وجہے حسب اقتضائے مقام تجویز نماید۔

انشاء

بدانکہ مراد از انشاء کلامے است کہ نسبتِ مذکورہ اش خارجے نداشتہ

باشد کہ بداں مطابقت یا عدم مطابقت آں تجویز نمائیم و مراد از خارج امرے است واقع کہ ازاں حکایت کنند و گاہے مراد ازاں فعل متکلم یعنی ایراد کلام مذکور باشد۔ پس چنانکہ در اخبار ہمیں دو معنی را اعتبار کردہ اند در انشاء نیز معتبر داشتہ اند و دریں مقام بحث از معنیٔ ثانی است۔

اما انشاء کہ مشتمل بر معنیٔ طلب است مستدعی مطلوبے باشد کہ ہنوز در معرض حصول نیامدہ۔ زیراکہ طلب حاصل ممتنع است و اگر صیغۂ طلب را برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول بر معنیٔ حقیقی نخواہد بود۔ بل بر طبق قرائن معنیٔ مناسب آں مقام تجویز کنند و انواع طلب بر چند نوع است ازانجملہ یکے تمنی است و آں عبارت است از طلب حصول چیزے بر سبیل محبت و پارسیاں بہ اظہار ایں معنے کلمۂ کاشکے ، کاج اے کاش ، کاشکے استعمال می کنند و در تمنی امکان حصول مطلوب شرط نیست۔ بل با امر ممکن و ممتنع ہر دو تعلق مے پذیرد بخلاف ترجی کہ جز بر امر ممکن وارد نمی شود۔ چنانکہ روزے پیرے خرف در بازی گاہ طفلاں بحسرت در ایشاں می نگریست و می گفت اے کاش من طفل بودمے تا خود را یکے از ایشاں یافتمے و چنانچہ دریں شعر ؎

اے کاش ہر دو گوش من احوال بد بدے چو چشم
تا ہر چہ گفتی از تو مکرر شنیدمے

و ہرگاہ چیزے کہ تمنی بداں تعلق دارد ممکن الحصول باشد لابد است کہ امید حصولش بکلی منقطع بودہ باشد۔ نظامی گوید ؎

مرا کاشکے بودے آں دسترش | کہ نگذارمے حاجتِ کس بکس

وہم دریں شعر ؎

آنکہ دائم ہوسِ سوختنِ ما می کرد | کاش می آمد و از دور تماشا می کرد

وگاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنئ تمنی را متضمن باشد حافظ گوید ؎

آنانکہ خاک را بہ نظر کیمیا کنند
آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

دریں شعر لفظ بود کہ افادۂ معنئ امکان مے کند ہرچند کہ برائے ترجی است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقت، استفہام محمول بودہ قطعاً متضمن معنئ حسرت است و مفہوم ہر دو لفظ مجموعاً افادۂ معنئ ترجی و حسرت مے کند یعنی اے آہ گوشۂ چشمے بما کنند۔ و احتمال مجرد ترجی اگرچہ مرجوح ہست ہم دارد۔ و مفہوم تمنی گاہے بحرف ترجی اخذ کردن نزد ائمہ بلاغت مقرر است و برائے ترجی کلمات بوکہ، بود کہ، باشد کہ، بگر، شاید استعمال مے کنند۔ و کلمۂ دریغا محض برائے اظہار معنئ حسرت است۔

سعدی گوید ؎

دریغا کہ بے ما بسے روزگار | بروید گل و بشگفد لالہ زار

احیاناً کلمۂ کاش کہ مخصوص بہ تمنی است بداں منضم می کنند و مقصود ازاں اظہار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید ؎

دریغا کاش گر مادر نزادے | وگر زادے بخورد سگ بدادے

ومفہوم کلمۂ باشد قریب مفہوم بود کہ ہست۔ حافظ گوید ؎

کشتی شکستگانیم اے باد شرطہ برخیز
باشد کہ باز بینیم آں یارِ آشنا را

وہمچنیں لفظ شاید دگر قریب المفہوم اند۔ سعدی گوید ؎

ہر بیشہ گماں مبر کہ خالیست
شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

وہم او گوید ؎

مگر روزگارے ہوس راندے
زخود گرد محنت برافشاندمے

و یکے از انواعِ طلب استفہام است وآں عبارت است از طلبِ حصول چیزے در ذہن وکلماتش این است۔ چہ، چہا، چوں، چگونہ، چرا، چساں، چند، کہ، کدام، کدامین، کجا، کے، آیا فرق میانِ چہ وچہا آں است کہ چہ عام است وچہا خاص۔ زیرا کہ استعمال چہا جز برامرے بزرگ نمی کنند۔ حافظ گوید ؎

سحر بلبل حکایت باصبا کرد
کہ عشقِ گل بما دیدی چہا کرد

یعنی عشقِ گل ازانچہ کہ برمن رفت از جورِ ایامِ ہجراں وجفائے بادِ خزاں امرے صعب وبزرگ است کہ قیاسِ آں تعلق بدیدن دارد وکلمۂ چہ افادۂ معانیٔ مختلفہ می کند۔ ازانجملہ معنیٔ عظمت است عرفی گوید ؎

چہ بلا عیب تراشم کہ حسد کم بادا
مشنو عیبِ زر دہد ہی از سیم وغل

یعنی بزرگ ترعیب جو ہستم ۔

وبمعنیٔ تحقیر ۔ سعدی گوید ؎

چہ مردی کند در صف کارزار | چو دستش تہی باشد و کارزار

وبمعنیٔ استعجاب کسے راست ؎

ندانم چہ گفتی چہ انگیختی
کہ گفتی و از دیدہ خوں ریختی

وبمعنیٔ کثرت ۔ سعدی گوید ؎

ہمی گفت و در روضہائی حمید | کزاں خار برمن چہ گلہا دمید

وبمعنیٔ زجر ۔ سعدی گوید ؎

زہجرانِ طفلے کہ در خاک رفت
چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

وبمعنیٔ استحسانِ چیزے ۔ سعدی گوید ؎

چہ خوش گفت یکتاش باخیلتاش
چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

وایں احتمال معنیٔ کثرت نیز دارد ۔

وبمعنیٔ سوال از تعینِ چیزے ۔ چنانکہ گوئی " درقُتّی چہ باشد " و برائے طلب حقیقت چیزے چنانکہ ؎

چیست دانی بادۂ گلگوں مصفا جوہرے
حسن را پروردگار و عشق را پیغمبرے

و بمعنیٔ سوال از اسناد جمله که وقوع و لا وقوع عبارت از آن است
چنانکه گوئی " امروز زید در مجلسِ شوریٰ چه گفت ؟ " و چوں در جمله
بتکرار آید افادهٔ معنیٔ مساوات کند۔ سعدی گوید ؎

چو آہنگ رفتن کند جان پاک
چه بر تخت مردن چه بر روئے خاک

و ہم او گوید ؎

چو مردانگی آید از رہزناں   چه مردانِ لشکر چه خیلِ زناں

و چوں ، و چگونه ، و چساں متقارب المفہوم اند و برائے دریافت
کیفیت چیزے استعمال می کنند۔ سعدی گوید ؎

نمی دانم حدیثِ نامه چون است
ہمی بینم که عنوانش بخون است

نظامی گوید ؎

بتدبیر آنم که سر چوں نہم   چگونه سر از کار بیروں نہم

ظہوری گوید ؎

دہد بجائے سقنقورِ بختِ بد کافور   چساں بحجلۂ دل آورم عروسِ رجا

چگونه و چساں ہر دو از گونه و ساں که از کلماتِ تشبیه شمرده اند
با حرف استفہام انضمام یافته و مرکب بمعنیٔ چه طور مستعمل است۔
و چند برائے دریافت مقدارِ چیزے۔ چنانچه دریں شعر
مولوی معنوی ؎

چند چند از حکمتِ یونانیاں حکمتِ ایمانیاں راہم بخواں

و اگر مقدارِ عددِ چیزے مطلوب باشد در بعضے از موارد کلمۂ تا بیفزایند چنانچہ گوئی۔ "چند تا نان پیش تست"

و کلمۂ چنداں محض برائے استفہامِ مقدارِ چیزے مستعمل نیست بل مطلق برائے اظہارِ مقدار در مقامِ خبر آرند و اکثر در مقامِ اظہارِ معنی مبالغہ مستعمل است۔ سلمان ساؤجی گوید ؎

چنداں گریستم کہ من بعد گر کسے
آید بکوئے ما نتواند ز ما گذشت

و بمعنٰی اظہارِ غایتِ مقدار حافظ گوید ؎

چنداں بود کرشمہ و نازِ سہی قداں کآید بجلوہ سروِ صنوبر خرامِ ما

و کہ و کدام ہر دو مطرد است برائے تعیین فردے از ذوی العقول و ہر دو متقارب المفہوم اند۔ کسے راست ؎

عاشق کہ شد کہ یار بحالش نظر نہ کرد
اے خواجہ درد نیست و گرنہ طبیب ہست

و کدام عام است برائے مذکور و نیز برائے غیر ذوی العقول اہلِ زبان در محاورہ گویند "بکدام محلہ می نشینی، کدام کتابے خوانی" و کدامین بمعنٰی کدام است اما فرقِ میانِ ہر دو از بس لطیف است کہ ادراک آں تعلق بذوقِ صحیح دارد و ہیچ کس از مؤلفانِ نحو و لغت پارسی بداں تصریح نمودہ۔ و چوں مسلم است کہ زیادت لفظ دال بر زیادت معنی باشند لامحالہ میانِ ہر دو فرقے

باید و آں این است کہ محل کدام عام است و محل کدامین خاص۔ چہ مفہوم کدامین شائبہ از معنیٔ حیرت و استعجاب با خود دارد۔

میرزا صائب گوید ؎

ندانم سنگ از دستِ کدامین طفل بستانم
کہ دارد در جنوں آدینہ بازارے کہ من دارم

ناصر سہرندی راست ؎

کدامیں مست را امشب سرِ جنگ است با زاہد
کہ مینا ہم ز جوشِ مے زرہ زیرِ قبا دارد

و فقیر مؤلف راست ؎

کدامیں شمع رخسارے بہ بالینم نشست امشب
کہ از ہر ذرۂ خاکم دو صد پروانہ می خیزد

کجا بمعنیٔ سوال از مکان انوری گوید ؎

کند اعدائے ملک از ننگ عصیاں
بدل گویا کجا شد بے گناہی

میرزا بیدل گوید ؎

اے حیرت واماندہ کجا میروی امروز
نقشِ قدمے داشتی اکنوں ہمہ گامی

وہم استعمال کجا بمعنیٔ چگونہ و چساں مطرد است۔

عرفی گوید ؎

کجا بحسن بود با تو ہمعناں نرگس تو چشم عالمی و چشم بوستاں نرگس

شاہ آفرین گوید ؎

کجا از اہلِ صورت شیوۂ تجرید می آید
کہ نتواند ز خود تصویر پیراہن جُدا کردن

و گاہے بہ تکرار برائے معنی تباعد میان دو چیز مستعمل شود۔

حافظ گوید ؎

صلاحِ کار کجا و من خراب کجا
بہ بیں تفاوت رہ از کجاست تا بہ کجا

وہم عرفی گوید ؎

طرزِ کلام غیر کجا وین روش کجا
نشاس را کسے نشناسد ز نوعِ ناس

و فردوسی در شاہنامہ اکثر کلمۂ کجا را بمعنیٔ کاف بیان آوردہ۔

و کلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است۔ ماضی باشد یا مستقبل چنانکہ گوئی "کے آمدی و کے میروی" و آیا موضوع است برائے استفہام اما بیشتر استعمال او در مقام تردد کردہ اند و تردد گاہے متعلق بوقوع فعل باشد۔ چنانکہ گوئی "آیا خوردہ یا نہ" یا بفاعل چنانکہ "آیا زید آمدہ بود یا عمرو" یا بمفعول چنانکہ "آیا زید عمرو را زد یا بکر را" و اگر بر صیغہ مضارع آرند افادہ معنی استقبال کنند۔ چنانکہ "آیا زید را میزنی و او برادر تست" و اغلب کہ ایں کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کنند۔

وچرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید ؎

چرا انستانی از ہر یک جوسیم
کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

بر ماہرِ لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنیٔ استفہام بدون انضمام کلمۂ استفہام از فحوائے کلام مفہوم میگردد و سامع از طرزِ تلفظ متکلم معنیٔ استفہام اخذ می کند۔ چنانکہ گوئی " خانہ روم ؟ ایں کتاب زید است ؟ پدرِ زید شب آمدہ بود ؟ وغیر ذلک " وکلام استفہام در مواضعِ مختلفہ افادہٗ معنیٔ مختلفہ می کند و بہ قرائن مناسبہ تعیین معنی می تواں کرداں۔ اعم ازینکہ حرف استفہام مذکور باشد یا نہ۔ چنانکہ در مقام استبطاء یعنی چیزے را در معرض توقف یافتن۔ گوئی " چہ حیلہا کہ بکار نبردم ؟ ودر مقام تعجب گوئی از چیست کہ زید ہنوز از خانہ بیروں نیامدہ ؟ ودر مقامِ تنبیہِ مخاطب چوں بر غلط کاربند باشد گوئی " چہ میکنی ؟ یا کجا میروی ؟ " مقصود آن است کہ بر غلط ہستی ودر مقام تہکم واستہزا و تندیم چنانکہ شخصے را کہ در برابر دشمن بددلی نماید بگوئی " توئی کہ ترا رستمِ زماں گویند " وچنانکہ با دوستے کہ در دوستی دغل روا داشتہ باشد بگوئی " آیا تقاضائے مصاحبت قدیمہ ہمیں بود " ودر مقامِ تحقیر کسے گوئی " ایں کیست ؟ " باآنکہ تو میدانی کہ ایں فلاں کس است ودر مقام استبعاد گوئی ایں بداں کے ماند ؟

واز انواعِ طلب صیغۂ امر است وآں عبارت است از طلب فعلے کہ غیر منع باشد بر طریقِ استعلاء۔ وعلماء اصول را دریں باب اختلاف بسیار

است کہ صیغۂ امر دلالت بر وجوب می کند یا بر اباحت و ندب و چوں لائل
ہر طائفہ خارج از مبحث ماست بترقیم معانی مختلفہ آں اکتفا مستحسن می نماید
و شکے نیست کہ چوں بصیغۂ غائب باشد خالی از استعلاء نباشد و افادہ معنیٔ
وجوب کند۔ سعدی گوید ؎

چوں بندہ خدائے خویش خواند
باید کہ بجز خدا نداند

یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند۔ و بصیغۂ مخاطب
گاہے افادۂ معنیٔ اباحت کند۔ اہلِ زبان در محاورہ می گویند "اگر فردا
می آئی پیش من بیا یا پیش جناب آغا انشاء اللہ کارت سرانجام می باید" یعنی
پیش یکے از ہر دو یا پیش ہر دو یا نہ پیش یکے از ہر دو۔
وگاہے متضمن معنیٔ تعجیز مے باشد چنانکہ گوئی " اگر از دست ابنائے روزگار
بالائے آسماں توانی رفتن برو" وگاہے اہانت چنانکہ در مثل گویند
"سگ باش و برادر خورد مباش" وہم گویند گم شو پدر سوختہ وگاہے تسویہ
چنانکہ گوئی "صبر کن یا فریاد انچہ از دستِ تو رفت رفت" وگاہے دعا
سعدی گوید ؎

کریما بہ بخشائے بر حالِ ما
کہ ہستیم اسیرِ کمندِ ہوا

لہ۔ صیغۂ امر متکلم نیز در پارسی با لفظ باید مطرداً مستعمل است اہلِ زبان در محاورہ گویند "امروز باید برویم بزیارت جناب صدر اعظم" ۱۲ منہ

پوشیدہ نماند کہ پارسیاں در نظم اشعار صیغۂ بیا کہ امر حاضر است بالعموم در ابتدائے شعر می آرند و مقصود از اں ہیچ معانی از معانئ مسطورہ بالا نمی باشد بل مجرد برائے استلفات مخاطب بامرے کہ بعد از اں مذکور باشد می آرند عرفی گوید ؎

بیا کہ باد لم آں مے کند پریشانی
کہ غمزۂ تو نکرد است با مسلمانی

وگاہے متضمن معنئے تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساقی را بدیں اسلوب خطاب کردہ اند۔ نظامی گوید ؎

بیا ساقی از مے نشاں دہ مرا
ازاں داروئے بیہشاں دہ مرا

طغرا گوید ؎

بیا ساقی کہ عید نوبہار است　　گلستاں جلوہ گاہ آں نگار است

حافظ گوید ؎

بیا ساقی بدہ رطل گرانم　　کہ در دستِ شبِ ہجراں اسیرم

و از انواع طلب صیغہ نہی است و آں عبارت است از طلب امتناع از چیزے بطریق استعلاء، وہم افادۂ معانئ دیگر کند از انجملہ تہدید است چنانکہ شخصے را کہ از قبول نصیحت تو سر باز زند گوئی "حرف مرا نشنوی مشنو روزے چند صبر کن" دریں جملہ مقصود از صیغۂ نہی حقیقت نہی نیست بل بواسطۂ تہدید معنئ امر مقصود است۔

بدانکه بعد ایں ہر چہار یعنی تمنی و استفہام و امر و نہی تقدیر شرط جائز است۔ چنانکہ در تمنی نظامی گوید ؎

مرا کاشکے بودے آں دسترس
کہ نگذارمے حاجتِ کس بکس

یعنی اگر مرا دسترس بودے حاجت کس بکس نگذاشتمے و در استفہام سعدی گوید ؎

چرا گفتم بشہر اندر نیائی　　کہ بارے بندے از دل برکشائی

تقدیر کلام این است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از دل غم زدہ خود برکشائی۔ یعنی اگر بشہر اندر آئی دل خود را از غم برہانی و در امر سعدی گوید ؎

خواہی کہ خدائے بر تو بخشد
با خلق خدائے کن نکوئی

یعنی اگر با خلق نکوئی کنی خدا بر تو بخشد و در نہی سعدی گوید ؎

مگو اندہِ خویش با دشمناں　　کہ لاحول گویند شادی کناں

یعنی اگر اندوہِ خویش با دشمناں بگوئی لاحول گویند۔

و تقدیر شرط در غیر مواضع مذکور ہم جائز است و از انواعِ طلب صیغۂ ندا ست و آں عبارت است از طلبِ اقبالِ مخاطب بحرف ندا قائم مقام می خوانم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرفِ ندا در غیر ایں معنے استعمال یابد از انجملہ اغراء است۔ یعنی برانگیختن مخاطب را چیزے چنانکہ شخصے را کہ

بتظلم پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از چیست کہ گریہ مے کنی ؟" دریں جملہ مراد از صیغۂ ندا طلبِ اقبالِ آں شخص نیست۔ چہ اقبال حاصل است بل مراد متکلم بر انگیختن است۔ آں شخص را بر مبالغہ در اظہارِ تظلم تا دیگراں بر مظلومیت او توجہ زیادے مبذول دارند۔ و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق ! چندیں موجبِ تردد چیست من تنہا ایں مہم را می توانم از پیش بردن" دریں مثال متکلم منادے را از امثالِ او بہ ندا مختص ساخت۔ و تعجب چناں کہ گوئی "اے عجب ایں چہ حرف است کہ بر زبان آوردہٗ۔" و اظہارِ حسرت و اندوہ چنانکہ دریں شعر ؎

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

مخفی مباد کہ گاہے در کلامِ بلغاء انشاء بصورتِ شرط می آید و ایں در جائے است کہ نظر بہ پاسِ ادب مخاطب بہ صیغۂ امر خطاب مستحسن نہ شمرند چنانکہ گوئی اگر جناب ایشاں توجۂ گرامی مبذول فرمایند مشکلے کہ دارم آسان می گیرم مقصود آن است کہ بر مشکل من متوجہ مباش۔

اسمِ موصول

اسم موصول را چنانکہ در نحو مبین شدہ جملۂ می باید کہ آں را صلہ می نامند اما در علمِ معانی آنچہ از دانستن آں گزیر نیست آن است کہ لابد است مراسم

موصول را از حیثیتِ مخصوصه که موجبِ اجتلابِ وصفِ معرفه بجمله می گردد۔ چنانکه انوری گفته است ؎

محمدؐ آنکه باقبالِ او دہد سوگند
روانِ پاکِ محمدؐ بہ ایزدِ متعال

اسمِ محمدؐ خبر مبتدا، محذوف است کما مر۔ وجملۂ آنکہ روانِ پاک محمدؐ باقبال او سوگند دہد۔ مصدر باسمِ موصول نعت است از اسم معرفہ۔ پس میگوئیم کہ اگر متکلم نعتِ اسم معرفہ بجملۂ مصدّرہ باسم موصول نمی کرد ممدوح را از اغیار امتیازے کہ بدیں نعت مراو را حاصل آمدہ متصور نمی بود و وزانش وزاں اسمے است کہ آں را باسمے موصوف سازند کہ با علامتِ فاعلیت منضم باشد۔ چنانکہ گوئی " مردِ دانشور یا خردمند و غیر فلک " آیا مے تواں گفتن کہ مردِ دانش یا مردِ خرد بترکیبِ توصیفی معنیٔ دارد؟ الّا کہ از وادیٔ " زید عدل است " تجویز نمایند۔ اما خالی از تکلف نیست پس ہمچناں کہ بے انضامِ علامتِ فاعلیت بلفظ دانش و خرد نعتِ اسمے نتواں کرد۔ نعتِ معرفہ با جملہ بدونِ اسم موصول ہم متصور نیست۔

اما دریں مقام نکتہ ایست کہ کشفِ آں از مہماتِ علمِ معانی است و آں این است کہ از چہ رو می گویند کہ نعتِ معرفہ با جملہ ممتنع است بخلافِ نکرہ کہ با جملہ اش وصف می تواں کرد۔ در سببش گفتہ اند کہ ہمگی جملات در حکمِ نکرہ می باشد بدلالت اینکہ جملہ مستفاد است و مستفاد امرے مجہول می باشد نہ امرے معلوم و

از ہمیں جہت در نوعیتِ جملہ گونۂ تنکیر حادث مے گردد۔ و با اسم نکرہ موافق افتد بخلافِ معرفہ کہ دریں معنیٰ جملہ را بداں موافقت نبود۔

وتبیین ایں مقال آن است کہ معرفہ را وقتے با جملہ وصف تواں کردن کہ اسم موصول میان معرفہ و جملہ واسطہ گردد و مخاطب از مضمونِ جملہ پیشتر آگاہ باشد یا مضمون جملہ امرے باشد کہ پیشتر درحضرتِ مخاطب وقوع یافتہ باشد۔ چنانکہ اگر زید را روزے دیدہ باشی کہ پیش متکلم شعرے می خواند۔ بازہ در وقتِ دیگر از متکلم استفسار کنی زید کہ آں روز پیش شما شعرے خواند۔ باز کے می آید؟ حرف کاف دریں مثال مفید معنیٔ اسم موصول است و افادۂ کہ دریں اسلوب کلام مضمر است آن است کہ ذکر چیزے بصفتِ معلومۂ مخاطب از ذکر چیزے کہ خلافِ آن است تفاوتے عظیم دارد۔ زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزانِ جملۂ " ایں آنکس است کہ برسمِ سفارت دریں ملک وارد شدہ " بروزان جملۂ " ایں کس برسمِ سفارت دریں ملک وارد شد " نیست و چوں ایں معنے را کما ہو علیہ بدانستی علت بودن جملۂ موصولہ در وصف معرفہ بہ نیکوتریں وجہے بر تو روشن گردد۔

قصر

درلغت بمعنیٔ باز داشتن است و در اصطلاحِ معانی عبارت است از تخصیص چیزے بچیزے بر طریق مخصوص کہ معہودِ اہلِ زبان است و آں بر دو نوع

است ۔ اول حقیقی ۔ دوم غیر حقیقی ۔ و ہر یک ازیں ہر دو بر دو قسم است اول قصر موصوف علی الصفة ۔ دوم قصر صفت علی الموصوف و مراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاح اہل نحو است بل مراد از معنی ایست عارض کہ قائم بغیر باشد ۔ چوں کتابت کہ با ذات زید قائم است مثال قسم اول از قصر حقیقی چنانکہ گوئی " زید نویسندہ بیش نیست " مفہوم ایں جملہ آن است کہ زید غیر از وصف نویسندگی وصفِ دیگر با خود ندارد و ایں قسم قصر در نفس الامر یافتہ نمی شود بجہت آنکہ حصرِ صفات بچیزے امریست متعذر بل محال پس اثبات صفتے و نفی ماسوائے آں ہیچگونہ صورت بندد ۔

و مثال قسم ثانی یعنی قصر صفت علی الموصوف و آں کثیر الوقوع است چنانکہ گوئی " دریں شہر غیر از مردم خواندہ کسے دیگر نہ بینی " مفہوم ایں جملہ آن است کہ وصف بودن دریں شہر جز مردم خواندہ دیگر کسے را دست ندادہ یعنی ناخواندہ را دریں شہر بودن حاصل نیست و گاہے ازیں قسم ثانی مبالغہ مقصود مے باشد ۔ چوں افراد غیر مذکور را بازائے افرادِ مذکور بمنزلۂ معدوم قرار دہند ۔ چنانکہ در مثال مذکور اگر در شہر بعضے از افراد مردم ناخواندہ ہم باشند و در برابر خواندگاں ایشاں را قدر و منزلتے نہ نہی و وجود ایشاں بمنزلۂ عدم قرار دہی و چنانکہ نظامی راست ؎

نیاید ز ما جز نظر کردنی ۔۔۔ دگر خفتنی بازیا خوردنی

چوں اعمال و افعال دیگر را معتد بہ نمی دانند ۔

و قصر موصوف علی الصفة غیر حقیقی عبارت است از تخصیص امرے بصفتے غیر

صفتے دیگر۔ یا تخصیص امرے بصفتے بجائے صفتے دیگر و قصر صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیص صفتے یا امرے غیر امرے دیگر یا تخصیص صفتے یا امرے بجائے امرے دیگر۔ و معنیٔ غیر صفت دیگر آن است کہ مخاطب اشتراک آن امر در دو صفت اعتقاد داشتہ باشد و متکلم آن را از ہر دو صفت بہ یک صفت تخصیص دہد۔ ازانچہ کہ گفتیم معلوم شد کہ ہر یک از قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف بر دو قسم است اول تخصیص بہ چیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد۔ دوم تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر۔

چوں ایں قدر دانستی بدانکہ خطاب باقسم اولٰ[1] از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ معتقدِ اشتراکِ دو صفت در یک موصوف باشد در قصر موصوف علی الصفۃ۔ و معتقد اشتراک دو موصوف در یک صفت باشد در قصر صفت علی الموصوف۔ پس باجملۂ "زید نویسندہ بیش نیست" شخصے را خطاب کنند کہ معتقد اتصاف زید باشد باکتابت و شعر وغیرہ و باجملۂ نویسندہ ہمیں زید است و بس شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ اتصاف زید و عمرو باشد۔ باکتابت و ایں قسم قصر را در اصطلاح قصر افراد خوانند۔

و خطاب باقسمِ ثانی[2] از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ برعکس حکم متکلم معتقد باشد پس باجملۂ "زید ہمیں ایستادہ

[1] ای تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد ۱۲ منہ [2] ای تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر ۱۲ منہ

است وبس" شخصے را خطاب کنند کہ معتقد نشستن زید است ۔ نہ معتقد ایستادن و باجملۂ شاعر بجز زید کسے دیگر نیست شخصے را خطاب کنند کہ معتقد شاعریت عمرو باشد نہ شاعریت زید و در اصطلاح ایں قسم قصر را قصر قلب خوانند وہم بدیں قسم ثانی شخصے را خطاب کنند کہ ہر دو امر یعنی اتصاف امرے بصفتے وصفتے دیگر در قصر موصوف واتصاف امرے بصفتے و امر دیگر بداں در قصر صفت بہ اعتقاد او مساوی باشند ۔ پس بدیں تعہد باجملۂ زید ہمیں ایستادہ است وبس شخصے را خطاب کنند کہ اتصاف زید بہ ایستادن و نشستن ہر دو گماں برد و بہ تعیین نداند و باجملۂ شاعر بجز زید کسے دیگر نیست شخصے را کہ اعتقاد شاعریت زید و عمرو داشتہ باشد بے تعیین یکے از ہر دو ایں قسم قصر را قصر تعیین خوانند ۔

بداں کہ شرط قصر موصوف در قصر افراد آں است کہ میان ہر دو صفت منافات نباشد ۔ تا اعتقاد مخاطب در باب اجتماع ہر دو در یک موصوف صحیح تواند بود و شرط قصر موصوف در قصر قلب آں است کہ میان ہر دو صفت منافات باشد و شرط قصر تعیین معین نیست بل عام است کہ میان ہر دو صفت منافات باشد یا نہ ۔ فلہٰذا امثلہ کہ برائے قصر افراد و قصر قلب درست باشد ۔ برائے قصر تعیین ہم درست خواہد بود ۔

مخفی نماند کہ قصر را طرق مختلفہ است و ما بعضے را حوالۂ قلم می کنیم از انجملہ یکے عطف است چنانکہ از باب قصر موصوف در قصر افراد گوئی زید شاعر است

نہ کاتب[1]۔ و زید کاتب نیست بل شاعر است و در قصر قلب گوئی زید بیدار است نہ خفتہ و زید بیدار نیست بل خفتہ است و اگر گوئی کہ در مثال اخیر چوں لفظ بیدار نیست دلالت می کند بر خفتہ بودن زید پس ذکرِ لفظ بل خفتہ است مستلزم تکرار باشد. گوئیم حال نہ آں چناں است کہ گمان بردۂ زیراکہ ہر چند لفظ بیدار نیست بر خفتہ بودن دلالت می کند اما از ہمیں قدر فائدہ تنبیہ بر ردِ خطائے مخاطب حاصل نمی شود۔ چہ مخاطب معتقد جانب خلاف است یعنی زید را بیدار گمان بردہ است۔ و از بابِ قصرِ صفت در قصر افراد و قلب گوئی زید شاعر است نہ عمرو۔ و عمرو شاعر نیست بل زید است۔

و از انجملہ یکے نفی و استثناء است چنانکہ از بابِ قصر موصوف در قصر افراد گوئی زید جز شاعرے نیست و در قصر قلب گوئی زید را ہر سحرگاہ جز درخواب نیابی و عرفی راست۔

بروح اللہ نخندانند حسن آفتاب ما
مگر بینند گریانش مگر یابند بریانش

مستثنیٰ منہ دریں بیت ہنگام است یعنی ہیچگاہ آفتابِ ما را بروح اللہ نخندانند مگر وقتیکہ او را بریاں یا گریاں یابند و از باب قصر صفت در قصر افراد و قلب ہر دو بحسب اعتقاد مخاطب گوئی شاعرے جز زید کسے دیگر نیست۔

باید دانست کہ اصطلاح نفی و استثناء چنانکہ وضع الفاظ بر آں دال

---

[1] حرف نہ دریں مقام برائے عطف است ۱۲ منہ

است تقاضائے آں دارد کہ حرف نفی را بر حرف استثناء مقدم آرند۔ چنانکہ در امثلہ می بینی و با ایں اختلاف اسلوب در معنی تفاوتے روئے ندہد۔

واز انجملہ ہم تقدیم است و آں عبارت است از مقدم آوردن چیزے کہ مستحق تاخیر است چوں تقدیم خبر بر مبتداء و تقدیم معمولات فعل بر فعل۔

نظامی گوید ؎

توئی گوہر آمائے چار آخشیج مسلسل کن گوہراں در مزیج

گوہر آمائے مبتداء موخر و توئی خبر مقدم است زیرا کہ مقصود متکلم نہ آن است کہ تو گوہر آمائے چار آخشیج ہستی بل مقصودش آنکہ گوہر آمائے چار آخشیج ہمیں ذات اقدس تست وبس۔ پس ایں شعر مثال قصر صفت باشد و وزانش آن است کہ گوئی "من ہستم کہ باز داشتم ترا از دشمن تو" وزلالی خوانساری در مناجات گوید ؎

الٰہی من ترا دانم دگر ہیچ
دلم چوں خط ترسا می خورد پیچ

مقصود متکلم آن است کہ جز تو دیگرے را ندانم و ایں معنی از تقدیم ضمیر منصوب منفصل مخاطب بر فعل دست دادہ۔

بر قاری لبیب پوشیدہ نیست کہ از تقدیم و تاخیر کلمات در معنی مقصود تغیرے عظیم راہ می یابد و بسا باشد کہ معنی قصر از فحوائے کلام بقرائن و احوال متکلم و مخاطب حاصل می گردد و اگر خواہی ایں معنے را بر وجہ بصیرت تصدیق کنی دریں شعر شیخ نیکو تامل کن ؎

نہ من کردم از دست جورت نفیر
کہ خلقے ز خلقے یکے گشتہ گیر

مقصودِ متکلم آن است کہ نہ ہمیں من از دستِ جور تو می نالم بل ہمہ عالمیان نالان اند۔ می دانی ایں معنیٰ از چہ روئے صورت حصول بستہ استقامتِ طبع حکم می کند کہ تحقیق ایں معنی بر انفصالِ حرفِ نفی از فعل و تقدیم ضمیر مرفوع متکلم برآں مترتب گشتہ و اگر در ترکیبِ کلمات ایں ہر دو موجب را بمعرض تغیر و تبدل درآری از معنی حصر دیگر در کلام نشانے نخواہی یافت و از انجملہ است کلمۂ مر کہ مفید معنیٔ حصر است و افادۂ معنیٔ قصر کند۔ چنانکہ سعدی گوید

مرا او را رسد کبریا و منی ❊ کہ ملکش قدیم است و ذاتش غنی

مخفی نماند کہ طرق قصر علاوہ بریں کہ ذکر یافت دیگر ہم ہست کہ بعضے ازاں مخصوص بزبانِ تازی است۔ و ما آنچہ را کہ در زبان پارسی مستعمل است حوالۂ قلم ساختیم۔ والعلم عند اللہ تعالیٰ۔

فصل و وصل

وصل عطفِ بعضے از جملہ است بر بعضے و فصل بخلافِ آں و مسائل ایں باب از علمِ معانی را ادق و اغمض گفتہ اند و بعضے برآنند کہ بلاغت شناختن حقیقت فصل و وصل است یعنی کسے کہ از ادراک مقامِ فصل و وصل حظے ندارد او را بلیغ نتواں گفت و غیر از زیرک لطیف الطبع کہ بلاغت در فطرت او ودیعت نہادہ

باشد احدے را نمی رسد کہ بدعوئ مہارت فصل و وصل گردن برافرازد و چوں دولت ایں سعادت کسے را بتوفیقِ ازلی میسر آید ہر آئینہ او را احرازِ فضیلت علم معانی بر وجہ اصوب و اتم دست دہد۔

در نحو قرار یافتہ کہ عطف بر دو گونہ است۔ اول عطف مفرد بر مفرد و ثانی عطف جملہ بر جملہ و ما اولاً بفائدۂ عطف مفرد بر مفرد می پردازیم پس فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ را شرح دہیم۔

بداں کہ فائدۂ عطف مفرد بر مفرد آن است کہ ثانی را با اول در سلسلۂ حکمے فراہم آرند۔ یعنی ثانی و اول را با فعل ہم نسبت سازند۔ تا اگر اول در حکم فاعل باشد ثانی نیز فاعل آں فعل بود۔ و اگر اول در حکمِ مفعول است ثانی نیز مفعول آں فعل باشد و ہمچنیں اگر یکے در حکمِ مبتدا و یا خبر یا مضاف یا مضاف الیہ و غیر ذٰلک باشد۔ بر دیگر نیز ہماں حکم عائد گردد۔ و بالجملہ اول و ثانی ہر دو بے ہیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند۔

سعدی گوید

شعر

یارب ز باد فتنہ نگہدار خاکِ پارس
چندانکہ خاک را بود و باد را بقا

یعنی چندانکہ خاک و باد را بقا بود۔

و عطف جملہ بر جملہ را دو صورت است اول آنکہ جملۂ معطوف علیہ حیثیتے داشتہ باشد کہ بر طریق فاعل یا مفعول یا چیزے دیگر با فعلے یا اسمے تعلق دارد و

بہماں حیثیت جملۂ ثانیہ را بروے عطف کنند تا ہر دو بحیثیتِ واحدہ در یک حکم جمع آیند۔ بنابریں ایں عطف از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد چنانکہ سعدی گوید "حکما گفتہ اند تونگری بدل است نہ بمال"۔ دریں مثال کہ بر دو جملۂ اسمیہ متضمن است جملۂ ثانیہ معطوف است بر جملۂ اولیٰ و ہر دو جداگانہ مفعول فعل گفتہ اند واقع شدہ وچنانکہ گوئی " از خانہ بیروں آمدم و باوے حرف زدم موجب ملال جناب آقا افتاد" ہر دو جملۂ معطوف ومعطوف علیہ فاعل فعل افتاد واقع شدہ و در جملۂ " در معرکۂ کارزار آئی و مردانہ جاں دہی بہ از آنکہ چوں زناں بر بستر" ہر دو جملۂ اولین معطوف علیہ با معطوف مبتدا واقع شدہ یعنی بیروں آمدن وجاں دادن در معرکۂ کارزار۔

اما صورتِ ثانی از عطف جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلکِ حکمے منتظم نتواں کرد۔ زیرا کہ حیثیت آں یکے غیر حیثیت دیگرے باشد چنانکہ گوئی " زید آمد و عمرو بگریخت" دریں مثال نتواں گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ را از روئے قواعد نحو در سلک حیثیت واحدہ منتظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے خود حیثیتے جداگانہ پیدا کردہ وہمیں عطف است کہ اکابرِ علماء را از معرفتِ ضرورت وعدم ضرورت خود متحیر ساختہ زیرا کہ می تواں گفت کہ چہ فرق است میانِ ایرادِ ہر دو جملہ با عطف ومیانِ ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را می رسد کہ بگوید میانِ معنئ زید آمد وعمرو بگریخت با حرفِ عطف ومیانِ معنئ زید آمد عمرو بگریخت بے حرف عطف فرقے نیست وطالبِ ہوشمند را ناگزیر است کہ دریں مسئلہ بغور وا رسد

تا بداند که مطلوبِ ایں نوع عطف چیست و مقصد آں چہ؟

سوال۔ پیدا است کہ غرضِ عطف مفرد بر مفرد افادۂ فراہم آوردن دو چیز باشد در حکمے چنانکہ مذکور شد و ہمچنیں است فائدہ عطف جملہ بر جملہ کہ در ماسبق ذکر یافت اما فائدۂ عطف جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمرو بگریخت ظاہر نیست زیرا کہ واؤ عطف دو چیز را در یک حکم فراہم آرد و دریں صورت حکمے معلوم نیست کہ در آں ہر دو را فراہم آرند۔ پس فائدہ عطف چہ باشد؟ جواب آں است کہ ہرچند حکمے بظاہر معلوم نیست کہ بواسطۂ حرف عطف ہر دو را در آں فراہم آرند۔ اما دریں نوع عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ را دراں جمع مے آریم و آں ایں است کہ کلامِ "زید آمد و عمرو بگریخت" بر زبان نمی آریم تا زید و عمرو را بمنزلۂ نظیر یک دیگر و شریک درامرے باور نہ کنیم و ضروری است کہ زید را حیثیتے حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماعِ حال زید منتظر آں باشد کہ حالت عمرو را بداند و حالت زید سبب حالتِ عمرو باشد۔ چہ تا ایں معنے در ہر دو متحقق نگردد عطف را ہیچ معنی متصور نیست و ہمچناں باشد کہ گوئی "امروز از خانہ بیرون آمدم و زید را مدت دہ سال است کہ ندیدہ ام" خوب می دانی کہ میان ہر دو جملہ رابطے معلوم نیست و لہذا کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است ایں شعر ؎

زمانہ تیغ بدست است و آب دریا را
بکیل مشت کراشد مجالِ پیمودن

چگونه مے بینی بے ربطی میان بودن زمانہ تیغ بدست و عدم امکان پیمودن آب دریا بکیلِ مشت چہ بظاہر میانِ ہر دو امر مناسبتے نیست تا تجویز عطف ثانی بر اول درست آید۔

پوشیدہ نماند کہ چنانکہ مسند الیہ دریں نوعِ عطف در جملۂ اولیٰ واجب است کہ با مسند الیہ جملۂ ثانیہ تعلق نظیر و شبیہ یا نقیض بودن داشتہ باشد ہمچنیں واجب است کہ مسند در جملۂ ثانیہ نظیر و شبیہ یا نقیض مسند جملۂ اولیٰ باشد چنانکہ اگر گویند " زید بلند بالا است و عمرو شاعر " کلامے باشد کہ مستمعان قائلش را بر سخنہ گیرند زیرا کہ میان بلند بالا بودن و شعر گفتن ربطے نیست نعم اگر گویند "زید کاتب است و عمر شاعر" یا " زید بلند بالا است و عمرو کوتاہ قامت " ہر آئینہ کلامے بلیغ باشد۔

و بالجملہ ضروری است کہ معنیٔ جملۂ اولیٰ با معنیٔ جملۂ ثانیہ مشابہتے و مشاکلتے داشتہ باشد تا یکے را الفقِ دیگرے تواں گفتن یعنی میان ہر دو مسند الیہ نوعے از تشابہ احوال باشد کہ حال یکے از ہر دو بحال دیگرے در نفس سامع مضموماً و مجتمعاً استقرار یابد۔ چنانکہ گویند " علم نور است و جہل ظلمت۔

سعدی گوید ؎

نانم افزود و آبرویم کاست
بے نوائی بہ از مذلت خواست

وایں معنی را بوضوحِ تمام تواں دریافتن در جائے کہ ہر دو جملہ را مسند الیہ شئی

واحد بود۔ چنانکہ گویند "زید می دہد و می ستاند" و می خرد و می فروشد و می بندد و می کشاید وغیر ذلک ۔ فائدہ عطف دریں امثلہ بقوتِ تمام ظاہر می شود زیراکہ بواوِ عطف دو فعل را بسوئے یک مسند الیہ اسناد می کنند یعنی محدث عنہ باد و وصف متصف است و اگر حرفِ عطف را حذف کنی و بگوئی "زید می دہد می ستاند" احتمال است کہ سامع مسندِ ثانی را مبطل مسندِ اول گمان برد کہ مقصودِ متکلم نیست و باوا و اگرچہ بظاہر دو فعل است اما ہر دو را بمنزلۂ فعل واحد باید دانست ۔ چنانکہ دریں شعر ؎

ازاں نقش نوی باکہنگی بست ... کہ ہم جاں بخش و میرانندہ او ہست

میراندن و زندہ کردن ہر دو را بمنزلۂ فعلِ واحد قرار دادہ اسنادِ آں بسوئے ضمیرِ غائب نمود ھُوَ یحیی و یمیت ہر چند احیا و اماتت دو فعل است اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بفاعلِ حقیقی بمنزلۂ فعل واحد است ۔

درباب فصل و وصل قضیۂ شرط و جزا مقتضئ تحقیق اصلے عظیم است صورتش آں است کہ چوں دو جملہ را کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد مجتمعاً شرط قرار دہند معنئ شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفرداً متحقق است و نہ در یکے از ہر دو منفرداً بے تعلق دیگرے بل معنئ شرط در ہر دو مجتمعاً ثابت است ۔چنانکہ گوئی اگر دیگر گرد ایں کار گردی و درادائے لوازم منصب تہاون جائز داشتی ترا زیر چوب شلاق می کشم ۔ دریں مثال در ہر دو جملہ کہ یکے بر دیگرے معطوف است یک شرط قرار یافتہ کہ یک جزا می خواہد و اگر ہر یک از معطوف علیہ و معطوف منفرداً بطریق استقلال

شرط قرار دہند و و شرط باشد و دو شرط را دو جزا می باید۔ اما چنانکہ می بینی در مثالِ مذکور ہمیں یک جزا واقع شدہ و اگر گویند کہ شرط منفرداً در یک جملہ از ہر دو قرار یافتہ و دیگرے را در شرط دخلے نیست لازم آید شریک بودن چیزے در جزم بالشرط کہ شرط نیست و فساد آں ظاہر است و ما چون در معنیٔ مثال مذکور بہ تامل مے نگریم چناں بوضوح می پیوندد کہ جزا از شرط امرے است کہ وجوب آں بہ مجموع مفہوم جملتین تعلق دارد نہ با مفہوم یکے از ہر دو جملہ۔ کما ہو الظاہر

و باید کہ قاری آگاہ باشد ازیں کہ سبیل ایں نوع دو جملہ کہ ہر دو را بمنزلۂ جملہ واحدہ قرار می دہند سبیل آں دو جزو است کہ باجتماع ہر دو جملہ منعقد شود و مجموع جملہ بمنزلہ خبر یا صفت یا حال وقوع یابد چنانکہ گوئی زید پدرش درگذشت و زید پدرش مردے خردمند است و امروز با مردے کہ پدرش کریم الطبع است برخوردم و زید سوارہ پیش من آمد و غلامش در پئے او دواں بود پس ہمچنانکہ خبر و صفت و حال لا محالہ از اجتماع ہر دو جزو حاصل می آید شرط را نیز ہمیں حال است کہ از اجتماع ہر دو جملہ حاصل مے آید نہ از یکے از ہر دو۔

در بابِ ضرورتِ ایراد رابطہ چنانکہ در بعضے از مفردات معہود است کہ صفتے را با اسمے ربط می دہند و بحرف عطف احتیاج نمی افتد۔ سعدی گوید ؎

خداوند بخشندۂ دستگیر کریمے خطابخش پوزش پذیر

ہمچنیں در ترکیب جملہ با جملہ در بعضے از مواد کہ بیشتر از قبیل صفت و تاکید می باشد۔ حاجت بایراد حرف عطف نمی افتد۔ سعدی گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمان است ترکِ فرمان دلیلِ حرمان است

مصرع ثانی بمنزلۂ تاکید مصرع اول است حاجت بایراد عطف ندارد زیرا که مفہوم مصرع ثانی آن است که ترکِ فرمان موجب حرمان است و برطریق اعتبارِ مفہوم مخالف می تواں گفتن کہ قبول فرمان موجب سعادت است و این مفہوم بعینہٖ مفہوم مصرعِ اول است۔ گویا متکلم برطریق تاکید می گوید ؎

مہتری در قبول فرمان است
مہتری در قبول فرمان است

پس مصرع ثانی بمنزلہ تاکید و تحقیق مصرع اول است وہم ازیں قبیل است ایں قطعہ شیخ قطعہ ؎

اے کریمے کہ از خزانۂ غیب گبر و ترسا وظیفہ خور داری
دوستاں راکجا کنی محروم تو کہ با دشمناں نظر داری

شکے نیست کہ شعر ثانی تاکید و تحقیق شعر اول می کند چہ مفہوم شعر اول آن است کہ دشمنانِ خود را از رحمتِ عامۂ خویش محروم نگذاشتہ بطریقِ لزوم می تواں گفتن کہ دوستانِ تو بر وجۂ اولیٰ از خزانۂ رحمتِ تو بہرہ ور ہستند۔ پیدا است کہ مفہوم شعر ثانی غیر ازیں مفہوم چیزے با خود ندارد پس شعر ثانی تاکید شعر اول است۔

بدانکہ بسیارے از ناواقفانِ اصول معانی کہ از فہم دقایق کلامِ بلیغ قاصر ہستند پے بمقصود متکلم نبردہ دریں نوعِ اسلوبِ کلام جملۂ ثانیہ را براستیناف حمل می کنند و آنرا از ماقبل منقطع گماں برند ولعمری انہم قدضلوا واضلوا و استیناف را محلے است کہ اگر متکلم درآں عطف کند معنیٔ کلام فاسد گردد۔

اما فرق میانِ آں دو جملہ کہ یکے بعد دیگرے بربطِ صفت و موصوف یا تاکید و موکد یا بیان و مبیّن مربوط باشند و میان آں دو جملہ کہ ازیں نوعِ تعلق عاری باشند برادیبِ لبیب از ضروریاتِ علم معانی است زیراکہ بسا باشد کہ ایں فرق نظر بدقت و غموض معرفت فصل و وصل بر بسیارے از اذکیاء مخفی سے ماند۔ تا بہ اغبیاء چہ رسد و استیناف فی الحقیقت قطع کلام است از ماقبل بہ نحویکہ مابعد آں را با ماقبل ربطے و تعلقے از روئے قواعد نحو تجویز نتواں کردن بل مابعد کلامے باشد کہ بعد از اتمامِ ماقبل آں را مجدداً آغاز دہند۔ بسببِ آنکہ غالباً جملۂ اولی متضمن سوالے باشد کہ از فحوائے کلام مفہوم می گردد۔ و جملۂ ثانیہ کہ آں را مستانفہ نامند بمنزلۂ جواب سے آرند۔ چناں کہ گوئی "دمن سخن اورا استوار ندارم بحکم آنکہ آنچہ نظر بحالات متوقع باشد در انصرام آں باید کوشید مہمے سترگ درپیش است وخصم در فراہم آوردن جمعیت خویش۔"

دریں کلام جملۂ مہمے سترگ درپیش است معطوف علیہ است و جملہ خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش معطوف و ہر دو جملہ مجتمعاً کلامے است کہ از ماقبل منقطع است حاجت بہ ایرادِ حرفِ عطف ندارد زیراکہ عطف بر جملہ آنچہ نظر بہ حالات الخ منجر مے گردد بفسادِ معنی۔ چہ لازم سے آید۔ عطف بر جملہ کہ سببِ فعل منفئ سابق الذکر است۔ و جملۂ ثانیہ یعنی مہمے سترگ الخ نہ سبب است و نہ داخل سبب بل جوابِ سوالے

است مقدر۔ تقدیرش اینکہ حالا نظر بہ حالات چہ چیز متوقع است
بجوابش گفت جیسے سترگ الخ سعدی گوید ؎

بحسرت در زمیں رفت آں گلِ نو
صبا بر استخوانش گل دماناد

مصرع ثانی بر طریق استیناف است چہ توجیہ کلام آن است کہ چوں آں گلِ نو کہ مراد از شاہزادۂ جوانمرگ است بحسرت از دارِ دنیا رحلت نمود۔ سزا وار چہ اجر باشد۔ بجوابش گفت کہ صبا بر استخوانش گل دماناد۔ و مؤلف راست ؎

بپرسیدش کہ چونی گفت رنجور غمِ جانکاہِ دردت چشمِ بد دُور

دریں شعر چنانکہ مے بینی دو استیناف واقع شدہ بدیں تقدیر کہ عادت مالوفۂ مردم بر آں رفتہ کہ چوں از کسے بپرسند کہ حال تو چیست واو می گوید کہ بیمارہستم بارِ دیگر از وے بپرسند کہ علتِ تو چیست او بجوابش علت خود را اظہار مے کند۔ ہمچنیں دریں شعر در جوابِ سوال اول گفت کہ رنجورہستم و بجواب سوالِ ثانی کہ مقدر است گفت غمِ جانکاہ دردِ تو مرا بیمار ساختہ و ایں سوال از فحوائے کلام مفہوم می گردد و چوں بیمارِ محبت علت خود را دوست می دارد و نمی خواہد کہ بہ شود بارِ دیگر استینافاً می گوید کہ چشمِ بد دور۔ یعنی خدا ایں علت مرا بہ چشمِ بد مرساد۔ کہ بہ شود زیرا کہ ایں علت عین صحت من است و جملۂ چشمِ بد دور جواب سوالے است مقدر کہ جملۂ اولی یعنی رنجورہستم بعلتِ غمِ جانکاہ دردِ تو۔ بر آں

دلالت می کند تقدیرش اینکه می خواہی خدا علتِ ترا دفع کند؟ گفت چشم بد دور یعنی نمے خواہم۔

واگر دریں نوعِ اسلوبِ کلام کہ آں را باستیناف یاد کردیم وارسی معلوم توگردد کہ سوالے مقدر بیش از سہ قسم نہ بود۔ یکے آنکہ سوال از مطلق سبب بود چنانچہ دریں شعرِ سابق یعنے چیست سبب علت تو۔ زیراکہ در عرف متقرر است کہ چوں گویند کہ فلانے علیل است از سبب علت او سوال کنند و نمی گویند کہ سبب علتِ او چنین است و چنان است۔ دوم آنکہ از سببِ خاص سوال کنند۔ چنانکہ مولف راست ؎

زپیرِ چرخ نتوانم گریزم
زپیرِ چرخ جز ایں کار ناید

تقدیر سوال اینکہ آیا پیر چرخ را ہمیں کار است؟ بجوابش گفت بلے از پیر چرخ جز ایں کار چیزے دیگر متصور نیست۔ سوم اینکہ سوال از غیر ایں ہر دو صورتِ مذکورہ باشد۔ چنانکہ مؤلف راست ؎

مرا گویند دردِ او ندارم
غلط گفتند از دردش نزارم

تقدیر سوال این است کہ آیا مردم راست می گویند یا غلط بجوابش گفت غلط می گویند۔

بدانکہ استیناف گاہے بہ اعادۂ اسمے مستانف عنہ و گاہے بہ ایراد صفتے می آرند۔ مثالِ اعادۂ اسم۔ مولف راست ؎

مروت کردہ بارے بہ یارے ‌‌‌‌‌‌‌‌ بہ یارے غمگسارے جاں نثارے

ومثال ایرادِ صفتے بہ تغیرِ مصرع ثانی ؎

مروت کردہ بارے بہ یارے
وفادارے رہِ محنت سپارے

وایں نوع استیناف موثر تر افتد چہ ذکر صفتے مستانف عنہ منطوی بر علتِ مسند است یعنی مروت کردن۔ وگاہے استیناف بتمامہ حذف کنند و چیزے دیگر بجائش آرند۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد
بر گردن او بماند و بر ما بگذشت

تقدیرش اینکہ ستمگر در گمانِ ستم کردن بر صواب است یا بر خطا؟ جوابش آنکہ بر خطا است ومصرع ثانی کہ متضمن معنئ جواب است قائم مقام ایں جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورتِ انشاء می آرند و ایں نوعِ اسلوب کلام را در نفوس تاثیرے عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

سگ آخر کہ باشد کہ خوانش نہند
بفرمائے تا استخوانش دہند

مصرع اول مشتمل است بر معنئ استفہام کہ مشعر از انشاء است امادر معنی خبر است۔ چہ مراد آن است کہ سگ فرومایہ ترینِ حیوانات است وایں جملہ خبر است نہ انشاء وگاہے بالعکس یعنی انشاء را بصورت خبر می آرند۔ و

ایں ہم موجب تقویتِ معنیٔ مراد می افتد۔ چنانکہ دریں شعر ؎

دریں دارِ مکافات آنکہ بد کرد نہ با جانِ کسے با جانِ خود کرد

یعنی بد مکن و ایں جملۂ انشاء است۔

چوں ازیں معنے آگاہ شدی بداں کہ ہرگاہ دو جملہ درپئے ہم در کلامے وقوع یابند یا ہر دو لفظاً و معناً خبر باشند یا انشاء یا ہر دو لفظاً خبر باشند و معناً انشاء، یا بالعکس یا اول انشاء باشد و ثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد و معناً انشاء، یا بالعکس۔ پس در جمیع ایں صورِ مذکورہ نظر باید کرد بضرورتِ امرے جامع کہ میانِ ہر دو جملہ متحقق باشد و لابد است کہ جامع باعتبارِ مسند الیہ و مسند اعم ازیں کہ ہر دو اسمیہ باشند یا فعلیہ یا یکے اسمیہ باشد و دیگرے فعلیہ بوضاحتِ تمام ثابت باشد چہ معرفتِ فصل و وصل موقوف بر عدم و وجود جامع است۔

وجامع میانِ دو جملہ گاہے عقلی باشد و آں امرے است کہ بسببِ آں عقل مقتضی باشد جمع ہر دو را در قوتِ عاقلہ بنا برآں کہ ہر دو متحد التصور باشند یا متماثل یا متضائف۔ زیرا کہ قوتِ عاقلہ مثلین را از تشخص خارجی مجرد ساختہ از آں انتزاعِ معنیٔ کلی نمودہ ادراکِ آں مے کند۔ چوں ادراکِ معنیٔ انسان کہ مشترک است میان زید و عمرو و غیرہما۔ و آں مفہوم کلیٔ انسان است و مراد از تماثل دریں مقام آن است کہ ہر دو در صفتے کہ با ہر دو نوعے از اختصاص داشتہ باشد شریک باشند و متضایف بودن ہر دو است بحیثیتے کہ

دبیرعجسم
تعقل یکے بے تعقلِ دیگرے امکان ندارد چوں تعقل علت بہ نسبت تعقل معلول و بالعکس و تعقلِ اکثر نسبت بہ تعقلِ اقل وغیر ذلک۔ وگاہے وہمی وآں امرے است کہ بسببِ آں وہم ہر دو را در قوت مفکرہ فراہم آرد بنا برآں کہ میان تصور ہر دو شبہ تماثل باشد۔ چناں کہ میانِ تصور بیاض و حمرتِ دو جامہ۔ چہ قوتِ عاقلہ را با حکمے دریں نوع تماثل کہ از جزئیات است تعلقے نیست۔ چناں کہ میانِ تصور متضادین چوں سواد و بیاض و کفر و ایمان وغیر ذلک۔ وگاہے خیالی وآں امرے است کہ خیال ہر دو را در قوتِ متخیلہ فراہم آرد و اسباب فراہم آوردن مختلف است و ازیں جاست کہ صور ثابتہ در خیالِ ہر یک از افرادِ انسانی بر یک ہیئت نہ باشد چہ می تواند کہ بعضے از صور در خیالِ زید براں ہیئت نہ باشد کہ در خیال عمرو ثابت است و بعضے از صور کہ از خیالِ زید گاہے غائب نشود در خیالِ عمرو گاہے وقوع نیابد۔

ازیں کہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ حال میانِ دو جملہ گاہے برغایتِ انقطاع یکے از دیگرے مبنی باشد۔ بنا بر اختلاف ہر دو در خبر و انشاء۔ و ایں اختلاف اعم است ازیں کہ لفظاً باشد یا معناً۔ و گاہے باشد کہ حال میان ہر دو مبنی بر غایتِ اتصال باشد۔ بناء بر بودن ہر دو بر بط موصوف و صفت یا موکد و تاکید و گاہے باشد کہ حالِ ہر دو میانِ غایت انقطاع و غایتِ اتصال متوسط باشد بصورتِ اولیٰ و ثانیہ ترک عطف واجب است و بصورتِ ثالثہ عطف

ضروری است ۔

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیل امور اضافیہ قرار دادہ اند و گفتہ اند کہ نتوانیم تعیین مقدار کلامے کردن کہ آں را معیار کلی قرار داد افراد مختلفۂ کلام را بداں موازنہ کنیم ۔ زیرا کہ کلامے نسبت بہ کلامِ دیگر کہ ازاں زائد است موجزے تواند بود و ہمچنیں کلامے نسبت بہ کلامِ دیگر کہ ازاں ناقص است مطنب ۔ بل کلامے را کہ متعارف اوساط الناس است معیار تواں گرفت ۔ چہ کلامِ ایشاں در ادائے معنیٔ مقصود نہ قابل مدح می باشد نہ قابلِ مذمت نظر بدیں معنے می تواں گفتن کہ ایجاز ادائے معنیٔ مقصود را گویند بعبارتے اقل از متعارف عامۂ ناس بہ نحوے کہ مخل معنے نباشد و اطناب ضد آن است یعنی ادائے معنی بعبارتے اکثر از آں کہ خالی از فائدہ نباشد و اگر الفاظِ عبارت در ادائے مقصود نہ اقل باشد نہ اکثر آں را مساوات گویند ۔

وصاحب کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم گفتہ کہ معنیٔ بلاغت آن است کہ آنچہ در ضمیر باشد بلفظ اندک بے آنکہ بتمامِ معنیٔ آں اختلال راہ یابد بیان کند و در آنچہ بہ بسطِ سخن احتیاج افتد از قدر حاجت در نگذارند و بحدِ ملال نرساند و اہلِ نقد گفتہ اند کہ بلاغت لفظ نیکو است باصحت معنی و فصاحت پاکیزگیٔ سخن است از دشواری و بلاغت در سہ نوعِ سخن پیدا شود ۔ ایجاز

ومساوات وبسط (اطناب) اما ایجاز آن است کہ لفظ اندک بود ومعنیٔ آں بسیار چنانکہ سنائی گفتہ است ؎

تا بحشر اے دل ار ثنا گفتی　　ہمہ گفتی چو مصطفےٰ گفتی

ومساوات آں بود کہ لفظ با معنی برابر بود۔ شاعرے گفتہ است۔

سوال رفتے پیشِ عطا ہمیشہ کنوں ؎
ہمی عطائے تو آید پذیرہ پیش سوال

وبسط آن است کہ معنی را بہ الفاظِ بسیار شرح کند وبچند وجہ آں را موکد گرداند۔ چنانکہ اگر لفظے مشترک المعنی باشد بیانِ مرادِ خویش ازاں بکند واگر تفسیرے احتیاج افتد در رفع التباس اشباعے بجا آورد۔ پس تشبیہات واستعارات جملہ از باب ایجاز است وایغال ولف ونشر وتقسیم وہرچہ ازیں صناعات از برائے زیادت بیانے یا رفع اشتباہے استعمال کند۔ ہمہ از قبیل بسط سخن است وچناں کہ گفتیم در ایجاز ومساوات باید کہ از اخلالِ معنی محترز باشد در بسط نیز باید کہ از اطنابِ بے فائدہ واستعمال الفاظ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

وبالجملہ کلام را از ہرزہ وفضول پاک ساختن ووسعتِ نطاق معنی را ملحوظ داشتن ایجاز است وازیں جاست کہ علی ابن ابی طالبؓ کہ در فن بلاغت تالیٔ صاحب جوامع الکلم است۔ صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند" ما رایتُ بلیغًا قطِ الّا ولہ فی القول ایجاز و

فی المعانی اطالۃً وکلام را بروجہ تبیینِ معانی بسط دادن بہ نحوے کہ مشتمل بر فوائد و مصالح باشد واز حشو و زوائدے کہ در معنے دخلے ندارد۔ پاک نمودن اطناب است واگر الفاظ بقدر معانی و معانی بقدر الفاظ باشد بے آنکہ در نقصان و زیادت تفاوتے داشتہ باشد۔ آں را مساوات خوانند وایں متوسط است میانِ ایجاز واطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلغاء است وہم اطناب حدِ ایشاں۔ امّا مساوات متعارف عامۂ ناس است کہ نہ بلاغت دارند و نہ فہاہت و آنچہ بعضے از ادبا، گفتہ اند کہ اطناب مشترک است میانِ خواص و عوام محل نظر است زیرا کہ اطناب نہ آن است کہ کلام را با حشوِ بے ضرورت کہ بنی بر مصلحتے نہ باشد۔ بسط دہند بل نظر بہ مقتضائے حال کلام را تطویل دہند وادراک مقتضائے حال کار بلغاء است نہ شیوۂ جہلا و محققینِ فنِ بلاغت گفتہ اند کہ ہر یک از ایجاز و اطناب را محلے است در خورِ آں تا یکے را در جائے دیگرے نتواں نہادن و ادیبِ بلیغ آن است کہ ضرورتِ محل را مواز نہ کند تا چیزے کہ مناسب آں محل است بعمل آرد۔ زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجت اطناب است در محل خود۔

آوردہ اند کہ یحییٰ ابن خالد برمکی دو کس از کُتّاب را فرمان داد تا بر موضوعِ معین انشاء کتابے نمایند ہر دو بر طبق اشارت وے

در انشاء کتابے سعی بلیغ کردند۔ یحیٰ چوں مسودۂ ہر دو را بمطالعہ در آورد دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز راہ پیمودہ و دیگرے بفراخنائے اطناب قدم سودہ۔ آں را گفت نتوانم بیفزایم و ایں را گفت نتوانم بکاہم۔ والحق آنچہ گفت براستی نزدیک تر است چہ ہر متکلم بلیغ نظر بہ قرائن و احوال سر رشتۂ ایجاز و اطناب را حسب اقتضائے حال نگاہ دارد و چوں ادراکِ قرائن و احوال ہر شخصے را بر یک وزن دست ندہد۔ ایجاز و اطناب را ہم معیارے متعین نتواں کردن۔

اما مساوات۔ چنانکہ سعدی گوید۔ ع

دشمن چہ کند چو مہرباں باشد دوست

عبارتِ ایں مصرع در ادائے معنئ مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط است میانِ ایجاز و اطناب۔

واما ایجاز بر دو نوع گفتہ اند یکے ایجاز قصر و دیگر ایجاز حذف ایجاز قصر قلت الفاظ و کثرت معانی را گویند و ایں نوع ایجاز در زبان پارسی مخصوص بہ شیخ شیراز است و کتاب گلستانش شاہد ایں مقال در تباہئ حال ظالمے کہ آتش در انبار ... افتاد جملہ املاکش پاک بسوخت مے گوید۔ از بسترِ نرم بر خاکسترِ گرمش نشاند۔ در توصیف جملہ کہ بر حدِ اعجاز رسیدہ ہمیں بس است کہ شیخ ابو الفضل با آں فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید

"ہمہ شب سر بجیبِ تفکر فرو بردم تا جملۂ ہم معنیٔ ایں جملۂ شیخ بدیں سلاست وعذوبتِ الفاظ وجامعیت و وسعتِ معنی انشا کنم نتوانستم ودم از عجز زدم" وہم در واقعۂ جوانِ مشت زن کہ با ناخدائے کشتی دست ویخہ شدہ بود می گوید۔

"چنداں کہ دستِ جواں بریش وگریبانِ ملاح رسید او را بخود درکشید وبے محابا فروکوفت۔ یارش از کشتی بدر آمد کہ پشتی کند ہمچناں درشتی دید پشت بگردانید" بہ بیں تا چہ اختصار است کہ بلاغت را ازاں آبے بر روئے کار است وبا ایں ایجاز کہ اِنَّ مِنَ البَیَانِ لَسِحرًا درشان اوست۔ خللے در ادائے معنی مقصود راہ نیافتہ۔

ودر واقعۂ پیر مردے کہ دخترے نازنین پری روئے را بحبالہ نکاح درآورد وبہ سخنانِ رنگین ودل آویز می خواست تا دلِ او را بدست آرد وخود را بوے سپارد۔ دختر باوے ہیچ آشتی نداشت وتخم بے مہریٔ او در زمین دل مے کاشت۔ می گوید "زن جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کہ پیرے۔"

والحق کہ حقیقتِ سحرِ حلال ہمیں است۔

اما ایجازِ حذف آن است کہ جزوِ جملہ یا جملہ را حذف کند جائیکہ ذکر آں ضروری نیست بہ اعتمادِ اینکہ سامع بقرائن واحوال از آں آگاہ تواند بود۔ اگرچہ درباب حذف ازیں نوع امثلہ ذکر یافتہ دریں مقام بعضے را نظر

به توضیحِ مقام اعاده مے کنیم مثالِ حذفِ فاعل سعدی گوید ؎
بشهرے دراز شام غوغا فتاد گرفتند پیرے مبارک نهاد
فاعل گرفتند محذوف است یعنی اہلِ شہر۔ نیز درین شعر ؎
بآب زمزم و کوثر سفید نتواں کرد
گلیمِ بختِ کسے راکہ بافتند سیاہ
فاعلِ بافتند محذوف است یعنی عاملان قضا و قدر۔
مثالِ حذفِ مفعول فردوسی گوید ؎
پے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند
مفعول گفتن درین شعر محذوف است یعنی سخنانِ کنگاش و ہم
سعدی گوید ؎
نگفتہ ندارد کسے باتو کار ولے چوں بگفتی دلیلش بیار
در مصرعِ ثانی مفعول گفتی محذوف است یعنی سخنے وہم او گوید ؎
بفرمود بفروختندش بسیم
کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم
تقدیرِ کلام چنین است بفرمود تا آں نگینِ گراں بہا را بفروشید
ایشاں آں نگین را بفروختند یعنی مفعول فرمود محذوف است مثالِ
حذفِ شرط سعدی گوید ؎
مگر ملائکہ بر آسماں وگرنہ بشر بحسنِ صورتِ او در زمیں نخواہد بود
تقدیرِ کلام چنین است۔ مگر ملائکہ بر آسماں بحسنِ صورتِ او باشند

واگر ملائکہ بر آسمان بحسنِ صورت او نباشند بشر بحسنِ صورت او در زمین نخواہد
بود - این شعر چنانکہ مثال حذفِ شرط است مثال حذف غیر شرط ہم می تواند
بودن مثال حذف جزا سعدی گوید ؎

شب چو عقد نماز بر بندم ۔۔۔ چہ خورد بامداد فرزندم

جزا محذوف است و تقدیر کلام این است کہ چون شب عقد نماز
بر بندم این خطرہ بدلم خطور می کند و گاہے جزا را حذف کنند و چیزے دیگر
بجائش نہند۔ سعدی گوید ؎

ناسزائے را چو بینی بختیار
عاقلان تسلیم کردند اختیار

تقدیر کلام این است چون ناسزائے را بختیار بینی تسلیم شو و علتِ جزا
در مصرع ثانی قائم مقام جزا ساختہ و ازین قبیل است شعر ملا غنیمت ؎

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است ۔۔۔ ترا گر با قضا یارائے جنگ است

تقدیرِ کلام این است اگر ترا با قضا یارائے جنگ است برو با قضا
جنگ کن و مصرع اول قائم مقام جزا است مفہومش اینکہ من با قضا یارائے
جنگ ندارم و گاہے جزو جزا را حذف کنند۔ سعدی گوید ؎

تنے چند بر گفت او مجتمع
چو عالم نباشی کم از مستمع

یعنی کم از مستمع مباش مثال حذف مسند الیہ انوری گوید ؎

گر دل و دست بحر و کان باشد ۔۔۔ دل و دستِ خدائگان باشد

شاہ سنجر کہ کمترین خدمش   درجہاں پادشاہ نشان باشد

یعنی آن خدائگان شاہ سنجر است۔ مثال حذف مسند۔ سعدی گوید ؎

اے دلِ عشاق بدامِ تو صید
ما بتو مشغول تو با عمرو زید

تقدیرش اینکہ ما بتو مشغول ہستیم و تو با عمرو زید مشغول ہستی۔ اما جزو مسند کہ جار و مجرور است مذکور است و مثالِ حذفِ مسند تام چنانکہ درجواب شخصے کہ از تو پرسد "ترا کہ زد" گوئی "زید" یعنی زید زد مثال حذفِ موصوف سعدی گوید ؎

دل آرامے کہ داری دل درو بند   دگر چشم از ہمہ عالم فرو بند

یعنی معشوقِ دل آرام وہم او گوید ؎

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند
کہ اے روشن گہر پیر خردمند

یعنی از آں پیرِ گم کردہ فرزند۔

وہم عطار گوید ؎

یکے پرسید زاں شوریدہ ایام   کہ تو چہ دوست داری گفت دشنام
ہرآں چیزے کہ دیگر می دہندم   بجز دشنام منت می نہندم

یعنی از آں شخصِ شوریدہ ایام وحکیم ناصر خسرو گوید ؎

کنارہ کند زو خردمند ہردم   نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مرد خردمند و مرد جاہل مثالِ حذف صفت سعدی در گلستاں گوید

"شنیده ام که شتران را بسخره مے گیرند" اے شتران قوی و توانا را چه مقرر است که جز شتران قوی الجثه را بسخره نمے گیرند و ہم در محاورہ گویند "مردے باید تا ایں مہم را از پیش برد" یعنی مرد بلند ہمت مثال حذف مضاف. سعدی گوید ؎

چو پاکان شیراز خاکی نہاد
ندیدم که رحمت برآں خاک باد

یعنی اہل خاک۔ اما مثال حذف جمله و ایں بالعموم میان دو جمله برائے ربط واقع مے شود۔ قدسی گوید ؎

بگفت یار که در عشق من گواہم کیست
جز اشک سرخ و رخ زرد من گواہم نیست

جملهٔ بگفتم یا جواب دادم محذوف است۔

واطناب را غرضے ملحوظ می باشد و آں ایضاح بعد الابہام است چنانکه مولف گوید در مناجات ؎

منور کن حریم سینه ام را
مجلّٰی کن ز زنگ آئینه ام را

ظاہر است که تجلیه از زنگ مخصوص بچیزے زنگ آلود است پس ذکر آئینه بمنزلهٔ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شده و از قبیل ایضاح بعد الابہام است۔ ذکر دو چیز در بحر کلام و تفسیر آں ہر دو بدو اسم که یکے بر دیگرے معطوف باشد۔ انوری گوید ؎

جهاندارے کہ خورشید است وسایہ
یکے شاہنشہی دیگر الٰہی

خورشید وسایہ دو[1] اسم است مبہم و در مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد کردہ یعنی ممدوح خورشید شاہنشہی وسایۂ الٰہی است و ایں را در اصطلاح توشیع خوانند۔

واز قبیل ایضاح بعد الابہام است۔ تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از مزیتِ خاص بر عام آگاہ سازند۔ سعدی گوید ؎

جوانمرد گر راست پرسی ولی است
کرم پیشۂ شاہِ مرداں علی است

جوانمرد بمنزلۂ اسم جنس است کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ از جملۂ افراد آں فردے است اما چوں اوج پروازش حدِ بلند پروازان فضائے کرم دیگراں نیست مجدداً بذکرش اہتمام نمود و گاہے بتکریر بر وجہ تاکید معنیٔ اطناب حاصل آید۔ چنانکہ دریں رباعی ؎

باز آ باز آ ہر چہ ہستی باز آ | گر کافر و گبر و بت پرستی باز آ
ایں درگہ ما درگہ نومیدی نیست | صد بار اگر توبہ شکستی باز آ

وگاہے بہ ایغال و آں ختم کردنِ بیت است بر چیزیکہ مفید نکتۂ باشد اگرچہ معنیٔ بیت بدونِ آں اتمام یابد و آں نکتہ گاہے تحقیق تشبیہ باشد

[1] در عربی بجائے دو اسم اسم مثنیٰ آوردہ اند اما در زبانِ پارسی تثنیہ نمی باشد و اسم مثنیٰ در عربی دو فرد از یک نوع می باشد بنابریں ما بجائے ایں نوع اسم دو اسم مختلف النوع ذکر کردیم۔ ۱۲ منہ

نظامی گوید ؎

تذروان رومی و زاغانِ زنگ

شده سینۂ بازیعنی دو رنگ

لفظ یعنی دو رنگ تحقیقِ مفہوم تشبیہ می کند و اگرچہ در اتمام معنیٔ بیت دخلے ندارد و گاہے زیادتِ مبالغہ۔ سعدی گوید ؎

آنکہ نباتِ عارضش آبِ حیات می خورد

در شکرش نگاہ کند ہر کہ نبات می خورد

لبِ نازنیں را باشکر تشبیہ دادہ وجہ شبہ میل خاطر است کہ لازم حلاوت است و مرغوب خاطر بودنِ حلاوت برائے آنکس کہ نبات می خورد حلاوت لبِ نازنیں را بروجہ کمال ثابت می کند۔

و بعضے گویند کہ ایغال مختص بہ شعر نیست بل عام است در نثر ہم استعمال می کنند۔ چناں کہ گوئی " پند پدر را گوش دار پدرت در مصلحتِ تو بجاں مے کوشد" پدر را بر پسر شفقت طبعی است۔ اما عجز کلام مشتمل بر تحریض پسر است۔ تا پندِ پدر را بسمع قبول اصغا نماید۔ و بہ تذییل و آں ایراد جملہ ایست بعد جملہ کہ متضمنِ معنۓ جملہ اولیٰ باشد و گاہے جملۂ ثانیہ را بطریق ضرب المثل با جملۂ اولیٰ ضم کنند۔

یغما گوید ؎

گفتم صنما بزلفِ مشکیں دل بردی و عالمے گواہست

گفتا دلِ خویش را نگاہ دار دزدے نگرفتہ پادشاہست

مصرع چہارم چنانکہ می بینی بر سبیلِ ارسال المثل ایراد یافتہ وگاہے اطناب بہ تکمیل دست دہد و ایں در کلامے تجویز کنند کہ موہم خلافِ مقصود باشد و بدفع ایہام چیزے با کلام انضمام یابد۔ عرفی گوید ؎

آمد آشفتہ بخوابم شبے آں مایۂ ناز
بروِش مہر فزا و بہ نگہ صبر گداز

لفظ آشفتہ در ترکیب نحوی حال است از فاعل آمد و چوں گمان آں بود کہ سامع را از آشفتگیٔ نازنین وہمے ناشی گردد کہ با عاشق سرگرانی خواہد نمود در مصرع ثانی ایں وہم را مرتفع ساخت وگفت کہ با آں آشفتگی اداہائے معشوقانۂ او دل از دستِ عاشق می ربود و او را بیخود می ساخت۔

وگاہے بہ تتمیم و آں عبارت است از ایراد فضلہ در کلامے کہ موہم خلاف مقصود نباشد۔

وغرض از آں نکتۂ باشد۔ سعدی گوید ع شکم تا بہ نافش دریدند مشک۔

ترکیبِ جملہ چنین است کہ شکم مشک تا بہ نافش دریدند۔ ضمیرِ شین فضلہ است و غرض از آں مبالغہ است۔

وگاہے بہ اعتراض و آں عبارت است از ایراد چیزے در اثنائے کلام یا میانِ دو کلام متصل بحیثیتے کہ جزوِ جملہ نتواند بود و غرض از آں سوائے دفع ایہام نکتۂ دیگر باشد۔ حافظ گوید ؎

بدم گفتی و خورسندم عفاک اللہ نکو گفتی
جوابِ تلخ می زیبد لبِ لعلِ شکر خارا

جملہ عفاک اللہ جملۂ معترضہ است ونکتۂ مقصودہ دعا بروے ہے کہ موجب انجذاب خاطرِ نازنین افتد۔ ہم انوری گوید ؎

آسماں در کشتیٔ عمرم کند دائم دو کار
گاہِ شادی بادبانی گاہِ اندوہ لنگری
گر بخندم واں پس از عمریست گوید زہر خند
ور بگریم واں بہر روزے است گوید خوں گری

جملۂ آں پس از عمرے است وجملۂ آں بہر روزے است۔ ہر دو برسبیلِ اعتراض واقع شدہ کہ موجبِ ازدیادِ بلاغت کلام است وتفصیلش درعلم بدیع مذکور است۔

بہرۂ سیمیں

درعلمِ بیان

وآں علمے است مشتمل بر قواعدِ معلومہ کہ بداں معرفتِ ایرادِ معنیٔ واحد بطرقِ مختلفہ در وضوحِ دلالت حاصل آید۔ بدنحویکہ بعض از بعض دیگر واضح واز بعض دیگر اوضح باشد ودلالت برسہ قسم است۔

اول۔ آنکہ مراد از لفظ دلالت برتمام معنیٔ موضوع لہٗ باشد چوں دلالت

انسان بر حیوان ناطق و ایں را دلالت وضعی گویند۔

دوم۔ آنکہ مراد از لفظ دلالت بر جزو معنئ موضوع لہٗ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان کہ جزوے است از حقیقت انسان و ایں را دلالت تضمنی خوانند۔

سوم۔ آنکہ مراد از لفظ دلالت بر امرے باشد کہ خارج از حقیقتِ معنئ موضوع لہٗ و لازم آن است۔ چوں دلالت انسان بر ضاحک کہ خارج از حقیقتِ انسان و لازم آن است و ایں را دلالت التزامی گویند۔ قسم اول را دلالت مطابقی و دوم و سوم را دلالت عقلی خوانند۔

وچوں ایں قدر بدانستی بداں کہ ایرادِ معنئ واحد بر طرق مختلفہ بدلالتِ عقلی متصور است نہ بدلالتِ مطابقی۔ چہ مطابقی در وضوح و خفا مدارجِ متعددہ ندارد۔ بل آں را ہمیں یک طریق بیش نیست۔ زیرا کہ سامع اگر از معنئ شیر کہ درندۂ مخصوص است آگاہ باشد وضوح و خفائے بدلالت معنئ ندارد و اگر آگاہ نیست نیز ہمیں صورت دارد۔ نعم ایں وضوح و خفا در صورتِ دلالتِ عقلی بلاریب متصور است چہ می تواند کہ شئ واحد لوازم متعددہ داشتہ باشد و دلالت او بر بعضے از آنہا واضح و بر بعضے دیگر خفی باشد و مبنائے علم بیان ہمیں دلالت عقلی است و بس۔

وچوں از لفظ لازم معنئ آں مراد باشد۔ دریں صورت دوام متصور است

یکے آنکہ اگر قرینہ بر عدم ارادۂ موضوع لہٗ در آں جا قائم باشد آں را مجاز گویند۔ چنانکہ گوئی شیرے دیدم کہ تیر می انداخت دریں جا تیر انداختن قرینہ ایست کہ متکلم از لفظ شیر مردِ شجاع ارادہ کرد و اگر قرینہ مذکور نہ باشد و ارادۂ ہر دو معنی یعنی لازم و ملزوم در آں جا جائز باشد آں را کنایہ خوانند۔ چناں کہ گویند آتش دیگدان فلاں کس نے میرد۔ یعنی بسیار مہمان نواز است و نسبت مجاز با کنایہ نسبت مفرد است با مرکب و در مجاز ناگزیر است کہ در معنیٔ موضوع لہٗ یعنے معنیٔ حقیقی و معنیٔ مجازی علاقہ یافتہ شود پس اگر علاقۂ تشبیہ است آں را استعارہ خوانند۔ چناں کہ در مثال مجاز گذشت و اگر ماسوائے تشبیہ علاقۂ دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح دادہ خواہد شد انشاء اللہ تعالیٰ۔ آں را مجاز مرسل نامند۔ چنانکہ گویند فلاں را بر تو دستے نیست و فلاں در دوستیٔ تو پائے ندارد۔

ازیں جا دانستہ باشی کہ مسائلِ علمِ بیان در چار چیز انحصار دارد۔ یعنی تشبیہ و استعارہ و مجاز مرسل و کنایہ۔

تشبیہ

و آں صفتِ چیزیست بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آں باشد از یک جہتِ مخصوصہ یا از جہاتِ متعددہ نہ از جمیع جہات۔ اول را مشبہ گویند و

ثانی را مشبہ بہ و ایں ہر دو را طرفین تشبیہ گویند و جہت یا جہات متعددہ را کہ ہر دو در آں مشارک باشند وجہ شبہ گویند و حرف تشبیہ را کہ واسطۂ اظہار مماثلت آں یکے با دیگرے باشد اداۃ تشبیہ گویند۔ ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے تحقق تشبیہ چہار چیز ضروری است مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداۃ تشبیہ و ایں چہار را ارکان تشبیہ گوئند و ایں مقام داعی است بہ بیان چند چیز و ما ہر یک را بحولہ تعالیٰ شرح مے دہیم۔

مشبہ و مشبہ بہ

باید دانست کہ طرفین تشبیہ یا مدرک بہ یکے از حواس خمسۂ ظاہری باشد یا مدرک بہ عقل۔ اما آنچہ مدرک بہ حواس است از مبصرات چنانکہ اسدی طوسی گوید ؎

عذارے چو گل خاطر افروز دید فروزندہ چوں صبح نوروز دید

و از مسموعات چنانکہ خاقانی گوید ؎

گاہ چو حال عاشقاں صبح کند تلوّنے
گاہ چو خُلق دلبراں مرغ کند نواگری

و از مشمومات چنانکہ ہم او گوید ؎

زاں مئے گلگوں کہ بید سوختہ پرورد بوئے گل مشک بید خام برآمد

و از مذوقات سعدی گوید ؎

شکل امرود تو گوئی کہ بہ شیرینی و لطف   کوزۂ چند نبات است معلق بر باد

و از ملموسات چنانکہ خاقانی گوید ؎

برچوں پرند لیک دلش گونہ پلاس

من بر پلاس صبر کنم از پرند او

باید دانست کہ نوعے از حسیات آن است کہ اجزائے آں را خیال ترکیب دہد و اگرچہ مرکب در خارج وجود نداشتہ باشد چنانکہ عنصری گوید ؎

صبح را بنگریں پروین بداں ماند راست

کز پسِ سیمیں تذروے بُستدیں عنقا ستے

سیمیں تذرو و بسدیں عنقا اگرچہ در خارج وجود ندارد اما اجزائش ولو تقدیراً در خارج موجود است ۔

اما طرفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آں نماید نہ حس چنانکہ حکیم سنائی گوید ؎

مردگی جہل و زندگی دین است   ہرچہ گفتند مغز آں این است

جہل و دین مشبہ و مردگی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ و اینہا ہمہ مدرک بہ عقل میشود نہ بہ حس و آنچہ ادراک آں تعلق بوجدان دارد مثل لذت الم و جوع و شبع وغیر ذلک از قسم عقلی است و آنچہ را وہم صورت میدہد نیز از نوع عقلی مے شمارند و فرق میانِ وہمی و خیالی آن است کہ خیال آنچہ از حسِ مشترک اقتباس می کند قوت متخیلہ آں را ترکیب میدہد مثل علم یاقوت و تذرو سیمیں کہ مذکور شد

وہم از حسِ مشترک اقتباس نے کند بل از پیش خود اختراع صور می نماید و متخیلہ آں را ترکیب می بخشد مثل تصورِ انسانے کہ دہ سر داشتہ باشد و بالجملہ وہم چیزہائے نادیدہ را کسوتِ صور می پوشاند۔ و خیال آنچہ از حسِ مشترک اقتباس نمودہ ہماں دارد۔ پس وہم بر چیزہائے غائب حاکم است بخلاف خیال کہ آں از مدرکاتِ حسّی تجاوز نمی نماید۔

و می تواند بود کہ یکے از طرفین حسی باشد و دیگرے عقلی مانند تشبیہ عدل بہ میزان و تشبیہ عطر بہ خلق کریم و حاصل مبحث آن است کہ طرفین تشبیہ چہار صورت دارد۔ یکے آنکہ ہر دو حسی باشند۔ دوم آنکہ ہر دو عقلی باشند۔ سوم آنکہ مشبہ حسی و مشبہ بہ عقلی باشد و چہارم بالعکس

وجہ شبہ

وجہ شبہ چنانکہ مذکور شد عبارت است از معنیٔ کہ طرفین تشبیہ در آں اشتراک داشتہ باشند و آں گاہے واحد باشد یا متعدد و متعدد یا در حکم واحد است بسبب آنکہ یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافتہ و یا در حکم واحد نیست۔

اما وجہ شبہ واحد حسی است یا عقلی۔ و در حسی لازم است کہ طرفین نیز حسی باشند و ماخوذ از عقلی غیر عقلی نخواہد بود و در وجہ شبہ عقلی لازم نیست کہ طرفین نیز عقلی باشند بجہت آں کہ عقل ادراک محسوسات کردن مے تواند و حس از ادراک معقولات عاجز است و

به همین معنیٰ اشارت کرده اند علمائے بلاغت التشبیه بالوجه العقلی اعم من التشبیه بالوجه الحسی۔

یعنی تشبیہے که در آں وجه شبه عقلی باشد عام تر است از تشبیہے که وجه شبه در آں حسی باشد۔ زیرا که وجه شبه عقلی از طرفین حسی باشند یا عقلی اخذ مے تواند شد۔ برخلاف وجه حسی که جز از طرفین حسی ماخوذ نه باشد۔

اما وجه شبه متعدد که در حکم واحد باشد و آں را وجه شبه مرکب نیز خوانند عبارت از ہیئتے است معین مرکب از چند چیز و ایں نیز حسی باشد یا عقلی و حسی را چند اقسام است اول آنکه طرفین حسی باشند و وجه شبه مرکب حسی چنانکه ابوالفرج گوید ؎

بارہ در زیرِ راں چو ہیکل چرخ　　　چتر بر فرقِ سر چو خرمنِ ماہ

وجه شبه در تشبیه اسپ با آسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است و در تشبیه چتر به خرمن ماه استدارت و درخشندگی و ایں همه از محسوسات است۔

دوم آنکه هر سه مرکب حسی باشند۔ چنانکه خاقانی گوید ؎

گوئی شررے که جست ز انگشت
زنگی به ہوا اسناں برانداخت

وجه شبه دریں تشبیه ہیئتے است که از پریدن چیزے سرخ و درخشاں که بسرعت تمام از چیزے سیاه بر آمده به ہوا حرکت نماید متخیل شود نه آنکه تشبیه شرر با سناں و تشبیه زغال به زنگی جدا گانه بطریق استقلال مقصود است۔

سوم ۔ آنکہ مشبہ مفرد حسی و مشبہ بہ و وجہ شبہ مرکب حسی باشند ۔
عبدالواسع گوید ؎

زلفین تو قیرے است برانگیختہ از عاج
رخسارِ تو شیرے است برآمیختہ باگُل

مقصود دریں شعر تشبیہ رخسار است باشیرے کہ باشراب آمیختہ باشد و وجہ شبہ امتزاج سُرخی باسپیدی است ۔

چہارم آنکہ مشبہ بہ مفرد و مشبہ و وجہ شبہ مرکب باشد ۔ خاقانی گوید ؎

چوں ریمِ آہن بزخمِ آہن   صد چشمہ کنند چشمِ دشمن

مشبہ دریں جا صد چشمہ نمودن چشمِ دشمن بزخم سنان است و مشبہ بہ ریمِ آہن ۔ و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجہ شبہ ہیئتے است کہ بشکلِ خانۂ زنبور باشد ۔

اما وجہ شبہ مرکب عقلی چنانکہ انوری گوید ؎

در جہانی و از جہاں بیشی
ہمچو معنی کہ در بیاں باشد

وجہ شبہ دریں شعر راجح بودن محاط است بر محیط ۔

اما وجہ شبہ متعدد چناں است کہ چند چیزرا وجہ شبہ سازند و ہر یک از آں بہ نفسِ خود مستقل مقصود بود ۔ بخلاف مرکب کہ در آں جا از مجموع یک ہیئت مقصود باشد و وجہ شبہ متعدد از سہ قسم بیروں نیست اول آنکہ ہمہ اجزائے وجہ شبہ حسی باشند ۔ چنانکہ دریں شعر حافظ ؎

آفتاب است و ماه باده و جام
در میانِ مہ آفتاب بیار

وجہ شبہ در تشبیہ بادہ و جام با آفتاب و ماہ درخشندگی و استدارت و گردش است۔

دوم آنکہ ہمہ اجزائش عقلی باشند وقسم سوم آنکہ بعضے حسی باشد وبعضے عقلی۔

غرضِ تشبیہ

غرض تشبیہ اکثر راجع بہ مشبہ می گردد وآں بر چند اقسام است۔

اول آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ امکانِ وجود مشبہ باشد در جائے کہ ادعائے امتناعش نیز امکان دارد۔ بدرالدین فارسی در وصف شمشیر گوید ؎

بار راماہی کہ برتو نقطہائے گوہر است
ویں عجب کز پوست ہر ساعت برون آئی چو مار

حافظ عمری وہستی بے وفا مانند عمر
دشمن جانی وجاں آسا ہمی آئی بکار

در ہوائے معرکہ چوں ابر و برقی در صفت
گر بگریی ابر سانی ور بخندی برق وار

مقام استشہاد شعر ثالث است کہ در آں شمشیر را با ابر و برق تشبیہ دادہ وامکان وجود مشبہ را در مصرع ثانی بیان نمودہ۔ زیرا کہ گریۂ ابر و خندۂ برق ہر دو را برائے او ادعا کردہ۔

(دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حال مشبہ باشد۔ خاقانی گوید ؎

خصمت ز دولت بے نوا وانگہ درت کردہ رہا
چشمش بدرد و توتیا بر باد نکبا داشتہ

یعنی حالِ خصم تو کہ از دولت بے بہرہ است و رجوع بہ آستانِ تو نمی کند چنان است کہ چشم او بدرد باشد و چارۂ آں از دست دادہ باشد
سوم آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ مقدار حالِ مشبہ باشد۔ کمال اسمٰعیل گوید

مانندِ پنبہ دانہ کہ در پنبہ تعبیہ است
اجرامِ کوہہاست نہاں در میان برف

غرض از تشبیہ مبالغہ در کثرت برف است ۔
چہارم آنکہ غرض از تشبیہ آں باشد کہ حالت مشبہ را خاطر نشانِ سامع کنند۔ حکیم سنائی گوید

صورتِ ابلہاں چو دیگ تہی است
از دروں خالی و بروں سیہ است

و ایں را اکثر بصورتِ تمثیل آرند ۔
پنجم آنکہ غرض از تشبیہ تزیین مشبہ باشد در نظر سامع انوری گوید

بہ بیں وقتِ سخن گفتن لبِ شیریں و دندانش
تو گوئی دُرِ عمان است در لعلِ بدخشانش

غرض از تشبیہ لب و دندانِ معشوق بہ دُر و لعل تزیین آن است ۔
ششم آنکہ غرض از تشبیہ تقبیح باشد در نظر سامع۔ سنائی در ہجو علمائے جاہ طلب گوید

چوں کمیزِ شتر ز بازپساں
رنجہ دارند ہمچو حشر مگساں

ہفتم آنکہ غرض از تشبیہ ندرت حضورِ مشبہ باشد در ذہن۔
انوری گوید ؎

آتشِ سیال دیدستی در آبِ منجمد
گر ندیدستی بخواہ از ساقیانش ساغرے

حضورِ صورت آتشِ سیال در آبِ منجمد عادتاً ممتنع است۔

درایں اقسام کہ شمردیم غرض تشبیہ راجع بہ مشبہ باشد وگاہے باشد کہ بہ مشبہ بہ واین بردو نوع است۔

اوّل آنکہ چیزے راکہ در وجہ شبہ ناقص باشد مشبہ بہ قرار دہند تا ادعائے کمال اورا وجہے بدست افتد۔ چنانکہ حکیم ازرقی گفتہ رباعی ؎

آتش بہ سنانِ دیو بندت ماند	پیچیدن افعی بہ کمندت ماند
اندیشہ برفتنِ سمندت ماند	خورشید بہ ہمت بلندت ماند

دریں رباعی سنان وکمند وسمند وہمت را مشبہ بہ ساختہ وغرض ازیں اثباتِ کمال ہر چہار چیز است۔

دوم آنکہ چیزے راکہ اہتمام مزید بہ شان او داشتہ باشند۔ مشبہ بہ سازند۔ جامی گوید ؎

بس کہ در جانِ فگار وچشمِ بیدارم توئی
ہر کہ پیدا می شود از دور پندارم توئی

بداں کہ مشبہ بہ بالعموم در وجہ شبہ کامل می باشد۔ اما چوں طرفین مساوی باشند آں را تشبیہ نخوانند بل تشابہ گویند۔

چنانکہ دریں شعر ؎

یا شراب است اینکہ میریزم ز چشم
یا سرشک است اینکہ دارم در قدح

تقسیم تشبیہ بہ اعتبار طرفین

و آں بر چند قسم است۔

اوّل آنکہ طرفین مفرد غیر مقید باشد۔ چنانکہ تشبیہ رخسار با گل و تشبیہ علم بہ نور۔

دوّم آنکہ ہر دو مفرد مقید باشد۔ چنانکہ تشبیہ سعی بے سود بہ آہن سرد کوفتن یا بہ نقشِ روئے آب۔

سوّم آنکہ یکے مفرد مقید و یکے مفرد غیر مقید باشد۔ انوری گوید ؎

رُخسارہ چو گلستانِ خندہ — زلفیں چو زنگیانِ لاعب

چہارم آنکہ ہر دو مرکب باشند و معنئ مرکب بودن طرفین آن است کہ ہر یک ہیئتے باشد از چند چیز فراہم آمدہ۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

دیدہ باشی عکس خورشید آتش انگیز از بلور
از بلوریں جام عکسِ مے ہماں انگیختہ

پنجم آنکہ یکے مفرد و دیگرے مرکب باشد۔ چنانکہ ہم او گوید ؎

بلبلہ چوں کبک خوں گرفتہ بمنقار — کز دہنش نالۂ حمام برآید

ششم آنکہ ہر دو متعدد باشد و ایں دو صورت دارد۔ ملفوف و

مفروق - ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ را - عبد الواسع گوید ؎

تا فتہ زلف و شگفتہ رخ و زیبا قدِ او
مشک سارا و گل سوری و سروِ چمن است

و مفروق آن است کہ یک مشبہ با یک مشبہ بہ ذکر کنند و باز یکے دیگر در مقابل او کمال اسمٰعیل گوید - رباعی ؎

رویت دریائے حسن لعلت مرجان — زلفت عنبر صدف دہن دُر دندان
ابرو کشتی و چینِ پیشانی موج — گرداب بلا غبغب و چشمت طوفان

ہفتم آنکہ یکے واحد و دیگرے متعدد باشد - پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد بود آں را تشبیہ جمع خوانند - و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ مثالِ اول جامی گوید ؎

عارض است ایں یا قمر یا لالہ حمرا است ایں — یا شعاعِ شمس یا آئینۂ دلہاست ایں

و مثال دوم ؎

روئے رقیب و حالِ من زار و زلفِ یار
ایں ہر سہ تیرہ چوں شبِ تاریک بے وقار

تقسیم تشبیہ بہ اعتبار وجہ شبہ

و ایں بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بر طریق تمثیل آرند و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں از چند چیز منتزع باشد تفصیل ایں

درجائے دیگر مذکور شدہ وآنچہ دریں مقام ناگزیر است از دانستن آں آن است کہ صاحبِ اسرار البلاغت گفتہ کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد نہ حسی وآنچہ درآں وجہ شبہ حسی باشد آں را تشبیہ متضمن تمثیل گویند واز عبارت صاحبِ مفتاح ومطول چناں بوضوح مے پیوندد کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل حسی وعقلی بر ہر دو طریق مے آید بنا بریں بقول صاحب اسرار البلاغت دریں شعر حکیم سنائی ؎

زاں از خصم او فزوں تر بود — کہ خرد را امام حیدر بود

مرد را چوں زپیں بود خورشید — سایہ بیشی برو کند جاوید

وجہ شبہ ہیئتِ شخصے است کہ نور از پس وظلمت در پیشا پیش او بود وایں مرکب منتزع از چند چیز واز حسیات است تشبیہ تمثیل نخواہد بود۔ بل تشبیہ متضمنِ تمثیل است وبقول صاحب مفتاح ومطول تشبیہ تمثیل است ودریں دو شعر نظامی ؎

نظر کردم ز روئے تجربت ہست
خوشی ہائے جہاں چوں خارش دست
کہ اول دست را خارش خوش افتد
بآخر دست در دست آتش افتد

وجہ شبہ امرے است کہ آغازش مرغوب وانجامش ناگوار باشد وایں مفہوم امرِ عقلی است پس اطلاق تشبیہ تمثیل برآں بر ہر دو قول صحیح باشد۔
نوع دوم غیر تمثیل وآں تشبیہے است کہ وجہ شبہ درآں مرکب از چند

چیز نباشد بلکہ واحد بود یا متعدد و امثلۂ آں در بحث وجہ شبہ سابقاً مذکور شد ۔

نوع سوم تشبیہ مجمل و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں مذکور نہ بود ۔ و دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود ۔ بر ہمہ کس چوں تشبیہ شجاع باشیر و گاہے خفی کہ غیر از خواص آں را درنیابند خاقانی گوید ؎

بے نضج دولتِ او برسامی است عالم　　　کز فتنہ ہر زمانش بحران تازہ بینی

وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ برسامی اختلال و برہم زدگیٔ اوضاع است وایں در بادی النظر بر ہر کس ظاہر نیست و در تشبیہ مجمل گاہے باشد کہ وصفِ ہیچ یک از طرفین مذکور نہ شود ۔ خاقانی گوید ؎

از عارض و روئے و زلف داری　　　طاؤس و بہشت و مار باہم

و گاہے وصفِ طرفین را ذکر کنند ۔ رودکی گوید ؎

چاکرانت بگہ رزم چو خیاطانند　　　گرچہ خیاط نیند اے ملکِ کشور گیر
بہ گز نیزہ قدِ خصم تو مے پیمایند　　　کہ ببرند بہ شمشیر و بدوزند بہ تیر

لفظ گز و پیمودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و شمشیر و تیر ملائم مشبہ و گاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کنند ۔ عبدالواسع جبلی گوید ؎

خمیدہ قامت و رخ پر سرشک و دل پر نار　　　ز جور گردوں بدخواہِ تو چو گردوں باد

و گاہے وصفِ مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ؎

انتہا نش چو قطرۂ باراں   کاوّل وآخرش بود چو میاں

چہارم تشبیہ مفصل۔ وآں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں ذکر کنند۔ سلمان ساوجی گوید ؎

لغزد خرد ز لعلِ تو چوں از شراب پا
لرزد دلم ز چشمِ تو چوں از خمار دست

وجہ شبہ لغزیدن ولرزیدن است۔

پنجم۔ تشبیہ قریب مبتذل وسبب قرب وابتذال چند چیز است آں کہ وجہ شبہ واحد باشد۔ یا آں کہ مشبہ بہ نسبتِ قریبہ با مشبہ داشتہ باشد۔ مثلاً تشبیہِ کنار با سیب یا آں کہ مشبہ بہ اکثر در ذہن حاضر شود۔

ششم تشبیہ بعید غریب۔ واسباب بعد وغرابت چند چیز باشد۔ یکے آں کہ وجہ شبہ متعدد یا مرکب از چند چیز بود۔ دیگر آنکہ مشبہ بہ را با مشبہ نسبت بعیدہ باشد۔ چنانکہ مختاری گوید ؎

ابر سیاہ وبرف سفید وزمین بہر
طوطی ہمے پدید شد از بیضۂ غراب

ابر وبرف را با زاغ وبیضہ مناسبتے نیست ویا آں کہ مشبہ بہ بہ ندرت در ذہن حاضر شود۔ بہ سبب آں کہ از وہمیات یا از خیالات باشد ویا آنکہ وجہ شبہ مرکب عقلی باشد۔

تقسیم تشبیہ باعتبارِ غرض

وآں بر دو قسم است ـ مقبول و مردود ـ اما مقبول آن است که در افادۂ غرض کامل باشد و مشبہ بہ در وجہ شبہ مشہور و مسلم بود و مردود بالعکس آں ـ

تقسیم باعتبار اداۃ تشبیہ

اگر اداۃِ تشبیہ مذکور باشد آں را تشبیہ مرسل گویند و الا تشبیہ موکد خوانند ـ

تبصرہ

بدانکہ قوت و ضعفِ تشبیہ موقوف بر حذف و ذکر ارکانِ تشبیہ است پس تشبیہے کہ در آں اداۃ و وجہ شبہ را حذف کنند قوی باشد بہ نسبت تشبیہے کہ در آں ہر دو یا یکے ازیں ہر دو مذکور باشد ـ

صاحب کتاب المعجم گوید کہ تشبیہ کامل آں بود کہ معکوس تواں کرد یعنی مشبہ و مشبہ بہ را بیک دیگر تشبیہ تواں کرد ـ چنانکہ شب را بزلف و زلف را بہ شب و نعل را بہ ہلال و ہلال را بہ نعل و ناقص تر تشبیہات آن است کہ وہمی بود و آں را در خارج مثالے تصور نتواں کرد ـ چنانچہ بعضے متعسفان تنورۂ آتش را بہ دریائے پر از مشک تشبیہ کردہ است و درخشیدن آتش از میانِ انگشتِ سیاہ

را موجِ زرِ سیّال مانندہ کردہ واز شعراء ازرقی بدیں صنعت مولع تر بودہ است وتشبیہاتِ نیک وبد بسیار کردہ وباز می گوید کہ تشبیہ بر انواع است۔

اوّل تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلماتِ تشبیہ در و مستعمل باشد چنانکہ گویند ایں ہمچنان است یا بداں مے ماند۔

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حروفِ تشبیہ۔

سوم تشبیہ مشروط۔ آن است کہ حرفِ شرط در آں بکار برند چنانکہ بخاری گفتہ ؎

اگر مورے سخن گوید و گر موئے رواں دارد
من آں مورِ سخن گویم من آں مویم کہ جاں دارد

چہارم۔ تشبیہ معکوس۔ آن است کہ چیزے را بچیزے تشبیہ کنند۔ بعد ازاں مشبہ بہ را بوجہے باوّل تشبیہ کنند۔ چنانکہ عنصری گفتہ ؎

زسمِ ستوراں و گرد سیاہ زمیں ماہ و روئے زمیں روئے ماہ

روئے زمین را از نشانِ نعلِ ستوراں بماہ تشبیہ کردہ است و باز روئے ماہ را از کثرتِ غبار بزمین تشبیہ کرد۔

پنجم۔ تشبیہ مضمر آن است کہ شاعر در بعضے از اوصاف درنفسِ خویش تشبیہے مضمر گرداند و مرادِ او از آں معنی تشبیہ باشد۔ معزی گفتہ است۔ رباعی ؎

گر نورِ مہ و روشنیٔ شمع تر است پس کاہش و سوزشِ من از بہر چہ است

گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت
در ماه توئی مرا چرا باید کاست

ومقصود شاعر ازیں معانی تشبیہ روئے دوست است بماہ و شمع۔

ششم تشبیہ تسویہ آن است کہ چیزے را در بعضے از اوصاف با چیزے برابر و مساوی کنند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

گفتم ز دلِ خویش دہاں سازمت آہ گفتا نتواں ساخت زیک نقطہ دہانے
گفتم ز تنِ خویش میاں سازمت اے دوست گفتا نتواں ساخت زیک موئے میانے

دل و میانِ خویش را با نقطہ و موئے متساوی کردہ است۔

ہفتم تشبیہ تفصیل آن است کہ بعد از تشبیہ چیزے بچیزے وجہ تفصیل مشبہ بہ بیان کنند۔ فرخی سنجری گفتہ است ؎

بر قدِ تو گوئی سروے است و میانِ قبا بروے گفتی ماہست بر نہادہ کلاہ
چو ماہ بود و چو سرو و نہ ماہ بود نہ سرو کمر نہ بندد سرو و کلاہ ندارد ماہ

و ایں را جمع و تفریق خوانند۔

تشبیہ تمثیل

ہر چند بیانِ تشبیہ تمثیل در ماسبق ذکر یافت اما بعضے از مسائل آں بہ تفصیل مذکور مے شود۔

باید دانست کہ انتزاع وجہ شبہ از وصفے خالی از دو صورت نتواند بود

ا؎ ھکذا فی الاصل ۱۲ منہ

اول آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف است چنانکہ در تشبیہ کلامِ دلکش با عسل۔ دریں مثال تشبیہ متلزم تصور حالتے است کہ آں را بمیل طبع تعبیر مے تواں کرد و ہمیں را وجہ شبہ قرار مے دہیم کہ لازم حلاوت است۔

دوم آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف نیست بل دریں صورت فعل بچیزے مخصوص متعدی باشد کہ متلزم حکم خاص گردد چنانکہ گوئی "فلاں نقش برآب می کشد و آہنِ سرد می کوبد" پیدا است کہ نقش برچیزے کشیدن عملے است کہ اصل آں در آں چیز پائدار ماند امّا ایں معنیٰ در آب متصوّر نیست و چوں چنیں است فعل فاعل متلزم معنیٔ عبث خواہد بود۔ و ہمیں حکم خاص است و ایں معنی نہ مجرد از وجود برآب و نہ مجرد بر فعل کشیدن مترتب گشتہ بل بہ اجتماع ہر دو امر یعنی بہ تعدیۂ فعل کشیدن بسوئے آب حاصل آمدہ چنانکہ در مثال "چارپائے بروکتابے چند" کہ فی الحقیقت ماخوذ است از آیۂ یَحمِلُ اَسفَارًا و برہمیں طور قیاس کن در مثالِ آہنِ سرد کوفتن کہ فعل کوفتن متعدی بچیزے مخصوص یعنی آہن است و اجتماع ہر دو معنیٔ فعل عبث را متلزم است و از ہمیں قبیل است باد در مشت یا باد بدست بودن یا مہتاب بگز پیمودن وغیر ذالک۔

ازانچہ کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد نہ حسی و از یک جملہ یا بیش ازاں منتزع می باشد و ہر چند کہ آں را در عقلی بودن رسوخ بیشتر بود احتیاج آں بجملات کثیرہ ہم بیشتر خواہد بود قطعہ شیخ کہ دریں

باب فصیح تر افتادہ بریں مدعا شاہد عدل است۔ قطعہ

گلے خوشبوئے در حمام روزے رسید از دستِ محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری کہ از بوئے دل آویز تو مستم
بگفتا من گلے ناچیز بودم ولیکن مدتے با گل نشستم
جمالِ ہمنشیں در من اثر کرد وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

ایں قطعہ چناں کہ مے بینی متضمن است بر جملاتِ کثیرہ بہ نحویکہ از اجتماع آنہا یک کلام مربوط و مسلسل حاصل آمدہ و در حصولِ مقصود تشبیہ ہر یک را مدخلے است کہ اگر یکے را از آنہا ساقط کنی مقصودِ تشبیہ باطل گردد۔ وہم ناگزیر است از ترتیبے کہ متکلم آں را در نظم جملات ملحوظ داشتہ۔ چہ انتزاع وجہ شبہ از اں بے اعتبار ترتیب متکلم صورت نہ بندد۔ مشبہ دریں مثال ذات متکلم است کہ بہ فیض صحبتِ ممدوح بذروۂ عزت مترقی گشتہ و مشبہ بہ چیزے است حقیر و خسیس یعنی گل بالکسر کہ بہ ملابست گل بالضم بمدارج شرف ارتقا یافتہ و وجہ شبہ حصولِ سرمایۂ سعادت است مر شئ حقیر و خسیس را بواسطۂ حسن تربیت شریفے۔ و ایں وصف مفہوم عقلی واحد است کہ از ترکیب و نظم جملات متعددہ بطریق لزوم انتزاع یافتہ توجیہش آنکہ متکلم می گوید کہ گلے سرشوئے در حمام کہ محل استعمالِ گل می باشد روزے از دوستے بدستم افتاد۔ بوئے خوشش مشامِ جان مرا چناں معطر ساخت کہ از خود برفتم گفتم کہ مگر ایں مشک است یا عنبر بہ تحیر فرو شدم (حرف تردید متضمن

معنیٔ تحیر است) ناچار ہمدراں حالت بزبانِ حال ازوے پرسیدم کہ من در کشفِ کیفیت بوئے خوشت فرماندہ ام آخر تو خود بگو کہ ایں سرمایۂ دل آویزیٔ نکہت کہ مشام جان مرا معطر ساخت از کجا بدست آوردہ گفت کہ من ہماں خاکِ نژندہستم کہ در پائے کس و ناکس پامال میشوم و ہیچ سرمایۂ خوبی با خود ندارم اما از فیضِ صحبتِ گُل سررشتۂ سعادت بدست آوردہ ام تا امروز بدیں رتبہ فائز گشتم۔

می بینی کہ اگر سلسلہ ربط والتیام ایں تقریر را از ہم بگسلند حصولِ مقصودِ متکلم کہ او مرد نااہل وخامل الذکر بود۔ امروز بحسنِ تربیتِ حضرتِ ممدوح درابنائے جنس سرِعزت وافتخار بر آسمان می افرازد۔ امکان ندارد

در بابِ تمثیل امرسے کہ شائستہ ایں اسلوب لطیف است آن است کہ تمثیل کلامے باید کہ از دریچۂ گوش سامعین درآمدہ حلقۂ اثر بر در نہاں خانۂ دلہا کوبد تا غائتے کہ گماں برند کہ کلامِ معجز نظام اِنَّ مِنَ البیانِ لسحراً در حق تشبیہ تمثیل ورود یافتہ۔ وہم باید کہ شاہدِ مقصود را بہ پیرایۂ حشمت وشوکتِ لفظ ومعنی آراستہ در نظر سبک روحانِ پاکیزہ منش جلوہ دہد۔ چہ بسا افتادہ کہ حکمۂ وقت پسند معنیٔ ارجمند را بہ تمہید قیاس منطقی و برہان عقلی بر مسترشدان حقیقت طلب ں قدر افادۂ معانیٔ لطیفہ نکردہ اند کہ یک سالک مسالک حقائق بہ اشارات تمثیلیہ بر راہ روان وادیٔ تحقیق افادہ کردہ وسرِ ایں معنی آن است کہ حقایق عقلیہ را کہ فہم ناقص فطرتاں بہ اذیالِ آن تمسک جستن نتواند بہ لباسِ محسوسات جلوہ دادن نظر بہ تسہیل تفہیم مخاطبان

اقرب الی الصواب می نماید چہ محل تجربہ و مشاہدہ جز محسوساتِ خارجہ چیزے دیگر نتواند بود و ازیں جاست کہ محسوسات در طبائع عامۂ ناس بیش از معقولات موثر افتادہ۔ بنا بریں اسلوب تمثیل کہ در آں امرے معقول را بصورتِ محسوس وا می نمایند در ہر مقامے کہ استعمال یابد در نفوس وقعتے عظیم پیدا کند نظر بہ ضرورتِ مقام امثلۂ چند حوالۂ قلم است حکیم خاقانی گوید ؎

خصمت ز دولت بے نوا وانگہ درت کردہ رہا
چشمش بدرد و توتیا بر باد نکبا داشتہ

دریں مثال وجہ شبہ بودن شخصے است بحالتِ احتیاج چیزے کہ اورا ازاں گزیر نیست و با ایں احتیاج را رائگاں از دست دادہ باشد ہم او گوید در مقامِ ہجو حُسادِ پر فساد ؎

نشائد بر داندہ جز باندہ
نشائد کوفت آہن جز با آہن

مصرع ثانی چنانکہ دانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل۔

وسعدی در مقامِ تربیت اطفال گوید ؎

ہر کہ در خردیش ادب نہ کنند — در بزرگی فلاح ازو برخاست
چوبِ تر را چنانکہ خواہی پیچ — نشود خشک جز بآتش راست

وجہ شبہ ازاں ظاہر تر است کہ محتاج تفصیل باشد۔ غنی کشمیری گوید ؎

برتو اضعاف دشمن تکیہ کردن ابلہی است
پائے بوسِ سیل از پا افگند دیوار را

ومیرزا صائب استعطافاً از ایران زمیں بہ نواب جعفر خان دستور اعظم حضرت خلد مکاں مے نویسد -

دوردستاں را باحساں یاد کردن ہمت است
ورنہ ہر نخلے بپائے خود ثمر مے افگند

نواب ممدوح پنجہزار اشرفی در وجہ صلۂ ایں شعر بہ میرزا ارسال داشت
نظامی در حسرت ایام جوانی ونکوہش پیری وناتوانی مے گوید ؎

چو بادِ خزانی درافتد بہ باغ
زمانہ دہد جائے بلبل بہ زاغ

بالجملہ در امثلۂ مسطورہ بتامل تمام باید نگریستن کہ چہ طور اسلوب تمثیل در مواضع مختلفہ معنئ مقصود را از جائے بجائے می کشد و عارض شاہدِ معنے را بغازۂ استعجاب مے آراید والحق کہ بدیں اسلوب لطیف کہ معنئ سحرِ حلال ہمین است دلہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل دہند -

دریں مقام نکتہ ایست شگرف کہ جز فصحائے بلاغت شعار دیگراں را بدا دست رس نیست ما در ضمن مثالے برآں آگاہ می سازیم۔ سعدی گوید ؎

قرار در کفِ آزادگاں نگیرد مال
نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غربال

دریں شعر مصرع اوّل از وجود مشبہ خبر مے دہد و در مصرع ثانی برائے یک مشبہ دو مشبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آن است کہ مال در کف آزادگان قرار نمے گیرد چنانکہ صبر در دلِ عاشق و آب در غربال۔ اما مے بینی کہ متکلم موسیٰ کلام در تبلیغ معنئ مقصود چگونہ اعجاز ید بیضا بکار بردہ یعنی اداۃ تشبیہ بہ نحوے ساقط کردہ کہ سامع را مطلقاً شائبہ از ایہامِ تشبیہ بخاطر خطور نمی کند و ہر سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصفِ عدم قرار بہ یک جہت متصف وانمودہ تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتواں کردن و اگر در مصرع ثانی مے گفت چو صبر در دلِ عاشق چو آب در غربال کلام از حیز بلاغت خارج مے افتاد و ایں اسلوب در ادائے معنئ مقصود موثر تر افتد۔ بخلاف اسلوبے کہ بر ذکر اداۃ تشبیہ مشتمل باشد۔ چہ دریں صورت مبالغہ را در ادائے معنئ مقصود دخلے زائد نباشد۔

چنانکہ ہم او گوید

دیدۂ اہلِ طمع بہ نعمت دنیا
پر نشود ہمچناں کہ چاہ بہ شبنم

دریں شعر جملۂ ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم پر نشود بر سبیل تمثیل بجائے مشبہ بہ ذکر یافتہ لاکن ذکر اداۃ تشبیہ معنئ مقصود را از مقام مبالغہ در وصف باز داشتہ۔

و ہم پوشیدہ نماند کہ در عمل اسلوب تمثیل باید کہ میانِ ممثل و ممثل لہ در اکثر امور جزئیہ متعلقہ ہر دو تطابق کلی باشد و ہر چند کہ ایں تطابق زائد باشد۔ تشبیہ تمثیل را در افادۂ معنئ مقصود قدمے راسخ باشد۔ چنانکہ در مثال سابق

مشبہ یعنی ممثل لہٗ دیدۂ اہل طمع واقع شدہ لیکن نہ مجرد دیدۂ اہل طمع بل ازاں جہت کہ بہ نعمتِ دنیا پر نمے شود۔ وہمچنیں مشبہ بہ یعنی ممثل کہ چاہ است ازاں جہت ماخوذ است کہ بہ شبنم پر نمے گردد ومیان ممثل وممثل لہٗ ہردو تطابق متحقق است۔ توجیہش آں کہ گدایانِ طامع حبہ حبہ وقراضہ قراضہ زروسیم بگدیہ گرد مے آرند۔ وبا ایں نا داشتنی آتش حرص و طمع ایشاں نمے میرد۔ وایں حالت مشابہ بہ حالت چاہے است کہ کسے خواہد کہ آں را بہ قطرہ قطرہ شبنم پُر آب کند۔ وایں امر عادتًا امکان ندارد۔

دربیان تشبیہ اصلی از اصولِ علم بیان پیشتر ازیں ذکر یافتہ کہ ہرچند در طرفین تشبیہ تباعد نوعی وتغایر جنسی متحقق باشد تشبیہ از حضیض ابتذال برآمدہ باوج ندرت وغرابت جلوہ گر مے آید واوقع فی النفس بودہ۔ موجب استحسان سامع میگردد زیرا کہ دریں صورت در معنئ مقصود حیثیتے پدید آید کہ سامع را گمانِ آں مے رود کہ چیزے از جائے ظہور یافتہ کہ اصلاً مظنۂ آں نبودہ وہمیں معنے باعث بر استعجاب زائد مے افتد خاقانی گوید

شعر

ابر ازہوا بر گل چکاں مانند زنگی دایگاں

در کام رومی بچگان پستانِ شیر انداختہ

دریں شعر ابر مشبہ وزنگی دایہ مشبہ بہ ہمچنیں گل مشبہ ورومی بچہ مشبہ بہ واقع شدہ۔ ومیانِ طرفین ہردو تشبیہ تباعد نوعی وتغایر جنسی بدرجۂ غایت

متحقق است۔ بدر چاچی گوید ؎

چو دوش از سقفِ مینا رنگ طشت زرنگار افتاد
فلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

دریں شعر آسمان مشبہ و سقف مینا رنگ مشبہ بہ، ہمچنیں آفتاب مشبہ و طشت زرنگار مشبہ بہ و نجوم مشبہ و کاسہائے نقرہ مشبہ بہ و تاریکیٔ شب مشبہ۔ و دریائے قار مشبہ بہ واقع شدہ و تباعد و تغایر میانِ طرفین تشبیہ بر وجہ اتم ثابت است بہ نہجے کہ اتصال ہر دو از قبیل جمع بین المتغایرین است و استنباط وجہ شبہ از ہر چہار تشبیہ چناں مے نماید کہ اصل و فرع منطنۂ آں نبودہ است و ازیں روئے در امرِ تشبیہ نوعے از غرابت روئے دادہ۔

صائب گوید ؎

زہر خشم میانِ خندیدن
ہمچو بادام تلخ در شکر است

متکلم دریں شعر زہر خشم و شیرینیٔ خندہ را در یک جا جمع نمودہ کیفیت ثالثہ پیدا کردہ آں را مشبہ قرار دادہ و بادام تلخ و شکر را در یک جا جمع ساختہ کیفیت ثالثہ را مشبہ بہ تجویز نمودہ۔

وچوں ایں قضیہ ممہد گشت می گوئیم کہ ہرگاہ ایں اصل مطلق تشبیہ را از ابتذال بغرابت می کشد در تشبیہ تمثیل کہ مبنی بر قوتِ تاثیر و متکفل توضیح مقصود تشبیہ مے باشد۔ چہا نقشہائے معنیٔ دل آویز کہ بر صفحۂ خاطر سامع نخواہد بست شعر حکیم سنائی بہ تصدیق ایں مدعا شاہد عدل است ؎

نکند عشق نفسِ زندہ قبول
نکند باز موشِ مردہ شکار

مراد از نفسِ زندہ نفس امارہ است کہ علی الدوام در طلب حظوظِ حیوانی وحصول مشتہیاتِ جسمانی مستغرق بودہ از لذت معانی و معارف محروم مے ماند و مصرع ثانی بر سبیل تشبیہ تمثیل آوردہ و عشق را با باز بلند پرواز و نفسِ زندہ را با موش مردہ تشبیہ دادہ و ہر چند کہ جہاتِ زندگی و مردگی مختلف است اما در بادی النظر چناں مے نماید کہ دوام متضاد را در یک محل جمع نمودہ و ایں معنی خالی از غرابت نیست و مقصود تشبیہ تذلیل و تحقیر نفس امارہ است ۔ بہ حیثیتے کہ قابلیت عشق ندارد و چہ ذلت و حقارت بیش ازیں خواہد بود کہ آں را موش وانمودہ و موش را مردہ قرار دادہ ۔ تا بدانند کہ موش مردہ اہلیت آں ندارد کہ شاہ باز اوج علو ہمت آں را بصید برگیرد ۔

امثال چناں کہ معلوم است در ہر قومے و در ہر زمانے مطرداً رواج داشتہ و ترقیۂ شوؤن مدنیت قومے معیار لطافت و غرابت آن است و در توضیح غرض متکلم و خاطر نشاں بودنِ آں امثال را دخلے تمام است ۔ گوئی ایراد مثل در کلام بلیغ حکم دعوئے دارد کہ بہ حجت و برہان آں را باثبات رسانیدہ باشند ۔ تازیان را امثال بسیار است و علمائے عربیت در شرح و تحقیق ماخذ و محل استعمال آں کتب تالیف نمودہ اند ۔

ایراد مثل را در کلام محلے است کہ تعیین آں موقوف برائے متکلم بلیغ است۔ بسا باشد کہ درآغاز کلام ذکرآں کنند و ما یبق لہ المثل را بعد ازاں ممہد سازند وہم دراثنائے کلام تا ماقبل را با مابعد ربطے پدید آید وگاہے باشد کہ در عجز کلام ایراد نمایند وکلام را برآں منقطع سازند۔ اما لابد است کہ مثل را در الفاظ واضع آں ایراد کنند و در صیغ فعل وجمع ومفرد وتذکیر وتانیث آں تغیرے جائز ندارند زیرا کہ مقصد از ایراد مثل اخذ مفہوم آں است۔ خصوص مورد را اعتبارے نہ نہند بل معنیٔ عام را بطریق مفہوم کلی اخذ نمایند۔

واضع مثل مردے حکیم ومتبصر باید تا مفہوم ماخوذ ازاں مشعراز عبرتے وحکمتے باشد کہ نزد کافۂ ناس مسلم باشد و وضع مثل مبنی براصول تشبیہ است۔ چنانکہ بیشتر ازاں در تشبیہ تمثیل شرح دادہ آمد۔

بیشتر در بیانِ تشبیہ گفتہ ایم کہ طبیعت انسانی چیزے را کہ بعد از مشقت وتعب بسیار بدست آرد۔ ہرآئینہ آں را قدر ومنزلتے بیش مے نہد و در تمثیل چناں کہ مقرر است وجہ شبہ عقلی مے باشد وتا میانِ ممثل وممثل لہٗ تطابق دراکثر امور جزئیہ قرین فہم سامع نگردد۔ انتزاع وجہ شبہ صورت نہ بندد۔ وادراک تطابق میان ہردو بعد از غور عمیق وفکر دقیق بدست افتد۔ وچوں ادراک تطابق متحقق گردد۔ ادراک وجہ شبہ بسہولت میسر آید تا موجب انشراح خاطرِ سامع افتد

وعمل فکر و رویت نظر به موادِ مختلفه متفاوت و بعض نسبت به بعض دیگر آسان و دشوار می نماید۔

دریں مقام اشکالے است که دفع آں ضروری است۔ تقریرش آں که عملِ فکر و رویت در لغز وتعمیه ہم بکار است۔ باید که ہر دو را از بابِ بلاغت شمارند با آنکه ہر دو منافیٔ بلاغت اند۔ زیرا که از قبیل تعقید معنوی بوده ذہن سامع را مشوش ومختل می سازند۔ و حل آں بریں منوال است که مراد از فکر و رویت دریں مقام نه آں است که ذہن سامع را در تشویش واختلال اندازد وطبعیت را پراگنده سازد۔ بل مراد آں است که فکر و رویتے بیش ازاں بکار است که در ادراکِ معنیٔ ساده معمول است ومثال صاحب لغز وتعمیه در احتمال مشقت وتعب که در عقد وحل آں روئے دہد۔ مثال غواصے است که جانِ عزیز را در معرضِ خطر افگند ومشتے از خرمہره بدست آرد وبراستی که اگر در ادراکِ معانیٔ لطیفه وحقائقِ شریفه احتیاج به مزید فکر و رویت نمی افتاد فرقے میانِ کلام بلیغ که بحسنِ نظم ترکیب یافته و میانِ ہرزهٔ سوقیاں وژاژ روستائیاں که از اصواتِ حیواناتِ عجم اثرے بیش ندارد نمے بود مخاطب لبیب وذکی را در سخن فہمی و دقیقه رسی کلام با مخاطب کودن و بلید مرتبتے دست نمے داد۔ کلام معقد را که وقعتے نمے نہند نه ازاں است که دراِدراکِ معنیش ذہن را حاجت بتامل وتفکر زائد در کار است۔ بل ازاں جہت که در راه فہم معنی سنگِ راه

بوده مخاطب را از ورود بمنزلِ مقصود باز مے دارد۔ گوئی بہ یک اندیشہ
را در خارزارے می کشد تا بے صعوبت گامے بر ندارد۔ فصحا ایں کلام
را در میزان بلاغت بچیزے نہ سنجند۔ نظامی بآں دسترس معنیٔ سرہ
کہ او را مسلم داشتہ اند۔ در مثنویٔ سکندر نامہ بعضے از اشعار را
چناں معقد ساختہ کہ شراح را در پیچاپیچ حیرت انداختہ و ایشاں در
حل آں بتوجیہات رکیکہ و تاویلات باردہ پرداختہ اند۔ بلے گفتہ اند
آنچہ گفتہ اند اما بمقصد نظامی پے نبردہ۔ و حال کلام ملخص و فصیح
برعکس کلام معقد است چہ ذہن سامع را بمجرد شنیدن آں شاہراہے
فراخ بہ پیش روئے نظر مے آید و اگر جائے پیچ و خمے در راہ افتد متکلم
بہ نشاں دادنِ منزل علامات و امارات نصب می کند بہ نحویکہ ہیچ گونہ
کلفتے و صعوبتے بدو عاید نگردد۔

و اکابر علمائے بیان گفتہ اند کہ کلام ملخص موجب سرور و انشراح
خاطر می باشد و جاحظ کہ از ائمۂ اصحاب عربیت است در کتاب بیان
و تبیین فصلے مستقل در باب نظر و فکر در کلام فصیح و بلیغ آوردہ۔ و گفتہ
کہ سبع را از دریافتن صید و بہیمہ را از حصول علف آں قدر لذت نیست
کہ ملوک را از ظفر براعداء و علماء را از انکشافِ اسرار و معارف
کتاب اللہ بعد از فکر و رویت۔

از ماسبق دانستہ باشی کہ ایتلاف میان دو چیز متغایر الجنس موجب غرابت
تشبیہ می باشد اما زنہار گماں نبری کہ متکلم در امر تشبیہ چیزے را از خود بداں

منضم می سازد که موجب غرابت باشد و آں چیز قبل از عمل تشبیہ در آں موجود نبود۔ حاشا و کلا بل عملِ متکلم بیش ازیں نیست کہ دو چیز متغائر الجنس را کہ پیش از عمل تشبیہ امرے مشترک در ہر دو ثابت و قائم بود ایتلاف مے دہد و مثالِ متکلم بلیغ مثال آں صائغ تردست است کہ در ساختنِ حلی لوازم کمالِ صناعت را بکار برد و آں را در خوشنما ترین صورتے جلوہ دہد آیا گمان مے بری کہ اگر در اجزائے آں حلیہ اعتدالے کہ ضروری است پیش از ترکیب در آں موجود نمی بود آں حلیہ بوضع عجیب و ہیئت غریب بمعرضِ نظارہ می آمد ؟ و یا مثالش مثال غواصے است کہ گوہر شاہوار را از تۂ بحرِ زخار بچنگ فرا آرد۔ آیا غواص را بیش از اجرتِ غواصی استحقاقے زائد مے ہی۔ جاہلے باید تا بہائے گوہر نتیجۂ مشقت غواصی قرار دہد۔ خوبیٔ گوہر در نفس گوہر است نہ در غوطہ زدنِ غواص ہمچنیں حسنِ تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل پیش از عمل تشبیہ موجود مے باشد کہ بر دیدہ کور باطناں جلوہ نمے دہد۔ متکلم بلیغ کہ چشمِ بصیرتش بکحلِ معرفت حقایق روشن است آں را در مے یابد و بہمیں قدر سزاوار تحسین و آفرین می گردد و الا او را بیش از ایتلاف میان فرع و اصل در وے تصرفے زائد نہ باشد۔ و مناطِ غرابت تشبیہ آن است کہ با شدت اختلاف طرفین میان ہر دو شدتِ ایتلاف روئے دادہ و بس۔

تبصرہ

در ماسبق ذکر یافت کہ در فہم وجہ شبہ گاہے احتیاج بمزید تامل نمے افتد۔ بل بمجرد استماع در ذہنِ مخاطب حاضر آید و گاہے درا دراک آں توقفے روئے دہد۔ بنا بریں دریں مقام دو اعتبار است کہ تعہد و تحفظ آں متعلمِ بیان را خیلے سود مند مے افتد۔ یکے آنکہ ادراکِ اجمالی از ادراکِ تفصیلی اسبق الی الذہن است و وجہ شبہ در نظر اول بطریق اجمال مدرک مے شود و در نظر ثانی بطریق تفصیل وبہ ہمیں معنے اشارت است آنچہ اصحاب عربیت گفتہ اند النظرۃ الا ولیٰ حمقا و ایں معنی نہ ہمیں در حق حاسۂ بصر مسلم داشتہ اند بل نسبت بجمیع حواس صحیح و معتبر است۔ بنا بریں در ادراکِ اجمالی مستمعین متساوی الاقدام باشند و در ادراکِ تفصیلی ہر فردے از ایشاں حیثیتے جداگانہ دارد و بعض را بر بعض مرتبتے باشد کہ میان ایشاں تفاوتِ عظیم بود و چوں ایں تفاوت در محسوسات خارجہ بے شائبہ شبہتے مشاہدہ می رود در معقولات صرفہ کہ مجال وسعتش را نہایتے نیست بدرجہ اتم و اکمل متحقق است و ہر چند کہ در ادراکِ تفصیلی مبالغہ در دقت بکار آرند۔ احتیاج بہ فکر و رویت بیشتر افتد و بدیں سبب موجب توقف زائد باشد۔ مثلاً در تشبیہ اخگر کہ از چقماق بیروں آرند باچشم خروس

که از ره گذر تفصیل وخصوص احتیاج به تفکر مزید دارد۔ ومراد از تفصیل آن است که اوصاف متعددۂ چیزے را دریک جا ملحوظ داشتہ درکیفیت یگاں یگاں بتامل تام وانگرند وبعض را از بعض دیگر امتیاز دہند تا تطابق میانِ طرفین تشبیہ بروجہ کمال حاصل آید۔

اما بیانِ اعتبار دیگر آن است کہ حضور چیزے در ذہن برطریق دوام موقوف است بر دوام احساس آں بجاسئہ کہ متعلق بدان است والعکس اگر آں چیز برطریق ندرت محسوس شود۔ حضور آں نیز در ذہن متوقف باشد و بعد از تامل متحضر گردد و بہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحاب عربیت گفتہ اند مَا غَابَ عَنِ العَین فقد غَابَ عَنِ القلب۔ وبالجملہ مدار ابتذال وغرابت تشبیہ برقلت وکثرت مشاہدہ چیزے است وبہمیں نسبت قلت وکثرت مشاہدہ سرعت وبطوٴ دراداراک وجہ شبہ روئے دہد۔ بدر چاچی گوید ؎

چو دوش از سقف مینا رنگ طشت زرنگار افتاد
فلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

در مصرع ثانی کاسہائے نقرہ و دریائے قار ہر دو مشبہ بہ ستارہائے روشن و تاریکی شب مشبہ واقع شدہ و وصف مشترک میانِ طرفین ہر دو تشبیہ ظہور چیزے مستدیر ومعین المقدار و درخشندہ است در فضائے منبسط و تاریک وچوں ایں معنی مشتمل است بر تفصیل وخصوص محتاج مزید فکرت و رویت است مؤلف

راست ع ہوا قیرگوں و درخش سناں
شبے بود گفتی کواکب فشاں

درخش نیزہا کہ در غبارِ سیاہ تاباں است۔ مشبہ و شب تاریک کہ شہب ثواقب در آں مے ریزد۔ مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراک کمال وصف محتاج مزید تامل است چہ صحت ادراک وصف ہمیں تصور درخش نیزہ و تصور غبار سیاہ کفایت نمی کند۔ بل انضمام ہیأتِ حرکات متفرقۂ نیزہا کہ در اطراف مختلفۂ معرکۂ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا و بعضے دیگر بزیر و بعض بسوئے چپ و بعض در جانب راست و بعضے بوضع مستقیم دیدہ مے شود با ہر دو تصورِ مسطورہ بالا ہم ضروری است و ہیئتے حاصلۂ مرکبہ کہ متخیل نظارگیاں باشد وجہ شبہ خواہد بود۔

فرق میان تشبیہ و تمثیل

پوشیدہ نماند کہ مفہوم تشبیہ اعم است از تمثیل تا مے تواں گفتن کہ ہر تمثیلے تشبیہ مے باشد۔ نہ بالعکس و تمثیل در حقیقت نوعے از تشبیہ است چہ ہیئت حاصلہ میان فرع و اصل یعنی طرفین تشبیہ بیک نمط می باشد اما در تشبیہ طرفین حقیقتاً مفرد مے باشد یا تاویلاً و وجہ شبہ گاہے مفرد باشد و گاہے متعدد و گاہے مرکب و در تمثیل مشبہ امرے جزئی است کہ فردے از مفہوم کلی مشبہ بہ می باشد و مشبہ بہ مفہوم کلامے باشد مشتمل بر حکمے کہ در طبقات عامۂ ناس یا در جماعت مخصوص رواج یافتہ و بر صحت آں ہمگناں متفق

باشند تفصیل ایں اجمال آنکہ وجہ شبہ گاہے باشد کہ آں را از یک چیز انتزاع کنند۔ چنانکہ کلام دلکش را با عسل تشبیہ کنند وجہ شبہ دریں جا از وصف حلاوت منتزع است۔ چہ حلاوت خود وجہ شبہ نتواند بودن بل وجہ شبہ امرے است کہ لازم عسل است وآں میلِ طبع است کہ بر احساسِ قوتِ ذائقہ مترتب می گردد وہمیں یک جہت میان کلام دلکش وعسل بالاشتراک موجود است وگاہے باشد کہ وجہ شبہ منتزع از امور متعددہ می باشد کہ باہم مقترن باشند واز اقترانِ آنہا حالتے حادث گردد کہ درصورتِ افراد متصور نیست۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

نہ محقق بود نہ دانش مند — چار پائے برو کتابے چند

دریں مثال وجہ شبہ از احوال بہیمہ انتزاع یافتہ توجیہش آں کہ بہیمہ کتب علوم وفنون را کہ ذخیرۂ علم وحکمت ونتیجۂ عقول اصحاب دانش و فرہنگ است۔ بر پشت مے بردو با ایں او از فہم آں واز عمل بر مقتضائے آں حظے ندارد۔ وجز از رنج وتعب زائد کہ در کشیدن بار بلدو عائد مے گردد۔ حاصلے ندارد یعنی خشت وسنگ وکتبِ دانش و فرہنگ درحق وے یکساں است۔ پیدا است کہ ایں مفہوم ہمیں از امر واحد مثلِ بہیمہ یا کتب منتزع نیست بل از مجموع مور متعددہ کہ عبارت است از وجود کتب ومشتمل بودن آں بر ذخائر علم وحکمت ووجودِ بہیمہ وحامل بودن آں بار کتب را کہ اجتماع واقتران ایں ہمہ اشیاء موجبِ انتزاع وجہ شبہ گردیدہ وازیں جاست کہ علمائے ایں فن ماخذِ وجہ شبہ را دریں تشبیہ

دبیر عجم

ہیئتے مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقترانِ امورِ مجتمعۂ مزبورہ حاصل آمدہ و اگر این اجتماع و اقتران را از میان بر داریم انتزاع وجہ شبہ متصور نباشد واز ہمیں قبیل است این شعر او ؎

درشتی و نرمی بہم در بہ است
چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

چہ اگر درشتی و نرمی ہر دو را مجتمعاً نگیرند۔ حصولِ وجہ شبہ متصور نیست اما در بعضے از موادِ تشبیہ بر عکسِ ما سبق اگرچہ وجہ شبہ از امورِ متعددہ منتزع باشد لاکن برائے انتزاع بحصول ہیئتے مخصوصہ احتیاج نمی اُفتد چنانچہ دریں شعر ؎

بے تو چو شمع کردہ ام گریہ و خندہ کارِ خود
گریہ بحالِ دل کنم خندہ بروزگارِ خود

وجہ شبہ از اجتماعِ گریہ و خندہ منتزع است لاکن اگر اجتماعِ ہر دو را اعتبار نکنند و ہر یک را از دیگرے علیحدہ دارند و گویند بے تو ہمچو شمع گریہ میکنیم در صحتِ تشبیہ خللے رہ نیابد و تشبیہ بصورتِ دیگر کہ غیر مقصودِ شاعر نیست حاصل آید اما برجائے خود صحیح است لاکن در مثالِ بہیمہ کہ سبق ذکر یافت نتوانداد و را مجتمعہ را از یک دیگر جدا کردن ورنہ مقصودِ تشبیہ باطل گردد فافہم۔

مسائلِ تشبیہ

بدانکہ قومے نیستند کہ در مجاریٔ محاورات خود استعمالِ تشبیہ و تمثیل

مکردہ باشند و ضرورت ایں ہر دو ازاں مسلم تر است کہ در صدد اثبات آں بایراد حجج و براہین احتیاج اُفتد و چوں عمل تمثیل بحذافیرہٖ مبنی بر عمل تشبیہ است. مناسب مے نماید کہ نخست بشرح بعضے از نکات تشبیہ پر داریم۔

باید دانست کہ لطافتِ عمل تشبیہ موقوف است بر حسن مدنیت قومے۔ زیراکہ ہر چند مناظر بہجیۂ فطریہ در متقلبات احوال پیش نظر آں قوم باشد۔ آثار آں بر صفحات قوتِ متخیلہ ایشاں بر وجہ لطیف و ہئیت پاکیزہ نقش مے پذیرد۔ اما کمال و نقصان تاثیر موقوف است بر لطافت و کثافتِ قویٰ طبیعۂ آں قوم واین امریست دائر مع المدنیت یعنی ہر چند کہ لوازم ترقیئ مدنیت قومے بیشتر بود قدم ایشاں در عرصۂ عمل بیشتر۔ گوئی کمال مدنیت و کمال قوت عمل ہر دو متساوی الاقدام اند۔ و از جملۂ لوازم مدنیت جودت ادبیات آں قوم است در اثنائے محاورات و جدّت ادب در لطافت تشبیہات و استعارات است اما زنہار گماں نبری کہ ہمیں خوبئ تشبیہ و استعارہ نزد فصحاء بلاغت شعار موجب کمال مے باشد۔ مادامے کہ شاہد معانئ نفس الامریہ در لباس الفاظ دلکش جلوہ گر نباید۔ زیراکہ ایں خوبی امرے است مضمر فی النفس متقدمین عجبہم را شیوہ ایست کہ سخن ایشاں از رنگ و بوئے تکلف و تصنع عاری است و متاخرین ایشاں در ایجاد تشبیہات و اختراع استعارات سحر سامری بکار بردہ اند۔ بل آفتاب را ید بیضا نمودہ اما

معنی نفس الامری را چنداں ملحوظ نداشتہ اند۔ متقدمین را سادگی
الفاظ و متانت معانی ہر دو حاصل است و ہمت متاخرین برنگینی عبارات
وشوخی تشبیہات و لطافت استعارات مقصور۔ عمل ہر دو بداں ماند کہ
یکے شاہدے را کہ بحسن و جمال فطری داغِ حسرت بر دل خوبان یغمائی نہد
بوضع سادہ خالی از پیرایۂ آب و رنگ جلوہ دہد و دیگرے پیرہ زن زشت
روئے را کہ با طلعتِ ممقوت و ہیئت ممسوخ سوہانِ روح نظارگیاں
باشد۔ ہر ہفت کردہ بمنصۂ ناز بنشاند۔ سلطان الشعراء در آغاز نامہ
بہ تحمید باری عز اسمہٗ گوید ؎

ثنا ہا ہمہ ایزدِ پاک را   کہ دانا و بینا کند خاک را

و ملا ظہوری ترشیزی کہ از متاخرین است در فاتحۂ ساقی نامہ ہم
دریں معنی تتبع حکیم مذکور مے کند ؎

ثنا می کنم ایزد پاک را   ز یادہ دِ طارم تاک را

مصرع ثانی ملا ظہوری ہمیں تخیلے بیش نیست کہ حقیقتے ندارد و حکیم
گوہر معنی از قعر بحر فطرت بچنگ آوردہ کہ حقیقتے دارد و مصرع اول
بصورتِ جملۂ اسمیہ آوردہ کہ مشعر از ثبوت و استمرار حکم است برخلاف
مصرع ملا ظہوری کہ بصورت جملۂ فعلیہ آوردہ کہ متضمن معنئے تجدد و حدوث
است و فرقِ میانِ ہر دو اسلوب ازاں روشن تر است کہ حاجت
بہ بیان افتد۔ عندلیب بستانِ شیراز در وصفت قلعہ مرمرین قزل
ارسلان کہ در باغے بنا نہادہ بود۔ بہ نشتر نوائے دلکش خون

از رگ اندیشہ مے چکاند ؎

قزل ارسلاں قلعۂ سخت داشت
کہ گردن بہ الوند برمے فراشت
چناں نادر افتاد در روضۂ
کہ در لاجوردی طبق بیضۂ

والحق کہ ایں نوعِ سحرِ حلال خاصۂ آں ذاتِ جامعِ کمالات است کہ کلامِ معجز نظامش از تار و پودِ فصاحت و بلاغت ترکیب یافتہ و عالمے از شگرف آفرینئ معنیش در ورطۂ حیرت افتادہ۔ عرفی شیرازی در ہوائے وصف روضۂ نجف اشرف پرواز مے کند ؎

ایں بارگاہِ کیست کہ گویند بے ہراس
کاے اوجِ چرخ سطحِ حضیض ترا مماس

و نشاط اصفہانی در وصف بارگاہِ سلطانی گوید ؎

آسمانے دیگراست ایں برفراز آسماں
یا بہشتِ جاوداں است آشکارا در جہاں

یا ہذا چگونہ می بینی بے نمکئ ہر دو شعر را کہ چہ طور غلوِ ناشائستہ را بر معنئ بائستہ برگزیدہ اند دامے فرو گسترند و نتوانستند صیدِ معنی بدست آوردن۔ نعم گفتہ اند آنچہ گفتہ اند۔ اما بازیچۂ طفلاں بیش نیست و مرا بحق کار است گو خواجہ راضی مباش۔

بدانکہ کمال تاثیر تشبیہ موقوف بر چند چیز است۔ اول حسنِ تطابقِ مشبہ

ومشبہ بہ در وجہ شبہ - ہرچند کہ وجہ شبہ در تطابق اوضح واجلی باشد - تشبیہ بر وجہ اتم واکمل اوقع - نظامی در وصفِ طوی نوشابہ مجمر فکر را روشن مے کند ؎

زبر جمتی دادہ پیر مجوس سوادِ حبش را بتاراج روس

وہم او گوید در بیانِ آویختنِ رومیاں بازنگیاں ؎

تذروانِ رومی وزاغانِ زنگ شدہ سینۂ بازیعنی دورنگ

دورنگیٔ سینۂ باز بر عامیان واضح نبود و ذہنِ سامع بسرعت انتقال بوجہ شبہ نمی کرد - بکلمۂ یعنی کہ معنیٔ تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ متوجہ ساخت تادر طلب آں توقفیکہ موجب اختلال ذہن است روئے ندہد -

دوم - استعجاب وآں از عکس کیفیاتِ اعیان یا از امر خلاف معہود کہ مشاہدہ میرود پیدا شود - بدر چاچ از پردۂ شب داج سر برمے زند ؎

مہ دو ہفتہ شود از کنِ شب پیدا
شبت زگوشۂ ماہ دو ہفتہ پیدا شد

آغازِ سبزۂ عارض را بر نہجے مذکور ساختہ کہ موجب استعجاب سامع گردید - نظامی از افق طبع رنگین خورشید معنی را طلوع مے دہد ؎

چو شنگرف سودند بر لاجورد سمورِ سیاہ زاد روباہِ زرد

زادن سمور سیاہ روباہ زرد را خلاف معہود بل ناممکن است وملحق بہمیں قسم است تشبیہے کہ در آں بحرفِ استدراک در وصفِ مشبہ بہ اہتمام زیادہ بکار برند و بحرفِ استفہام کہ متضمن معنیٔ تعجب باشد عکس کیفیتے در عقب آں ذکر

کنند۔ جامی از جام سراپائے زلیخا جرعۂ بکام حریفانِ بزم معنی مے ریزد ؎

سُرینش کوہ اما سیم سادہ
چہ کوہے کز کمر زیر او فتادہ

پارسیاں حرف "اما" را بمعنیٰ لاکن کہ افادۂ استدراک کند استعمال می کنند۔ سرین را در گرانی باکوہ تشبیہ کردہ وچوں سامع را گمانِ آں بود کہ سرینش سواد وخشونت داشتہ باشد کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرفِ استدراک آں را زائل ساخت وایں از قبیل تاکید المدح است۔

سوم۔ تقیید مشبہ بہ۔ زیرا کہ تقیید مشبہ بہ موجب ازدیادِ خصوص وجہ شبہ می باشد و مزید اہتمام تقیید آں را از حضیضِ ابتذال باوجِ غرابت می کشد انوری در تمہید قصیدہ مے گوید ؎

ابر نوروزی علم بفراخت باز از کوہسار | بادِ شب گیری نسیم آورد سوئے جوئبار
واں چو پیلانِ جواں ہر یک خراماں و رقطار | ایں چو پیکانِ بشارت بر شتابان در ہوا

دریں شعر تشبیہ باد نہ بمطلق پیک مقصود است بل باپیکے کہ در رسانید مژدۂ جانفزا از دوستے بدوستے بسرعت تمام قطعِ مراحلِ بعیدہ می نماید وہمچنیں تشبیہ ابر نہ ہمیں بہ مطلق پیل مراد است بل باپیلے کہ بہ لآلئ آبدار پر بار باپیلانے کہ در قطار درپسِ ہم خراماں باشند راہ مے رود۔ و ازیں قبیل است شعر شیخِ شیراز در وصفِ موسمِ ربیع ؎

ژالہ بر لالہ فرود آمدہ ہنگامِ سحر
راست چوں عارضِ گلگونِ عرق کردۂ یار

دریں جا عارض مشبہ بہ مقید است بگلگوں و عرق کردہ و لفظ را آست بمنزلۂ تقویت اداۃ تشبیہ واقع شدہ۔

چہارم۔ تباین نوعی در طرفین و آں عبارت است از متغایر بودن مشبہ و مشبہ بہ در نوع۔ زیرا کہ اگر مشبہ و مشبہ بہ متحد النوع باشند استغراب سامع در معرضِ نقصان افتد و ایں معنی تشبیہ را از پایۂ کمالِ تاثیر بیفگند نہ بینی کہ اگر اسپ خوشخرام را با اعوج بنی ہلال یا رخشِ رستم در مقامِ تشبیہ ذکر کنی در غرابت ہیچ وقعتے پیدا نہ کند۔ اما چو طرفین در نوعیت مختلف باشند غرضِ تشبیہ بر وجۂ کمال حاصل آید۔ نظامی دلاور جنگی را سوارہ در عرصۂ کارزار بروں مے آرد ؎

چو کوہے رواں گشت بر پشتِ باد
عجب بیں کہ بر باد کوہ ایستاد

وہم ازیں وادی است شعرِ زلالیؔ خوانساری در وصفِ شکارگاہ ؎

زہر سو پیل مستے را کشادند ✻ تلِ خاکستری بر باد دادند

ہمچنیں در وصفِ پیل ملک الشعراء فتح علیخان صبا کاشانی گوید ؎

بگاہِ پویہ گوئی کردہ پنہاں ✻ بطار مہائے نیل اندودہ صرصر

اگر بجائے نیل لفظ قیر مے گفت البتہ بلیغ تر مے افتاد۔

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ بسیارے از نا اہلاں ایں فنِ تشبیہ مقید را از تشبیہ مرکب باز نشناختہ ہر دو را بر یک منوال بافتہ گماں مے برند لاکن بر ادیب لبیب پوشیدہ نیست کہ وجہ شبہ مقید امرے است مفرد کہ با مرکب ہیچ

گو نہ التباسے ندارد۔ زیرا کہ در مرکب چند چیزے مے باشد کہ ہر یک جزوے از آن است۔ اگر یکے را از آنہا ببیند ازیں وجہ شبہ باطل گردد و مقید امرِ مفرد است کہ با چیزے دیگر ترکیب نیافتہ۔ بل اعتبار چیزے دیگر آں را بوصفے متصف ساختہ و او خود ہماں مفرد است بر قرارِ اول و بالجملہ مرکب آن است کہ اشیاء متعددہ را در ذہن مجتمع کردہ آں را بمنزلۂ واحد قرار دہی بہ نحوے کہ ذہن را بہ یگاں یگاں التفاتے نباشد۔ و مقید آں کہ حقیقتِ واحدہ مفردہ را بچیزے خارج از آں اعتبار کنی۔ و آں چیز خارج در نفسِ مفرد دخلے ندارد فتامل۔

پنجم۔ ابہام وجہ شبہ۔ وجہش آں کہ چیزے کہ بعد از تامل و تطلب بدست آید۔ ہر آئینہ اوقع فی النفس باشد و آں را قدر و منزلتے بیش نہند و آنچہ بے محنت طلب بدست افتد۔ بچشمِ اعتبار چیزے نیرزد۔

خاقانی شروانی در شانِ ہلال عید مے گوید ؎

عید ہمایوں فر نگر سیمرغِ زریں پر نگر
ابروئے زالِ زر نگر بالائے کہسار آمدہ

بداں کہ حذف اداۃِ تشبیہ در ابہامِ تشبیہ تقویتِ دیگر پیدا کند۔ چناں کہ در ہمیں شعر خاقانی۔

حقیقت و مجاز

بدانکہ حقیقت و مجاز ہر دو از صفاتِ لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جملہ ہر دو را شامل است ۔ لیکن حد حقیقت و مجاز مفرد ۔ غیر حد حقیقت و مجاز جملہ است ۔حقیقت در مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند ۔ چیزے را کہ بہ ازائے او آں کلمہ بر وضع واضع تعیین یافتہ و ایں حد ہر گونہ وضع را شامل است ۔ چہ وضع بعضے از الفاظ سابق ہے باشد بر وضع بعضے دیگر زیرا کہ الفاظ ملفوظہ در زبانے بضرورت مدنیت و اختلاط اقوام در دار الضرب اوضاع در آمدہ بسکہ تازہ رواج می یابد پس نتواں گفت کہ حد حقیقت در مفرد کلماتِ مولدہ را شامل نیست کما توہم بعض الناس ۔ و ایں معنی مخصوص بزبانے نیست ۔ بل بے ہیچ تفاوتے کہ متصور باشد ۔ در ہر زبان ہمبریں نسق قیاس باید کرد ۔ لفظ شیر را چنانکہ دانی بر درندۂ مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذہن سامع باصلے مستند نمی شود کہ بواسطہ آں شکل درندہ مخصوص در ذہن فرود آید و ہمچنین است حال ہر کلمہ کہ در مولدین مستحدث ۔ و آں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز ہمیں حال است مر اعلام را ۔ چہ تسمیۂ شخصے پسر خود را باسم زید بعینہٖ ہماں صورت دارد کہ واضع لغت لفظے را بازائے چیزے وضع کردہ باشد و اگرچہ لفظ زید بحالت غیر علمیت مصدر است اما چوں اطلاق بطریق علمیت بر شخصے معین قرار یافتہ نتواں گفتن کہ بوقت اطلاق آں

برطریق علیت ذہن سامع بسوئے وضع مصدی مستند می باشد بل بے واسطۂ چیزے قطعاً برعلم دلالت مے کند۔

اما مجاز در مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند غیر چیزے کہ بازائے او آں کلمہ در وضع واضع تعیین یافتہ۔ چنانچہ لفظ شیر را بر مرد شجاع کہ در شجاعت و بطش مشابہ شیر است اطلاق کنند بہ یقین مے دانی کہ ایں اطلاق قرین صحت نتواند بود تا معنیٔ ثانی (مرد شجاع) را بسوئے معنیٔ اول (درندۂ مخصوص) استناد نہ کنی و معنیٔ استناد آن است کہ لفظ شیر را مثلاً موضوع برائے درندۂ مخصوص مسلم داشتہ برطریق تشبیہ علی حد المبالغہ و ایہام حصول معنیٔ شیر در مرد شجاع بر و اطلاق کردہ باشی و بے استناد ایں اطلاق جائز نبود۔ گوئی معنیٔ اول اصل است و معنیٔ ثانی فرع و ہیچ فرع بے اصل متصور نہ۔

کنایہ و مجاز

کنایہ › مراد از کنایہ آن است کہ متکلم ارادۂ معنی از معانی کند و آں را بلفظے کہ در لغت برائے آن موضوع است ذکر نکند بل ذکر معنیٔ کند کہ وجود تالیٔ[1] معنیٔ مراد است و معنیٔ تالی را بر معنیٔ مراد بمنزلۂ دلیل قائم کردہ بدیں معنی بداں معنے اشارت کند۔ سعدی در تباہیٔ عاملے ظالم مے گوید از بستر نرمش بر خاکستر گرمش نشاند۔ یعنی او را از توانگری بدرویشی مبتلا ساخت۔ توانگری را بستر نرم و درویشی را خاکستر گرم عادتاً لازم است

[1] تالی پس آئندہ مراد از لازم آن است۔ ۱۲۔ منہ

واین ہر دو معنی جدا گانہ تالیٔ معنیٔ توانگری و درویشی است بعبارت اُخری
مے گوئیم کہ در کنایہ انتقال از لازم بہ ملزوم مے باشد مع جواز ارادۂ
ملزوم۔ ولزوم دریں مقام عام است ازینکہ عادتاً باشد یا عقلاً وکنایہ
بر سہ قسم است اول آں کہ مقصود از کنایہ ذات موصوف باشد۔ چنانکہ
خاقانی گوید ؎

آسمانِ کوہ زہرہ آفتاب کان ضمیر آفتِ ہر چہ آفتاب از کوہ وکان انگیختہ

آنچہ را آفتاب از کوہ وکان انگیختہ جواہر است و مسعود سعد گوید ؎

بخواہ آں طبع را قوت بخواہ آں کام را لذّت
بخواہ آں چشم را لالہ بخواہ آں مغز را عنبر

مقصود از مجموع ایں صفات شراب است دوم آنکہ از کنایہ مطلوب
نفسِ صفت باشد فقط نہ موصوف۔ خاقانی گوید ؎

دست کفچہ مکن بہ پیشِ فلک کہ فلک کاسہ ایست خاک انبار

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است و در بعض مواد چناں
می باشد کہ از لازم تا ملزوم وسائط متعددہ درمیان مے افتد وآں را
تلویح گویند۔ چنانکہ در تازی کثیر الرماد کہ کنایہ از مہمان نواز است۔
نظامی گوید ؎

بزرگی بایدت دل در سخا بند سر کیسہ بہ برگ گندنا بند

بستن سر کیسہ بہ برگ گندنا کنایہ از تعجیل در سخاست زیرا کہ انتقال از
بستن بہ برگ گندنا بہ محکم نبودن سر کیسہ است وازاں بہ زودی واشدن

ہر کینہ و از آں بزودی بخشیدن ۔

قسم سوم آنکہ غرض از کنایہ اثبات صفتے برائے موصوفے یا نفی صفتے از موصوفے باشد. حکیم مختاری گوید ؎

دامن ہمتِ سرافرازش گردنِ چرخ را گریباں باد

دامن ہمت ممدوح را گریباں گردن آسمان گفتن کنایہ ازاں است کہ ہمت او بلند تر از آسمان باد ۔ حکیم اسدی گوید ؎

نکو گفت دانا کہ دختر مباد

چو باشد بجز خاکش افسر مباد

و تعریض را ہم از باب کنایہ شمردہ اند و تعریض مشتق از عرضہ بمعنی جانب و طرف است ۔ و معنی تعریض اشارہ کردن بجانبے و ارادۂ جانب دیگر نمودن است چنانکہ سائلے بجائے عرضِ حاجت گوید ۔

" بہ سلام بندگان حضرت آقا آمدہ ام "

مجاز } و در تعریف مجاز گفتہ اند کہ آں نقل لفظے است از معنئ موضوع لہٗ بسوئے غیر آں بہ نحویکہ میانِ ہر دو نوعے از علاقہ متحقق باشد و در مجاز انتقال از ملزوم بہ لازم می باشد و چوں قرینۂ صارفہ از ارادۂ ملزوم در آں قائم است جائز نہ باشد کہ با ارادۂ معنئ لازم معنی ملزوم را ہم مراد دارند ۔ پس آں علاقہ اگر علاقہ تشبیہ است آں را استعارا گویند ورنہ مجاز مرسل و مجاز مرسل را علاقہا بسیار است ۔ ما چند اقسام آں را دریں جا ثبت مے کنیم ۔ قسم اول تسمیۂ کل بہ اسم جزو آں چنانکہ

دبیر عجم

سعدی گوید ؎

بذکرش ہر چہ بینی در خروش است ولے داند دریں معنی کہ گوش است

مراد از گوش صاحب گوش است ۔ وچنانکہ عرفی گوید ؎

سرے در عہد ما ساماں ندارد کسے کو آب دارد ناں ندارد

مراد از سر صاحب سر است و آنچہ صاحب حدائق البلاغت در مثالش

ایں شعر حکیم سنائی آوردہ ؎

عشق را بحر بود دل را کال شرع را دیدہ بود دیں را جاں

وگفتہ کہ مراد از دیدہ پاسبان است بخیال مؤلف محل تامل است

زیرا کہ در شعر مذکور مراد از دیدہ ہمیں عضو معروف یعنی چشم است و معنی

آن است کہ ممدوح چشم شریعت بودہ است کہ بواسطۂ آں امتیاز بے در اشیائے

عالم می تواں کردن و بمعنیٔ پاسبان احتمالِ مرجوح است ۔ قسم دوم تسمیہ

جزو بہ اسم کل ۔ عرفی گوید ؎

گلے زیں باغ گر چینی بیاور دستے از بینش

کہ نقشِ لوح محفوظ است بر اوراقِ اغصانش

مراد از دست دریں مقام انگشتہا است زیرا کہ چیدن گل کار انگشت

است و انگشت جزوے است از دست ۔ قسم سوم ۔ تسمیہ مسبب باسم

سبب ۔ ہم او گوید ؎

منم آں سیر زجاں گشتہ کہ با تیغ وکفن

بر درِ خانۂ جلاد غزل خواں رفتم

وریں شعر سیر شدن عبارت است از بیزار شدن و سیری سبب بیزاری از غذا است۔ قسم چہارم تسمیہ سبب باسم مسبب۔ حکیم سنائی گوید ؎

سرد و گرم زمانہ ناخوردہ ۔۔۔ نرسی بر درِ سرا پردہ

مراد از سرد و گرم زمانہ انقلاب آن است و انقلاب سبب گرمی و سردی است۔ قسم پنجم۔ تسمیہ چیزے باسمے کہ در زمانِ ماضی بداں موسوم بود۔ عطار گوید ؎

حمد بیحد مر خدائے پاک را ۔۔۔ آنکہ ایماں داد مشتِ خاک را

مراد از مشتِ خاک انسان است کہ قبل از وجود خاک بودہ۔ قسم ششم تسمیہ چیزے باسمے کہ در زمان مستقبل بداں موسوم خواہد بود۔ نظامی گوید ؎

یکے مردہ شخصم بمردے رواں

نہ از کاروانی نہ از کاروال

مردہ در زمان مستقبل خواہد بود۔ قسم ہفتم تسمیہ مظروف باسم ظرف یا تسمیہ حال باسمِ محل آں چنانکہ در محاورہ گویند نہر جاری است و دریا رواں است و از ہمیں قبیل است لفظ جناب کہ بمعنیٔ فنائے دار است و مراد ازاں صاحب جناب باشد۔ قسم ہشتم تسمیہ ظرف باسم مظروف یا محل باسم حال۔

خاقانی گوید ؎

در مرکز مثلث[1] بگرفت ربع مسکوں ۔۔۔ فریاد اوج مریخ از تیغ مہ صفاتش

از اوج مریخ برج اسد ارادہ کردہ کہ ظرف آن است۔ قسم نہم تسمیہ چیزے باسم آلۂ آں۔ حکیم سنائی گوید ؎

---

[1] کرۂ آتش ۱۲ منہ

متوسط میانِ صورت و ہوش — شدہ زاں سو زباں و زاں سو گوش

زبان آلۂ سخن است و گوش آلۂ استماع آں۔ و شعر در تعریفِ نفسِ کلی است کہ از عقل استفادہ می کند و مجاز مرسل را علاقہا دیگرہم است چنانچہ بر متصفحِ کتب فصحا مخفی نیست۔

استعارہ

بداں کہ امام عبد القاہر جرجانی رحمہ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز بحثے طویل راندہ است در بابِ تخطیۂ کسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ "نقل لفظے از معنئ موضوع لہٗ بسوئے غیر آں بعلاقۂ تشبیہ" کردہ اند و گفتا کہ قاضی ابو الحسن در تعریف استعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اکتفی فیہِ بالاسم المستعار عن الاصلی ونقلت العبارۃ فجعلت فی مقام غیرھا و ایں تعریف نظر بہ حقیقت استعارہ درست نبود۔ زیراکہ ما اسم شیر را بر مرد شجاع اطلاق نمے کنیم الا بعد از ادخالِ مرد شجاع در جنس شیر بوجہ مخصوص یعنی استعارہ نہ محض نقل لفظے است از موضوع لہٗ بسوئے غیر آں بل نقل معنیٰ است بجائے سی دیگر و اگر مفہومِ استعارہ ہمیں نقل لفظے بود در غیر موضوع لہٗ مے بایست کہ لفظ گوش را بطریق مجاز مرسل کہ دریں شعر واقع شدہ استعارہ گوئیم ؎

در سخن با دوستاں آہستہ باش
تا نباشد در پسِ دیوار گوش

والحق کہ در استعارہ لفظ را نقل نمے کنند۔ تا اولاً معنی را نقل نمی کنند بعبارتِ اُخریٰ مشبہ را فردے از جنس مشبہ بہ قرار دادہ لفظ مشبہ بہ را برمشبہ اطلاق کنند۔ بنا، بریں معنیٰ "شیرے دیدم" برطبق اصطلاح مشہور نقل لفظ غیر ازیں نخواہد بود کہ مردے دیدم کہ ہمچو شیر است نہ آنکہ حقیقتاً شیر است و دریں صورت ایں ادعا صحیح نبود کہ او شیر است بصورتِ انسان چہ نقل لفظ وقتے صورت بندد کہ معنیٔ اصلیٔ آں لفظ را ارادہ کردہ باشیم اما چوں لفظ را با معنیٔ اصلیٔ آں نقل کنیم محال است کہ آں را نقل لفظ گفتہ باشیم و بالجملہ استعارہ ادعائے معنیٔ اسم است برائے چیزے نہ نقل اسم از چیزے بچیزے کما توہمہ بعض الناس و ازیں جملہ کہ ما گفتیم مسئلہ مختلف فیہ بین علماء البیان کہ استعارہ از قسمِ مجاز لغوی است یا مجاز عقلی بصراحت انفصال مے پزیرد وحق ہرگز خویش قرارے گیرد یعنے استعارہ از قسم مجاز عقلی است نہ لغوی۔ چنانچہ شیخ جرجانی تصریح بداں نمودہ۔ حیث قال ان الاستعارۃ کالکنایۃ فی انک تعرف المعنی فیہما من طریق المعقول دون طریق اللفظ۔

فرق میان تشبیہ و استعارہ

لفظے کہ اطلاق آں بر غیر موضوع لہٗ کنند بوجہ مشابہتے کہ میان ہر دو معنی متحقق است بر دو قسم است۔ اول آنکہ ذکر مشبہ را بالکلیت ساقط کنند بنحویکہ از ظاہر

احوال گماں آں نرود کہ متکلم ارادۂ آں کردہ است۔ چنانکہ دریں شعر

ژالہ از نرگس فرو بارید و گل را آب داد
وز تگرگِ روح پرور مالشِ عناب داد

دریں شعر از ژالہ اشک و از نرگس چشم و از گل رخسار و از تگرگ دنداں و از عناب لب نازنین ارادہ کردہ و معلوم است کہ متکلم ارادۂ معنیٔ موضوع لہٗ نکردہ بل معنی غیر موضوع لہٗ خواستہ کہ قرائن بر آں دلالت مے کند و اگر قرائن نے بود کسے پے مقصود متکلم نے برد۔ پس ناگزیر است از قرینۂ کہ دال باشد بر ارادۂ معنیٔ غیر موضوع لہٗ۔ چناں کہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیر مے انداخت" دریں جملہ تیر مے انداخت قرینۂ آن است کہ متکلم از شیر معنیٔ موضوع لہٗ یعنی درندۂ مخصوص ارادہ نکردہ بل مرد شجاع کہ معنی غیر موضوع لہٗ لفظ شیر است و میان ہر دو معنی علاقۂ مشابہت است بوجہ امرے کہ در ہر دو مشترک است و آں شجاعت و قوت بأس و بطش است۔ دوم آن کہ ہر دو معنے یعنی مشبہ و مشبہ بہ را مذکور سازند۔ چنانکہ گوئی "زید شیر است" دریں صورت نتواں گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را با شیر تشبیہ کردہ۔ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیہ و چوں بنائے استعارہ ہم بر تشبیہ می نہند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیہ کنند۔ ہر آئینہ غلط نکردہ باشند زیرا کہ اصل غرض متکلم تشبیہ است بر طریق مبالغہ۔

از انچہ گفتہ ایم احتمال آں میرود کہ بظاہر میانِ ہر دو قسم فرقے نباشد۔ چہ

در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن ودلیل آن است کہ مشبہ را فردے از جنس مشبہ بہ تجویز مے کنیم۔ جواب آن است کہ میان ہر دو صورت فرق بسیار است زیراکہ در قسم اول اسم اصلیٔ اورا طرح دادہ اسم دیگر را بر آں اطلاق مے کنند۔ بحیثیتے کہ عملِ تشبیہ در نفسِ متکلم مضمر می باشد گوئی اسم دیگر کہ بر آں اطلاق یافتہ در اصلِ لغت برائے او وضع کردہ اند ودر قسم ثانی حال دگرگوں است۔ چہ ذکر مشبہ کہ مراد از آں اسمِ اصلی است در آں بالتصریح مذکور شدہ وصراحتِ ذکرش آں را از جنس مشبہ بہ قرار دادن اباے کند وسامع را ہنگام شنیدن گمانِ آں نمے رود کہ متکلم در مثالِ مذکور از لفظ شیر درندۂ مخصوص ارادہ کرد۔ بناءبریں قسم اول را استعارہ وقسم ثانی را تشبیہ گفتہ آمد۔

واگر خواہی کہ فرقے میان تشبیہ واستعارہ بر طریق عادتِ مالوف بدانی در مثال آئندہ تامل کن کہ مثال اسم مثال ہیئتے است کہ بداں استدلال بر جنسے از اجناس تواں کردن مثلاً وضع ملوک از وضع سوقیاں چنانکہ مرسوم است متمیز مے باشد اگر سوقئے را از وضع سوقیاں عاری کنی۔ ونشانے از نشانہائے سوقیاں بر تن او نگذاری واورا بہ خلعت ملوکانہ ولوازم پادشاہانہ ببازار آوری تامردماں اورا گماں برند کہ ملکے از ملوک است بہ نحوے کہ در ظاہر حال بر سوقی بودن او ہیچ وجہ استدلال نتواں کردن الا باخبار واستخبار۔ مے تواں گفتن کہ تو فی الحقیقت ہیئتے ملوکانہ اورا بطریق عاریت ارزانی داشتی واگر بعضے از لوازمِ

وضع سوقیاں ہمچناں برتنِ او بگذاری و بعضے از لوازم ملوکانہ باوارزانی داری نتواں گفتن کہ ہیئت ملوکانہ اورا فی الحقیقت دادہ باشی چہ غرض از ہیئت ملوکانہ حصولِ مہابت و عظمت است کہ در دلِ مردم پیدا آید و ایں امر با وجود لوازم سوقیاں متصور نیست و چوں ہیئتے مخصوصہ جنسے را از اجناس خصوصیت و امتیازے مے بخشد ہمیں حالِ اسم است کہ چوں سامع از شنیدن جملۂ "زید شیر است" گمان آں نمے کند کہ متکلم درحقیقت از شیر درندۂ مخصوص ارادہ کردہ اطلاق اسم شیر ہم بر زید حقیقتاً نخواہد بود۔ و ہرگاہ حقیقت استعارہ را در میزان لغت و عادت وزن مے کنیم فرق میانِ تشبیہ و استعارہ بہ وضاحتِ تمام معلوم مے گردد۔ چہ شرطِ شئ مستعار آن است کہ مستعیر بمنافع آں ہمچو مالک انتفاع گیرد و در ہنگامِ انتفاعِ مستعیر بداں شئ بینندگاں فرقے میانِ معیر و مستعیر معلوم نہ کنند۔ ہم بریں نسق قیاس کن لفظ شیر را در مثال شیرے دیدم کہ تیرے انداخت و مراد تو مردِ شجاع بود۔ چہ اطلاق لفظ شیر بر مردِ شجاع بہ ہماں نہج مستعار است کہ زید جامۂ مستعار در بر کند و بینندگاں را گمان آں نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلائلے کہ خارج از ظاہر حال زید است و در مثال زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکر زید مانع اطلاق لفظ شیر است بر زید بطریق حقیقت بل وزانش جامہ ایست کہ طرفے از آں دیگرے را بپوشانی و طرف دیگر تن خود را دریں صورت نتواں گفتن کہ تو جامۂ خود را بدیگرے عاریت دادۂ۔

و آنچہ واجب می کند فرق میانِ تشبیہ و استعارہ ترکیب مبتدا وخبر است۔ تقریرش آں کہ در جملۂ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است کہ خبر مبتدا یا برائے اثبات وصفے باشد کہ خبر مشتق ازان است مر مبتدا را چوں زید دانا ست یا برائے اثباتِ جنسیت کہ خبر موضوع برائے آں است چنانکہ گوئی او مرد است۔ و ہرگاہ در جملۂ زید شیر است اثبات وصف کہ مشتق از خبر باشد نتواند بودن۔ لا محالہ اثباتِ جنسیت مقصود خواہد بود و از انجا کہ اثبات جنسیت شیر برائے زید بطریقِ حقیقت نتواں کردن شکے نیست کہ اثباتِ شبہ جنس خواہد بود و چوں اثبات شبہ جنس مقصود ما باشد ہر آئینہ اسمے را بالغرض احداثِ تشبیہ استعمال کردہ باشیم و از ہمیں جہت مے گوئیم کہ جملۂ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ۔

و ہمیں دستور در مثال شیرے پیش من آمد مقصود اثباتِ آمدن است مر شیر را نہ اثبات معنئ شیر بل اثباتِ معنئ شیر بر جائے خود متحقق است و از ہمیں قبیل است ایں شعر بدر چاچی ؎

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کامش
فتد از چشمہا اشکش در و از نعرہا خامش

از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثبات شبہ با ابر و برق و درخش و قطراتِ باراں و جرم ابر متصور نیست و چگونہ اثبات شبہ متصور تواند بودن۔ جائے کہ ہیچ از ذکر چیزے کہ بداں تشبہ

مقصود است۔ بمیان نیامده۔ نعم اثباتِ شبہ وقتے متصور است
کہ باصل ارادۂ متکلم کہ در نفسِ او مضمر است۔ رجوع کردہ از مافی الضمیر
او بحث وتفتیش کنیم۔ تا بدیں بحث وتفتیش رجوع نہ کردہ باشیم
از ظاہر حالِ متکلم اثباتِ شبہ چیزے بہ چیزے در شعر مذکور متصور
نہ باشد۔

ازیں جملہ کہ گفتہ آمد فرقے میان تشبیہ واستعارہ کما ہو حقہٗ بوضوح
مے پیوندد۔

بداں کہ قضیۂ فرقِ میانِ تشبیہ واستعارہ در بعضے از مواد
کلام خاصہ در نظم اشعار بر اکثرے از بہ تحقیق نارسیدگاں مخفی مے
ماند۔ سبب آن است کہ در کلام فحول شعرا کہ اساتذۂ فن شعر
ہستند نظر بہ مبالغۂ وصف اکثر اداۃ تشبیہ را حذف می کنند وازیں
روئے عامیاں در غلط مے افتند۔

مسعود سعد سلمان گوید ؎

چرخے است پر ستارہ وابرے ست پر شک
آبے ست بے تحرک ونارے ست بے دخان

دریں شعر چنانکہ می بینی بصراحت ذکر مشبہ نرفتہ ونہ از اداۃ تشبیہ چیزے
مذکور شدہ تا شعرے سابق رابدیں شعر متصل نہ خوانی بسہولت نتوانی گفتن کہ
اشیاءِ مذکورہ رابر اسلوبِ تشبیہ سافج ذکر کردہ بل اقرب آنکہ برائے شمشیر
ممدوح استعارہ کردہ نعم اگر بہ تقدیرِ کلام نظم وترکیب الفاظ متبدل کنی مفہوم

تشبیہ بصراحت واضح گردد۔ چنانکہ گوئی شمشیر ممدوح مثل چرخ است کہ در شب پرستارہ می باشد و در روز روشن نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ چرخ پرستارہ است (جوہر شمشیر مراد است) ومثل ابر است و ابر گاہے می بارد و دگاہے نہ اما شمشیر او ہموارہ ابر بارندہ است (خونِ دشمناں می ریزد) ومثلِ آب است و آب گاہے راکد مے باشد دگاہے نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ راکد است (دراجزائے او حرکت نیست) وآتش است وآتش راگاہے دخان مے باشد وگاہے نہ۔ اما شمشیر او آتش بے دخان است وبے تقدیر مذکور اگر اداۃ تشبیہ بر مشبہ بہ داخل کنی وبگوئی کہ شمشیر او مثل چرخ پرستارہ وابر پر سرشک وآب بے تحرک وآتش بے دخان است۔ ہر آئینہ مقصود متکلم را تلف کردہ باشی۔ چہ اثبات صفت برائے ہر یک از مشبہ بہ دلیل آن است کہ متکلم برائے مشبہ مزیتے بر مشبہ بہ ثابت کند وچوں صفاتِ مذکورہ جداگانہ در ہر یک از مشبہ بہ بروجہ کمال ودوام ثابت نیست۔ الا بطریق اطلاقِ عام چناں کہ مذکور شد۔ برخلافِ مشبہ کہ ایں صفات ادعاً دروے بروجہ کمال ودوام ثابت است مزیت مشبہ بر مشبہ بہ متحقق گشت۔ واگر کسے را غبارِ شک بر آئینہ خاطر روئے دہد وبگوید کہ مفہوم اثبات مزیتے کہ ثابت کردۂ از الفاظ شعر مستنبط نمے شود۔ جوابش آن است کہ دریں صورت کہ تو می گوئی ایراد صفتے برائے ہر یک از مشبہ بمعنیٰ ندارد وایں از متکلمے ہمچو مسعود سعد کہ اکابر اہلِ زبان باوستادیش سر فرود

آورده اند منصور نیست. فتامل۔

وچوں ایں مقام از دقت وغموض قابل فہم ہر کور باطنے نہ بود بہ اطناب کلام نوبت افتاد تا موجب بصیرتِ خوانندگان آید وہم بریں نسق قیاس کن۔ ایں رباعی مجیر بیلقانی ہے رباعی

ساقی کہ زمینا سے گلگوں می ریخت
مطرب کہ ز زخمہ در مکنوں می ریخت
فصاد وطبیب گشتہ بودند بہم
آں نبض ہمی گرفت وآں خوں می ریخت

ساقی ومطرب را دریں رباعی مشبہ وفصاد وطبیب را جداگانہ مشبہ بہ قرار دادہ۔ اما چوں اداۃ تشبیہ را حذف کردہ در شعر ثانی احتمال آں بود کہ ذکر فصاد وطبیب را بر طریق استعارہ آوردہ۔ اما بر ماہرِ فن پوشیدہ نیست کہ تشبیہ ساذج است وحذف اداۃ تشبیہ نظر بہ مبالغہ در وصف بودہ است واگر ذکر اداۃ مے کرد و مے گفت کہ ساقی چوں فصاد ومطرب چوں طبیب نبض می گرفت وخون مے ریخت قوتے در اثباتِ وصف بطریق مبالغہ دست نمی داد۔

وبالجملہ حذفِ اداۃ در اکثر مواد مظنۂ التباس تشبیہ باستعارہ میگردد وہرچند کہ بنائے استعارہ بر تشبیہ نہادہ اند اما شمۂ از ذکر مشبہ را دراں گنجائش نبود ومثل شعر بدر چاچی مقتضیٔ مزید تامل است۔

مہ دو ہفتہ شود از کنارِ شب پیدا   شبت زگوشۂ ماہِ دو ہفتہ پیدا شد

دریں شعر چناں کہ مے بینی شب مشبہ بہ خط و ماہ دو ہفتہ مشبہ بہ روئے نازنین واقع شدہ۔ اما مطلقاً ذکرے از ہر دو مشبہ نہ راندہ لاکن در مصرعِ ثانی حرفِ تا کہ مضاف الیہ ماہِ دو ہفتہ است خود مشبہ نیست بل ضمیر مشبہ یعنی روئے باوے تعلق دارد۔ تقدیرش اینکہ شب از گوشۂ ماہ دو ہفتۂ تو پیدا شد وہم احتمال دارد کہ تا مضاف الیہ شب باشد اما مآل واحد است بناء بریں نتواں گفتن کہ فی الجملہ ذکر مشبہ درمیان آمدہ اسلوبش نہ از قبیل تشبیہ ساذج خواہد بود۔ بل از قبیل استعارہ و ہذا ہو الحق۔

و باید دانست کہ در بعضے از موادِ تشبیہ ذکر اداۃ موجب فوت مقصود تشبیہ میگردد و کلام را از پایۂ حسن تاثیر فرود مے آرد۔ تامل کن در امثلہ "زید شیر است و زید چوں شیر است" کہ ہر دو جملہ از قبیل تشبیہ ساذج است اما میانِ ہر دو بون بیّن است و در امثلۂ سابق ایں معنی بوضاحتِ تام تمہید ذکر یافتہ وہم دریں شعر سعدی ؎

ماری تو ہر کجا کہ بہ بینی بہ زنی
یا بوم کہ ہر کجا بہ نشینی بہ کنی

اگر اداۃ را ذکر مے کرد و می گفت کہ تو ہمچو مار ہستی یا ہمچو بوم ہستی ہر آئینہ بر غلط نمے بود۔ اما مقصود تشبیہ را مختل مے نمود و اگر خواہی کہ ایں معنی را بمزید وضاحت و کمال صراحت بہ یقین کلی استوار داری دریں اشعار شیخ نیک تامل کن ؎

شنیدم گوسپندے را بزرگے | رہانید از دہان و دستِ گرگے
شبانگاہ کارد برحلقش بمالید | روانِ گوسپند از وے بنالید
کہ از چنگالِ گرگم در ربودی | چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی

مقصود ما ازیں استشہاد مصرع ثانی شعر اخیر است کہ اگر اداۃ را مذکور می ساخت و می گفت کہ تو خود ہمچو گرگ بودی مقصود شیخ از تشبیہ باطل می گردید۔ چہ مقصود تشبیہ آن است کہ غرض از دست و دہانِ گرگ رہانیدن آں بود کہ جانِ ناتوان گوسپند از صدمت ہلاک محفوظ ماند۔ و چوں آں بزرگوار خود در طعمہ ساختنِ آں بیچارہ دندان آزو را از کرد و اورا از راہ جفاکیشی و سنگدلی عرضۂ شمشیرِ ہلاک ساخت و بر جانش ہمال بلائے چنگال گرگ فرود آورد۔ شکے نیست کہ آں بزرگوار در پیکر آدم خود گرگے بود و اگر می گفت کہ تو ہمچو گرگ بودی احتمال آں مے رفت کہ ضررے کہ بگوسپند از گرگ متصور بود از آں بزرگوار کمتر بدو رسید چہ شبہ جنس یا مثلیت چیزے مستلزم آں نیست کہ حکمے کہ برائے احد المثلین ثابت گشتہ برائے دیگرے ہم ثابت گردد و در صورتِ عینیت جنس لابد است کہ ہر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آئند و در مثالِ مذکور بحذف اداۃ تشبیہ بزرگ را با گرگ ہمجنس قرار دادہ و بہمیں سبب حسنِ تشبیہ مستلزم قوتِ تاثیر افتادہ۔

و ہمچنیں حال است در باب استعارۂ صحیحہ در بعضے از مواد کہ مشبہ را از غایتِ اتحاد با مشبہ بہ در وصف استقرارے در نفوس بودہ باشد کہ تحول

ازاں امکان ندارد و دخول ادات تشبیہ متکرہ می نماید۔ چناں کہ نور را برائے علم وایمان وظلمت را برائے جہل وکفر استعارہ کنند۔ زیراکہ ایں نوع اسلوب بہ وجۂ قوت شبہ ومتانت سبب وتمکن در اذہان بمنزلۂ حقیقت استقرار یافتہ۔ چنانکہ نگویند در مثال مذکور کہ علم ہمچو نور است و جہل ہمچو ظلمت۔ ہرچند کہ ایں اسلوب متسم بغلط نیست اما در کلام فصحاء مقامے ندارد و درمحل تنقیح مسئلہ وحل عقدہ مے گوئیم نور دلم تبافت خاطرم ازپرتوِ نور روشن گشت۔ ونگویند ہمچو نور در دلم تبافت وخاطرم ازہمچو پرتوِ نور روشن گشت۔

تقسیم استعارہ

بدانکہ استعارات براعتبارات عدیدہ تقسیم مے پذیرد۔

تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار لہٗ ومستعار منہ وآن بر دو قسم است وفاقیہ وعنادیہ۔ اما وفاقیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شئی واحد ممکن باشد چوں استعارۂ ہدایت باحیات چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

جہانے مردہ گوئی باز جاں یافت
زفیض او حیاتِ جاوداں یافت

استشہاد بلفظ حیات است کہ مستعار منہ واقع شدہ وہدایت مستعار لہٗ واجتماع ہدایت وحیات در شخص واحد ممکن است۔

اما عنادیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نہ باشد

چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

آتش حرص را بدل کن سرد   مردہ چوں زندہ نیست مردِ نبرد

اجتماع مرگ و زندگی در شخص واحد ممکن نیست و از ہمیں قبیل است ایں استعارۂ کہ بر طریق تہکم و استہزا آرند۔ چنانکہ مؤلف در حق خطاط بدنو گفتہ است۔ ؎

برنگِ ابنِ[1] مقلہ چشم بد دور   مسلسل بستہ بر مہ گیسوئے حور

از مہ صفحۂ کاغذ و از گیسوئے حور سطور را ارادہ کردہ۔

تقسیم دوم بہ اعتبار وجہ جامع و ایں چہار صورت دارد۔ اول آنکہ وجہ جامع در طرفین داخل باشد۔ چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

برید آں جملہ را یکبارہ پیوند   جدا گانہ بہ اسیے[؟] قلیمے پراگند

لفظ بریدن موضوع است برائے ازالۂ اتصال در اجسامے کہ اجزائش باہم پیوستہ باشد۔ دریں شعر بریدن جملۂ قوم مستعار لہٗ و بریدن اجسام مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع ازالۂ اتصال است کہ در مفہوم طرفین داخل است۔ عبدالواسع گوید ؎

بر سیرتِ لطیف تو گفتارِ تو دلیل   بر نسبتِ شریفِ تو کردارِ تو گواہ

دریں شعر ثبت را بہ گواہ و دلیل استعارہ نمودہ و وجہ جامع اثبات است۔ دوم آنکہ وجہ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چوں استعارۂ شیر برائے مردِ شجاع۔ وجہ جامع شجاعت است و آں از مفہوم ہر دو خارج

---

[1] نام خطاطے است مشہور ۔ ۱۲ منہ

است وہم نظامی گوید ؎

کشیدہ قامتے چوں سروِ سیمیں دو زنگی بر سرِ نخلش رُطب چیں

دریں شعر زلف مستعار لہٗ، و زنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاہی است کہ از مفہوم ہر دو خارج است سوم آنکہ وجہ جامع در بادی الرائے واضح باشد۔ نظامی گوید ؎

ہنوزم ہند واں آتش پرستند

ہنوزم چشم چوں ترکاں مستند

زلف را بہ ہندو و رخسار را بآتش استعارہ کردہ و وجہ جامع در ہر دو ظاہر است۔

چہارم آنکہ وجہ جامع نوعے از خفائے داشتہ باشد و آں را خواص دریابند انوری گوید ؎

در نعرہ خناق آرد و در جلوہ تشنج

گر پاس تو یاری ندہد کوس و علم را

شعرے است کہ شوکت الفاظ و حشمت معنیٰ با خود دارد گرفتگیٔ آواز کوس را بہ خناق و عدم حرکت علم را بہ تشنج استعارہ کردہ و آں در بادی الرائے ظاہر نیست۔

تقسیم سوم باعتبار ہر سہ یعنی بہ اعتبار طرفین و وجہ جامع۔ و ایں پنج صورت دارد۔ اول آنکہ ہر سہ حسی باشند۔ خاقانی گوید ؎

گاوِ سفالیں کہ آبِ لالۂ تر خورد ارزنِ زرینش از مشام برآمد

شراب را بالالۂ تر و قطرات را که از صراحی بیرون افتد با ارزن زرین استعاره کرد و وجہ جامع حمرت و استدارت و مقدار است و این ہر حسی اند

دوم آنکہ طرفین حسی باشند و وجہ جامع عقلی - ملک الشعراء فتح علی خان صبا کاشانی در قصیدۂ کہ بمدح پادشاہ فتح علی شاہ قاچار گفتہ است می گوید

چو ازین بیشہ شیرے آتشین چنگ　　شکار انداز شد بر دشت دیگر
ز ناف آہوان سیگون[1] سم　　زمین را نیفہ شد پر نافۂ تر

از شیر آتشین چنگ آفتاب مراد است. سیگون سم بودن بہ اعتبار روشنان فلک است و حاصل ہر دو شعر آنست کہ آفتاب بمغرب افول رفت و ظلمت شب اطراف عالم را فرا گرفت و وجہ جامع ترتب امرے برامرے است - یعنی ترتب ظہور ظلمت شب بر رفتن روز. و ادراک ترتب امور کارِ عقل است نہ کارِ حس -

سوم آنکہ مستعار لہ حسی و مستعار منہ و وجہ جامع عقلی باشد مسعود سعد گوید

کوہِ پوینده درمصاف فگن　　مرگِ تابندہ از نیام برآر

شمشیر را بامرگ استعارہ نمودہ و وجہ جامع اعدام است -

چہارم آنکہ مستعار منہ حسی و مستعار لہ و وجہ جامع عقلی باشد - خاقانی گوید

تیغ او آبستن فتح است اینک بنگرش　　نقطہائے چہرہ بر آبستنی وارد گواہ

مستعد بودن را بہ آبستن استعارہ نمودہ و وجہ جامع استعداد است -

---

[1] سم آہو در کلامِ اساتذۂ فن بادید نیامدہ - ۱۲ منہ

پنجم آنکہ ہر سہ عقلی باشند۔ سعدی گوید ؎

کسے خسپد آسودہ در زیر گل
کہ خسپند زو مردم آسودہ دل

مرگ را بخواب استعارہ نمودہ و وجہ جامع عدم ظہور فعل است و ہر سہ عقلی است۔

تقسیم چہارم بہ اعتبار لفظ مستعار و ایں دو صورت دارد۔ اول استعارۂ اصلیہ و ایں چناں ست کہ لفظ مستعار در وے اسم جنس باشد۔ چوں استعارۂ شیر برائے مرد شجاع و استعارۂ گل برائے رخسار دوم استعارۂ تبعیہ و صورتش فہمیدنی است۔ بیانش آنکہ لفظ مستعار در استعارۂ تبعیہ فعل یا شبہ فعل یا حرف می باشد و تبعیہ ازاں گویند کہ فعل و حرف صلاحیت موصوفیت ندارند و بنائے استعارہ بر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید کہ اسم ذات چیزے باشد کہ موصوف بصفتے تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند پس موصوف در تبعیہ معنئ مصدری فعل و متعلق معنئ حرف خواہد بود و اطلاق استعارہ بر فعل و حرف بر سبیل تبعیت کنند نہ بطریق اصالت۔ تشبیہ در استعارۂ فعل بہ متعلقاتش راجع بمعنئ مصدری آں فعل مے گردد و در حرف بمتعلق معنئ آں حرف۔ و متعلق معنئ حرف چیزے است کہ تعبیر بحرف از آں کنند مثلاً نحاۃ گفتہ کہ حرف از برائے ابتدا است و تا برائے انتہائے غایت و در برائے ظرفیت و غیر ذلک و اینہا یعنی ابتداء و انتہاء و ظرفیت معانئ ایں حروف نیستند بل متعلقات معانی حروف است مثال استعارہ در فعل حکیم سنائی گوید ؎

تماشا بخواں ورد ما دیز   وز خیالات بیہدہ بگریز

تمسک کردن را آویختن و اجتناب را بگریختن استعارہ کردہ و در اول لفظ مستعار صیغہ نہی است و در دوم صیغہ امر۔ مسعود سعد گوید ؎

دہن مملکت نخندد خوش
تا سر تیغ تو نگرید زار

چکیدن خون را بگریستن استعارہ کردہ و گرید فعل مضارع لفظ مستعار است و مثال تبعیہ در حرف خاقانی گوید ؎

دل را بکنار جوئے بردیم
از یار کنار جوئے شستیم

دریں شعر استعارہ در حرفِ از است و مستعار لہٗ دور کردن خیالِ یار است از دل و مستعار منہ شستن دلِ از یار۔ پس اصل استعارہ دریں دو معنی واقع شدہ و اطلاق آں بر حرف از بر سبیل تبعیت است۔

تقسیم پنجم بہ اعتبار تجرید و ترشیح و آں بر سہ قسم است۔ قسم اول استعارۂ مطلقہ و ایں چناں است کہ چیزے از ملائمات و صفات مستعار لہٗ و مستعار منہ مذکور نہ باشد۔ عبدالواسع گوید ؎

شگوفہ بر سرِ شاخ است چوں رخسارۂ بتاں
بنفشہ بر لبِ جوئے است چوں جرارۂ دلبر

زلف را بہ عقرب جرارہ استعارہ نمودہ و ہیچ از ملائمات طرفین را مذکور نہ ساختہ۔

قسم دوم استعارهٔ مجرده و این چنان است که ملائمات وصفات مستعارله را ذکر کنند فقط فردوسی گوید ؎

بناخن زره بافت از مشک ناب　　درآویخت از گوشهٔ آفتاب

زلف را بزره استعاره نمود و لفظ ناخن و مشک و آویختن از ملائمات مستعارله است یعنی زلف۔

قسم سوم استعارهٔ مرشحه و این چنان است که ملائمات وصفات مستعارمنه را ذکر کنند۔ فقط انوری گوید ؎

در خفیه گر نه عزم خروج است باغ را
چون آبگیرها همه پر تیغ و جوشن است

موجِ آبگیر را به تیغ و جوشن استعاره نموده و لفظ عزم و خروج ملائم تیغ و جوشن است که مستعارمنه واقع شده۔

و نوعے از استعاره آن است که بر سبیلِ تمثیل واقع می شود یعنی مستعارله و مستعارمنه و وجه جامع هر یک منتزع از چند چیز باشد۔ چنانچه دریں بیت فردوسی ؎

چرا روز و شب جفت اندیشهٔ　　تو گوئی که با شیر در بیشهٔ

و چنانچه دریں بیت انوری ؎

خرد زاں تیره گشت الحق مرا گفتا که با من هم
بگز مهتاب پیمائی بگل خورشید اندائی

خورشید را بگل اندودن و مهتاب را بگز پیمودن استعاره است از

کار بیہودہ کردن وہم دریں شعر خاقانی ؎

چوں جہانی ز خندق اسپ گلیں
کاتشیں خندق است گردِ حصار

مقصود آن است کہ احوال تو در گزشتن از دنیا بہ آنکس مے ماند کہ اسپ گلیں دارد واز خندق آتشیں مے خواہد کہ بہ جہد وہم دریں بیت عرفی ؎

بہر کہ عرضہ دہم درد خویش مے بینم
کہ غرقہ ام من واو در کنار می گذرد

وصاحب تلخیص ایں قسم استعارہ را مجاز مرکب نامیدہ۔

اما استعارہ بالکنایہ عبارت است از ذکر مشبہ وارادۂ مشبہ بہ با نصب قرینہ وقرینہ دریں جا استعارۂ تخیلیہ خواہد بود تفصیلش اینکہ با مشبۂ مذکور چیزے چند از لوازم مشبہ بہ غیر مذکور ذکر نمایند۔ پس ذکر مشبہ وحذف مشبہ بہ عبارت از استعارہ بالکنایہ است واثبات لوازم مشبہ بہ غیر مذکور برائے مشبۂ مذکور عبارت از استعارۂ تخیلیہ وایں از سہ حال بیرون نیست یا قوام مشبہ بہ باوست یا تکمیل مشبہ بہ موقوف برآن است یا دخلے در قوام وتکمیل ندارد۔ مثال اول سنائی گوید ؎

علما جملہ ہرزہ مے لافند
دین بر پائے ہر کسے بافند

دین را بہ دیبا وحریر تشبیہ دادہ وایں استعارہ بالکنایہ است ولفظ بر پائے بافتن کہ از لوازم مقومۂ دیبا وحریر است استعارۂ تخیلیہ مثال

دوم. مسعود سعد گوید ؎

بروئے کردہ ہمہ حجرہ بوستانِ ارم
بزلف کردہ ہمہ خانہ کلبۂ عطار

روئے را بگل و زلف را بہ مشک و عنبر تشبیہ دادہ و مشبہ بہ را ذکر نکردہ و ایں استعارہ بالکنایہ است و حجرہ را بوستان کردن و خانہ را کلبۂ عطار ساختن کہ از لوازم گل و مشک است بر روے و زلف منسوب نمودہ و ایں استعارۂ تخییلیہ است ۔ مثال سوم. سنائی گوید ؎

جانت را دوزخ آشیانہ مکن ۔ خاطرت را محال خانہ مکن

در مصرع اول جان را بہ مرغ تشبیہ دادہ و ایں استعارہ بالکنایہ است و اثباتِ آشیانہ کہ از لوازم غیر مقومۂ مشبہ بہ است استعارۂ تخییلیہ ۔

معنئ عقلی تخییلی

بدانکہ معنی بر دو قسم منقسم است. عقلی و تخییلی و ہر یک از ہر دو صور مختلفہ دارد و نوعے از عقلی آن است کہ آں را عقلی صحیح خوانند و آں بالعموم در شعر و کتابت و بیان و خطابت بمنزلۂ ادلّہ مطرد است کہ بنائے آں بر استنباطات عقلاء و فوائد حکماء باشد ۔ چنانکہ بسیارے ازیں نوع معانی از کتب سماویہ و کلام سلف کہ در اکثر احوال صداقت و دیانت شعارشاں بودہ است انتزاع یافتہ و یا اصل آں از امثال قدیمہ و حکم ماثورہ تجویز تواں کردن ۔ سعدی گوید ؎

چو کنعاں را طبیعت بے ہنر بود
پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہنر بنمائے اگر داری نہ گوہر
گل از خار است و ابراہیم از آذر

و دیگرے راست

چو نادانان نہ در بند پدر باش
پدر بگذار و فرزند ہنر باش
چو دود از روشنی نبود نشانمند
چہ حاجت زانکہ آتش راست پیوند

و ایں معنے ایست کہ در مقام خود صحیح و مسلم است و عقل بر آں شاہد عدل و عقلاء بریں اتفاق دارند کہ ہر آئینہ ایں معنی در ہر زمانے و ہر قومے قبول عام و ہم در تنزیل با بلغ صورتے وقوع یافتہ حیث قال جلت کلمتہٗ اِنّ اکرمکم عند اللہ اتقاکم و در خبر آمدہ من ابطاء بہ عملہ لم یسرع بہ نسبہٗ و ہمچنیں ایں شعر سعدی

بندۂ حلقہ بگوش ار ننوازی برود
لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

مصرع ثانی مشتمل است بر معنئ حدیثے کہ مروی است دریں باب حیث قال صلی اللہ علیہ وسلم جبلت القلوب علی حب من احسن الیہا وشاعر عرب می گوید وکُلّ امرٍ یولی الجمیل مُحبّبٌ

وہم از وست

وگر خواجہ با دشمناں نیک خوست
بسے بر نیاید کہ گردند دوست

و ایں قضیہ در ہر طبقہ ارباب دانش و حکمت مسلم است و در تنزیل وارد

شده اِدفع بالتی هی احسن فاذا الذی بینك و بینه عداوة کانه ولی حمیم سعدی گوید ؎

چو با سفله گوئی بلطف و خوشی فزوں گردش کبر و گردن کشی

شاعر عرب ہمیں معنی را بسلک نظم مے کشد ؎

اذا انت اکرمت الکریم ملکتہ
وان انت اکرمت اللئیم تمرّدا

مصرع ثانی با شعر سعدی ہم معنی افتادہ۔ سعدی گوید ؎

نکوئی با بداں کردن چناں است که بد کردن بجائے نیک مرداں

متنبی گوید ؎

ووضع الندی فی موضع السیف بالعلٰے مُضرّ کوضع السیفِ فی موضع الندی

مے بینی کہ میان ہر دو شعر فرقے نیست۔

و بالجملہ ایں نوع معانی در ہر قومے و ہر زمانے متساوی الاقدام افتادہ و ایں را اغلب کہ بر اخذ و سرقہ محمول نتواں کردن۔

اما قسم تخییلی چناں است کہ آں را اصلا بر صدق قائل حمل نباید کردن و نہ آنچہ را قائل ثابت کند ثابت و آنچہ را نفی کند منفی گماں بردن و ایں را بر انواع غیر عدیدہ مے آرند کہ حصر آں دشوار است و اکثر در اثبات معنیٔ مقصود بہ نوعے از احتیاج تخییل و قیاسِ مصنوع تمسک کنند و از ہمیں است کہ ایں معنے اکثر در صورتِ قیاسِ تمثیل وقوع می یابد

میرزا رفیع قزوینی گفتہ است ؎

کسے بزادۂ خود خصم نیست حیرانم
کہ سنگ بہرِ چہ گردید دشمنِ مینا

معلوم است کہ قائل در اثبات ایں دعوی کہ کسے بزادۂ خویش خصمی نتواند کردن در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نمودہ کہ بیش از تخییلے نیست و الا سنگ کہ مینا را می شکند نہ مبنی بر مخاصمت ایشان است و نہ میانِ ہر دو شائبہ از عداوت یافتہ می شود و متین اصفہانی گفتہ است ؎

شورِ عشق از خویش مرداں را برون می آورد
شیر در طغیانِ آتش مے گذارد بیشہ را

گذاشتن شیر بیشہ را ہنگام طغیانِ آتش نہ از شور عشق است بل از رہگذر بیم جان تا سوختۂ زبانۂ آتش نگردد۔ اما شاعر آں را بر طریق قیاس تخییل ایراد نمودہ تا بر دعوئ او دلیل باشد۔ پیدا است کہ ایں نوع قیاس از قبیل اقناعیات می باشد بل اشبہ بکذب کہ در باطن ہیچ با خود ندارد و از ہمیں قبیل است ایں شعر مؤلف ؎

ادب آموز در بزم حریفاں کز ادا فہمی
صراحی چوں ز جا خیزد ز جا پیمانہ مے خیزد

اما شکے نیست کہ در تاثیر نفوس دخلے تمام دارد۔ بدانکہ بنائے شعر و خطابت بر ہمیں نوع قیاس تخییل نہادہ اند چوں خواہند کہ میانِ دو چیز علت را بیان کنند وصفے کہ میانِ ہر دو مشترک باشد آں را بطریق علت اعتبار نمایند و اگرچہ بمقتضائے قضایائے عقول صحیح نبود۔ اما قائل را براں مواخذہ

نکنند چہ برشاعر واجب نیست کہ چیزے را کہ قاعدہ واساس قرار دادہ است برطریق قیاس عقلی باثبات رساند بل آنچہ را معتبر داشتہ سامعین را از تسلیم صحت آں چارہ نبود اگرچہ برمعیار حقیقت صحیح نباشد۔ زیرا کہ تخییلات شعر را برقیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نتواں داد۔ ازینجا دانستہ باشی کہ جملۂ غریبۂ مشہورہ خیر الشعر اکذبہ چہ معنی دارد؟ چہ شعر فی نفسہ نہ موجب رفعت وانحطاط شان چیزے باشد نہ باعث بر فضل و نقص آں بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص را کامل وکامل را ناقص وامی نماید وآنچہ در معارضۂ جملۂ مزبورہ گویند خیر الشعر اصدقہ مراد ازاں شعر حکمت وموعظت وادب ودانش است کہ نزد عقلاء مقبول ومستحسن باشد ویا مراد آن است کہ چیزے را بصفتے کہ در نفس الامر وجود ندارد بمدح وذم نگویند واز اغراق ومبالغہ اجتناب ورزند۔ چہ این نوع کلام برصفحۂ روزگار تا دیر پائدار ماند واکذبہ را احسن شمردن نہ ازاں است کہ شعر مبنی بر کذب وزور باشد بل ازاں است کہ فن شعر میدانے وسیع دارد کہ معانی گوناگوں را بہ تقریب وتمثیل بصورت حقیقت جلوہ مے تواں دادن و در وصف چیزے سخن را حسب اقتضائے مقام بہ پیرایۂ تشبیہ واستعارہ آراستن۔ دریں صورت شاعر در اختراع صور عجیبہ ومعانی غریبہ وسعتے تمام دارد بہ نحوے کہ موجب اہتزاز نفوس سامعین باشد وآں کہ مقولۂ اصدق را احسن شمردہ مرادش آن است کہ شاعر ملتزم حقیقت مانندہ شخصے است کہ زنجیر در پائش

کنند تا جز گامے چند نتواند راه رفتن یعنی غیر از معانیٔ مشہورہ وصور معروفہ برسامعین چیزے زائد نتواند عرضہ دادن۔ گوئی خزینۂ شریفہ دارد کہ محفوظ ومحدود است ویا نازنینے ستروں کہ ہیچ نہ زائد وہر چند درآں قدر قلیلے بواسطۂ تشبیہ واستعارہ تصرف را مجال بود اما عقل سلیم وفہم قویم بر تفضیل اصدق بر اکذب فتویٰ مے دہد ومعلوم است کہ چیزے کہ در میزان عقل درست آید نزدِ عقلاء عزیز القدر وگرامی خواہد بود چہ حق حق است اگرچہ مسلم ندارند باطل باطل اگرچہ عزیزش دارند تا کیست کہ ایں قضیۂ محققہ را انکار نماید۔ سعدی راست۔ ؎

مرو زیر بارِ گناہ اے پسر

کہ حمال عاجز بود در سفر

ہر چند تخئیل است اما در نفس الامر حقیقتے دارد کہ احدے را ازاں انحراف امکان ندارد وایں مبنی بر تشبیہ معقول است با محسوس واز ایں ہا در کلام سعدی بسیار است۔

بدانکہ مدخل استعارہ در تخئیل نہ ازاں جہت است کہ معنیٔ لفظ مستعار را اثبات نمایند۔ بل ازاں جہت کہ اثبات شبہ معنیٔ آں مقصود باشد۔ نظامی گوید ؎

مرا برف بارید بر پرِ زاغ نشاید چو بلبل تماشائے باغ

از لفظ برف معنیٔ حقیقیٔ آں مراد نیست وہمچنیں است لفظ زاغ۔ بل مراد ازاں سفیدیٔ مو وسیاہیٔ آن است کہ با رنگ برف وزاغ مشابہ است

وازیں جہت مقصود شاعر اثبات سفیدی و سیاہی موئے است نہ غیر آں
وایں نوع اسلوب سخن در کلام وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم
ایاکم و خضراء الدمن یعنی از زنے کہ صاحبِ جمال و بد نہاد باشد
بر پرہیزد و معلوم است کہ دریں جملہ معنیٔ خضرا و دمن مقصود نیست بل چیزے
کہ درو بے شبہ معنیٔ آں متحقق است وبس۔

وبالجملہ مراد از تخییل آن است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات
نمائد وادعائے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد۔ گوئی سخنے مے
گوئد کہ خود خود را بداں می فریبد وسبیل دخول استعارہ در تخییل بسبیل
کلام محذوف است۔ ازیں رو کہ چوں باصل آں محذوف رجوع کنند
قائلش را تصدیق نمائند و دعویش را مسلم دارند۔

ازینجا دانستہ باشی کہ مراد از اکذب احسن نہ آن است کہ شاعر
دروغے بافد کہ بہ ہیچ گونہ در میزانِ عقل راست نیاید چنانکہ یکے از
فرومایہ ترین لشکریاں را باوصاف سلطان مدح نماید یا گدائے قلاش را
بصفات شہنشاہی برآرد۔ بل مراد آن است کہ شاعر در عمل شعر صنعتے
بکار می برد کہ در تدقیق معانی راہ تعمل و تصنع مبرود کہ بداں پے بردن
موقوف بر فکر دقیق و غورِ عمیق باشد۔

بدانکہ تخییل صور مختلفہ دارد۔ گاہے باشد کہ ہر چند علت حکم غیر
علت حقیقی باشد۔ اما در ظاہر حال آں را صحیح گمان برند۔ چناں کہ
شرف الدین علی یزدی راست

زمانہ چو باد است و باد از نخست
نقاب از رخِ گُل بعزت کشد
پس از ہفتۂ در میانِ چمن
تنش را بخاکِ مذلت کشد

معہود است کہ در آغازِ بہار باد صبا پردہ از رُخ زیبائے گل بردارد و آں را عروسانہ بر منصۂ شاخ گلبن مے نشاند کہ موجبِ مسرت صاحب نظران حقیقت بیں می گردد و بسے بر نیاید کہ غارت گرِ خزاں ہمگی متاعِ حسن او را بتاراج مے برد و ایں نوعے از تخییل بر وجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروران جاہ و منصب را بخود می کشد۔ و ہر چند ادعا بر سبیل مجاز است اما بحقیقت نزدیک تر است۔ وگاہے باشد کہ بنائے تخییل بر ادعائے بے اصل نہند و ایں صورت اگرچہ مبنی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتزازِ نفوس سودے ندارد و افادۂ معنیٔ تخییلی نکند و ایں در صورت غلو و مدح اکثر است ظہوری در مدح ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید ؎

مگر روشن شد از نارِ براہیم چراغِ گل کہ بر شاخ انار است

نارِ ابراہیم ممدوح ادعائے محض است کہ اصلے ندارد و نظر بہ نسبت ہمنامیٔ آں حضرت صلوٰۃ اللہ علیہ در شانِ ممدوح ثابت ادعا نمودہ چراغ گل را ازاں روشن ساختہ شاعر دریں شعر سہ چیز را ادعا نمودہ اول نار ابراہیم علیہ السلام را برائے ممدوح کہ سمیّ آنحضرت است ثابت کردہ دوم چراغ

گل را از آں نار روشن ساختہ سوم گل انار را بواسطۂ تشبیہ چراغ قرار داد و میدانی کہ ہر سہ چیز اصلے ندارد اما در فن تخییل ہر سہ مسلم خواہد بود زیرا کہ بر شاعر تحقیق ادعاء خویش بر طبق اصول منطقیہ واجب نیست کما مر۔

و قریب ایں ادعاء صورتے است کہ اصل آں تشبیہ است اما شاعر بواسطۂ تصرف در عمل تشبیہ آں را از حقیقت تشبیہ بیروں آرد۔

عرفی گوید ؎

نہ انجم است فلک را کہ ہمت عرفی
دمادم آبِ دہانش فگندہ بر رخسار

بدانکہ متاخرین در میدانِ تخییل بر متقدمین سابق آمدہ اند۔ وجہش آنکہ متاخرین در عمل تشبیہ انواع لطافتہا بکار بردہ اند و بنائے تخییل موقوف بر غرابت تشبیہ است۔ ہر چند کہ عمل تشبیہ بر ندرت و غرابت مشتمل باشد در تخییل جدتے پیدا کند و مسلم است کہ نفس انسانی طبعاً مائل بجدت است از روشن سوادانِ تیرہ خاک ہند محمد علی ماہر اکبر آبادی کہ مردے نو مسلم بود۔ گوید ؎

من از بیتابئ پروانۂ فانوس می سوزم
کہ در پیراہنِ یار است و گرم جستجو باشد

پیشتر از ماہر ایں معنی را حضرت شیخ شیراز موزوں ساختہ حیث قال ؎

دلارام در بر دلارام جو
لب از تشنگی خشک بر طرف جو

هرچند ایجاز در کلام شیخ است و بلاغتش مسلّم - اما ماہر فن مے داند کہ ماہر درین معنے نوعے از جدت پیدا کردہ کہ بنائش بر تخییل است وازین رو پسند طبع نکتہ سنجان است البتہ این قدر ہست کہ اگر حرفِ ربط و حرفِ عطف ہر دو را ساقط مے کرد - دمی گفت ع

کہ در پیراہن دلدار گرم جستجو باشد

ترکیب مصرعِ ثانی چناں کہ مے بائست از حشو و ناملائم محفوظ مے بود -

منوچہری از اساتذۂ متقدمین است و در تراشیدنِ تشبیہاتِ نادرہ کہ متضمن غرابت باشد آفتاب را یدِ بیضا مے نماید -

از وست ہ

ہمی راندم فرس را من بتقریب
چو انگشتانِ مردِ ارغنون زن

آیا مے بینی کہ پویہ دویدن اسپ را تشبیہے بہتر از تواتر حرکت انگشتانِ مطرب چیزے دیگر متصور است لا و اللہ این نتیجۂ صفائے ذہن آں بلند مقام است و بس ❊

لہ بعد از تسوید مسودہ در نظر ثانی چناں بوضوح می پیوست کہ تواتر حرکت انگشتان تلغرافی مشبہ بہ قرار مے تواں دادن - ۱۲ - منہ

بہرۂ چہارمین

علمِ بدیع

وآں علمے است کہ بداں معرفت وجوہ تحسین کلام بعد از آنکہ مراتب اقتضاء حال و وضوح دلالت را ملحوظ داشتہ باشند حاصل آید۔ و آں وجوہ را در اصطلاح این فن بصناعات تعبیر کنند وآں بردو گونہ است معنوی ولفظی۔

باید دانست کہ نظر بلغاء ہموارہ مقصور بہ تحسین معانی بودہ است و ایراد صنائع را از قبیل تصنع در عمل سے پنداشتہ اند وقطع نظر از منع آں کہ در آثار وارد شدہ تصنع کلام بلیغ را از پایۂ بلاغت فرو افگند۔ واز قدمائے فصحاء ہیچ کس بگرد ایں نوع اسلوب کلام نگردیدہ۔ چناں کہ بر ناظرِ کلام اساتذۂ قدیم مخفی نیست واگر احیاناً در کلام ایشاں چیزے ازیں نوع یافتہ شود آں را بہ استرخاء عنانِ طبیعت حمل باید کرد تصنع را درآں راہ نیست۔ اما اہلِ عجم در اواسط قرون بدیں ہنجار مائل شدہ در اختراع انواع صنائع سعیٔ بلیغ جائز داشتند۔ تا غایتے کہ ایراد صنائع را در کلام منثور ومنظوم از قبیل کمالات فنِ شعر وانشاء گمان

برده اند۔

جملہ اہلِ تحقیق برآں رفتہ اند کہ الفاظ بمنزلۂ ادواتے است کہ چیزے را کہ در خاطر فرود آید بداں اظہار تواں نمودن و ہمانا ایں معنے براستی نزدیک تر است و شکے نیست کہ ایراد صنائع از قسم تجنیس و ترصیع و تسجیع وغیر ذلک در کلام منثور باشد یا منظوم نظر بتادیۂ اصل معنے وقعتے نہ دارد۔ بل بسا باشد کہ موجبِ اختلال و منجر بفساد معنی مے گردد۔ زیرا کہ معانی مقصود بالذات است والفاظ مقصود بالعرض بنا بریں متکلمے کہ معانی را تالئ لفظ و تابع آں مے پسندد۔ ہر آئینہ از منہج حکمت انحراف می ورزد و مجوز ایں نوعِ اسلوب بمثابۂ مشاطہ ایست کہ عروسِ زشت رو را بانواع حلی و حلل بیاراید و بروضع زیبا نگارے ہرہفت کردہ بمعرض نظارۂ لطیف طبعاں جلوہ دہد ؎

زشت باشد دبیقی و دیبا
کہ بود بر عروسِ نازیبا

فضل اللہ قزوینی بالتزام صنعت تعطیل قصیدہ گفتہ والحق بجائے گوہر شاہوار خزف ریزۂ چند سفتہ کہ در بازار جوہریانِ سخن ہیچ نیرزد انموذجی از آں حوالۂ قلم است ؎

امام و سرور و صدر ممالک اسلام	صلاحِ ملک و ملک مالک ملوک کلام
سمائے سادس و صدر و سماک رامح رمح	ہلالِ مہر طلوع و سوار سام حسام
ملک محل و ملک مطمح و ملک ادراک	ملک علو و ملک طالع و ملک الہام

دمِ معطرِ او دردِ ملک را مرہم | دلِ مطہرِ او کوہِ حلم را آرام
عطائے کاملِ او مصدرِ علوِ ہمم | ہوائے درگہِ او مورِدِ حصولِ مرام

ایں قصیدہ را من اوّلہا الی آخرہا بر ہمیں منوال یافتہ و اگر راست پرسی سنگلاخے کافتہ و ہیچ نیافتہ۔ می تواں گفت کہ مجموعۂ مفرداتِ الفاظ را ترتیب دادہ کہ ہیئت ترکیبیۂ آں بسانِ الفاظِ کتبِ لغت افادۂ معانیٔ اسنادیہ نمے کند۔

لطف اللہ نیشاپوری بشمشیر صنعت جامع الحروف خونِ معنی ریختہ ؎

اثرِ وصفِ غمِ عشقِ خطت | ندہد خط بکسے جز بضلال

معنی آن است کہ زنجیرِ خطِ نازنین نظارگیاں را اسیر خود ساختہ و ہمیں معنی راغنی کشمیری از حضیضِ خاک بر اوجِ افلاک کشیدہ ؎

حسن سبزے بخطِ سبز مرا کرد اسیر
دام ہمرنگِ زمیں بود گرفتار شدم

دیگرے دریں میدانِ تنگ سمندِ طبع را جولاں دادہ است ؎

تنِ عیشم نحیف گشتہ بہ غم
گلِ عیشم نہفتہ گشت بخار

پوچ است و با معنی سرے ندارد و اگر ایں را شعر میتواں گفت چرا شعر ؎

چشمانِ تو زیرِ ابروان اند | دندانِ تو جملہ در دہان اند

بہ بے مائگی مثل است؟

امیر خسرو دہلوی کہ پایۂ استادیٔ ایشاں بس بلند و روشِ کلام شاں نزد

اہل فن دلکش و دل پسند است۔ بانواعِ مختلفہ التزامِ مالایلزم پرداختہ اند چنانکہ ایں رباعی ازیشان است۔ رباعی ؎

موئے مہ ما بموئے ما بویا بہ — بے او موئم موئے ویم ما و لبہ
مائیم و مہے و آں مہ ما با ما بہ — ما با مہ و موئے مہ ما با ما بہ

در اصلاحِ شعراء معنی کش ایں صنعت را موصل الشفتین خوانند۔ و در التزام صنعت قلب قاضی حمید الدین راست ؎

شکر بہ تراز وئے وزارت برکش — شو ہمرہ بلبل بلب ہر مہوش

و ایں شعر را درحقیقت شعر نتواں گفتن۔ اگر از آخرش تا اولش مقلوب خوانند۔ ہماں حاصل گردد و ازیں نوع التزامات در کلام متاخرین بسیار است۔

مقرر است کہ زیادت قیود و شرائط در چیزے باعث بر ازدیاد اشکال مے افتد و دریں صورت فہم معنے از الفاظ در غایت صعوبت باشد الٰی شیرازی کہ صاحب آتشکدہ او را سر آمد فصحائے زماں و سر دفتر بلغائے سخنداں مے نویسد۔ مثنوئے در التزام تجنیس و ذوبحرین و ذو قافیتین در ہر شعر ترتیب دادہ۔ ہرچند در ظاہر بر کمال قائل آں دال است اما اہل بصیرت دانند کہ چہ قدر حسن معنے را بریں التزام لایعنی نثار نمودہ۔ چنانچہ مؤلف آتشکدہ خود مے گوید۔ "و الحق کہ در کمال صعوبت است و در نظر فقیر ایں صنائع ربطے بہ محاسن شعری کہ باعث تغیر حال مستمع است کہ غرض کلی از شعر آن است ندارد۔"

هرچند فقیر مؤلف نمی خواست که تسوید صناعاتِ بدیع خود را متہم سازد اما چوں اساتذۂ معانی در کتب خویش التزام آں نمودہ اند نظر با قتضائے اقتفائے ایشاں آنچہ را مستحسن دانست بر وجہِ اختصار شرح دادہ آمد۔

صنائعِ معنوی

توریہ

وایں را ایہام نیز خوانند و آں ایراد لفظے است۔ در کلام کہ دو معنے داشتہ باشد و اطلاق ہر دو معنے در آں محل صحیح آید جامی گوید ؎

جاں بخشد از لب کشتہ را وانگہ بخوں فرماں دہد
خونخواریٔ آں شوخ بیں کز بہرِ کشتن جاں دہد

"از بہرِ کشتن جاں دہد" دو معنی دارد۔ اوّل از بہرِ کشتن زندہ می کند۔

دوم دلدادہ و فریفتۂ کشتن است و دریں شعر ہر دو معنی راست مے آید و صاحبِ تلخیص تعریفِ توریہ بہ نحوے مذکور ساختہ کہ با تعریفِ ایہام تناسب مطابقت دارد۔ محلِ تامل است۔

ایہام تناسب

صاحب کتاب المعجم گوید این صنعت چناں بود کہ لفظے ذو معنین بکار دارند۔ یکے قریب دیگرے غریب تا خاطر سامع نخست بمعنیٔ قریب رود و مراد قائل معنیٔ غریب باشد۔ چناں کہ عنصری گفتہ است در مدح سلطان محمود ؎

تو آں شاہی کہ اندر شرق و در غرب جہود و گبر ترسا و مسلماں
ہمی گویند در تسبیح و تہلیل کہ یارب عاقبت محمود گرداں

مقام استشہاد لفظ محمود است۔

اما صاحب حدائق البلاغت می گوید کہ ایہام تناسب چنان است کہ دو معنی را بدو لفظ تعبیر نمایند کہ یکے ازاں دو لفظ دو معنی داشتہ باشد و معنیٔ دومش کہ غیر مقصود باشد با معنیٔ لفظ دیگر گونہ مناسبتے دارد چناں کہ خاقانی گوید ؎

از دم خُلق تو در مسدس گیتی
بوئے مثلث بہر مشام بر آمد

لفظ مثلث دو معنی دارد یکے شکل ہندسی کہ معروف است و دیگر نوعے از عطر کہ دریں مقام مقصود است و قطع بمعنیٔ اول مناسب بلفظ مسدس افتادہ ؛

ایہام تضاد

وآں چناں است کہ دو معنیٔ غیر مقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بمعنیٔ حقیقی میان ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرماید ؎

تا نگرید ابر کے خندد چمن	تا نگرید طفل کے جوشد لبن

طباق - تضاد

وآں را تضاد نیز گویند و مراد از آں ایراد دو معنی ایست کہ میانِ ہر دو تقابل تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ؎

ازاں سرد آمد ایں کاخ دلآویز
کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز

فغانی گوید ؎

نمی شود مژہ ام گرم زاں سحر کہ بناز
کشاد نرگسِ مخمور و بست خواب مرا

واز وادیٔ طباق است ذکرِ عناصر اربعہ و الوانِ مختلفہ نظامی گوید ؎

چو باد از آتشم تا کے گریزی	نہ من خاکِ توام آبم چہ ریزی

مقابلہ

وایں نوعے از طباق است ضابطہ اش آں است کہ دو معنی یا بیشتر را

کہ متوافق باشند ذکر کنند۔ پس چند معنیٔ دیگر را بترتیب ذکر کنند کہ بامعانی اول متضاد باشند۔ حکیم مختاری گوید ؎

مخالفانِ تو مردود چوں جوابِ خطا
موافقانِ تو مقبول چوں سوالِ صواب

مراعاة النظیر

ایں را تناسب و توفیق نیز خوانند۔ صورتش آن است کہ در کلام اشیائے متناسب را کہ متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند۔ سلمان ساوُجی گوید ؎

چوں از زاغ کماں گردد عقابِ تیر او پرّاں
شود بومِ وجودِ شوم خصمت جفت با عنقا

مشاکلت

و آں ذکر کردنِ معنی ایست بلفظے کہ بازائے آں معنی موضوع نہ باشد بہ سبب مصاحبتِ آں معنی با معنیٔ دیگر کہ بازائے آں موضوع است میرزا صائب گوید ؎

لبِ سوال سزاوارِ بخیہ بشیر است
عبث بخرقۂ خود بخیہ می زند درویش

لب را بخیہ زدن کنایہ از عدم سوال است والا لب را بخیہ نمی زنند و چوں در مصاحبت بخیہ بخرقہ زدن واقع شدہ لب بستن از سوال را

بابخیہ بہ لب زدن تعبیر نمودہ۔

عکس

وآں چناں است کہ جزوے را بر جزوِ دیگر در کلام مقدم آرند و باز آں را ازاں دیگر موخر کنند۔ انوری گوید ؎

دلے دارم ہمیشہ ہمدمِ غم
غمے دارم ہمیشہ ہمدمِ دل

رجوع

سخن گفتہ را نقض نمودن و بمعنیٔ دیگر پرداختن۔ عنصری گوید ؎

چو ماہ بود و چو سرو و نہ ماہ بود و نہ سرو
قبا نہ دارد سرو و کمر نہ بندد ماہ

یکے از موزوں طبعانِ پنجاب گفتہ ؎

دوش قمری بر سرِ سرو از سرِ انصاف گفت
سرو قدِ یار را ماند ولے رفتار کو

لف و نشر

ضابطہ اش آن است کہ اوّل چند چیز را ذکر کنند وآں را لف گویند سپس متعلقات آنہارا بے تعین مذکور سازند۔ وآں را نشر خوانند وایں را

تیب
بدو نوع آرند - یکے مرتب وصورتش آنست کہ ترتیبِ لف مطابق تر
نشر باشد - حکیم مختاری گوید

چوں جود وجلال وہنر وطبع وکفِ او
ابر وفلک و اختر و دریا و مطر نیست

وبہترین لف ونشر آن است کہ استاد قدیم حکیم فردوسی بداں راہ
یافتہ

بروز نبرد آں یلِ ارجمند — بہ شمشیر وخنجر بہ گرز وکمند
برید و درید وشکست و بہ بست — یلاں را سر وسینہ وپاؤ دست

دیگر غیر مرتب وطریقش آنست کہ ترتیب لف مخالف ترتیب نشر
باشد - شاعرے گوید

افروختن وسوختن وجامہ دریدن — پروانہ زمن شمع زمن گل زمن آموخت

جمع

طریقش آن است کہ چند چیز را در یک حکم جمع نمائند - حکیم مختاری گوید

ہمی دولت و ملک و کلک وحسام — بہ فرِ خداوند گیرد نظام

تفریق

ضابطہ اش آن است کہ در دو چیزے کہ بہ یک وصف متصف باشند
وجہ تباین اتصاف ظاہر نمائند - حافظ گوید

دست ترا بابر که یار دشبیه کرد
کایں بدرہ بدرہ می دہد و قطرہ قطرہ آں

تقسیم

ہماں لف ونشر است اما فرق میانِ ہر دو آن است کہ در لف و نشر تعیین نسبت چیزے بہ چیزے نمی کنند و در تقسیم تعین نسبت ضروری است

عبد الواسع جبلی گوید

بنانِ اوست در بخشش سنانِ اوست در کوشش
لقائے اوست در مجلس لوائے اوست در میداں
یکے ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایہ چہارم فتح را برہاں

و نوعے از تقسیم آن است کہ اقسام چیزے را باستیعاب مذکور سازند۔ عنصری گوید

ہموستہ دشمنانِ تو زیں گونہ مستمند
یا کشتہ یا گریختہ یا بستہ در حصار

وگاہے باشد کہ جمع و تفریق و تقسیم ہر سہ را جمع نمایند و ایں خالی از صعوبت نیست۔ خاقانی گوید

مجلس دو آتش دادہ بر ایں از حجر واں از شجر
ایں کردہ منقل را مقر واں جام را جا داشتہ

تجرید

طریقش آن است که از شئ ذی صفتے شئ دیگر انتزاع نمائند که هم بداں صفت متصف باشد و مقصود ازیں نوع تصرف مبالغه در کمال آں صفت می باشد۔ عرفی گوید ؎

مست ذوقِ عرفیم کز نغمۂ توحیدِ تو

لذت آوازه در کامِ جہاں انداختہ

شاعر خود را شخصے غیر خود را اقرار داده که مستِ ذوق اوست و مقصود ازاں اظہار کمال ذوقِ خود است۔

و چنانکه نظیری گوید ؎

نظیری را بمجلس بردم امروز و غلط کردم   مرا رسوائے عالم ساخت چشم گریہ آلودش

مبالغه

وصف چیزے را در کمال شدت و ضعف ادعا نمودن بحیثیتے که مستبعد یا ممتنع باشد و ایں بر سه قسم آید۔ اوّل آنکه ادعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن باشد و آں را تبلیغ گویند۔ انوری گوید ؎

بودیم بر کنار ز تیمار روزگار

تا داشت روزگار ترا در کنار ما

درحالِ وصل فارغ بودن عاشق از غم روزگار عقلاً و عادتاً امکان دارد

دبیر عجم

دوم آنکہ عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید و آں را اغراق نامند۔ عرفی گوید ؎

مارا بہ کام خویش بدید و دلش بسوخت
دشمن کہ ہیچ گاہ مبادا بہ کام ما

عادتاً متعارف نیست کہ اگر کسے دشمن را بہ کام خود بنید دلش بروے بسوزد۔ اما عقلاً امکان دارد اگرچہ عادتاً مستبعد است۔

سوم آنکہ عقلاً و عادتاً ممتنع باشد و ایں را غلو نامند و در کلام جگامہ سرایاں و ہنگامہ آرایاں بیشتر اتفاق افتادہ۔

نظامی گوید ؎

زسمِ ستوراں در اں پہن دشت
زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

مذہبِ کلامی

و آں ایراد کلام است بر طریق دلیل و برہان چنانکہ شیوہ متکلمین است انوری گوید ؎

منافع رساں در زمیں دیر ماند
بس است ایں یک آیت دلیل و ثبت

طریق برہان دریں شعر آن است کہ ہر منافع رساں باقی مے ماند و تو منفعت رساں ہستی۔ نتیجہ آن است کہ تو باقی خواہی ماند۔

حسن التعلیل

وآں ادعائے علتِ مناسب است برائے وصفے کہ در حقیقت علت آں نہ باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

تا چشمِ تو ریخت خونِ عشاق
زلفِ تو گرفت رنگِ ماتم

سیاہیٔ زلف صفتے است ثابت فی نفسہٖ و علت آں در ظاہر معلوم نیست متکلم علت آں را چنیں ادعا نمودہ کہ در ماتمِ عشاق سیاہ پوش آمدہ۔

تاکید المدح بما یُشبہ الذم

و ایں را بر دو نوع مے آرند۔ اول آنکہ از صفت ذمی کہ نفی آں کردہ باشند صفت مدحی برائے آں استثناء کنند بتقدیر داخل بودن آں مدح در آں ذم۔ حکیم مختاری گوید ؎

گرش شمائل چوں بحرِ شعر موزون است
چرا ست بحرِ کفش را عطائے ناموزوں

متکلم اول موزونیت شمائل ممدوح را مسلم داشتہ۔ پس بعضے از شمائل یعنی جود و کرم را ناموزوں قرار دادہ و ایں ناموزونیت موکد مدح است ہر چند حرف استثناء لفظاً مذکور نیست۔ اما اسلوب کلام بر معنیٔ استثناء دال است ؂

دبیر عجم

دوم آنکہ صفت مدح برائے چیزے ثابت کنند واز عقب آں صفت مدح دیگرے بہ حرف استثنا، ایراد نمایند۔

خاقانی راست ؎

رایتِ شہ تدروش لیک عقابِ حملہ پر
پرچمِ شہ غراب گوں لیک ہمائے معرکہ

تاکید الذم بما یُشبہ المدح

وایں نیز بر دو نوع مے آرند۔

اول آنکہ صفت مدحی را نفی کنند وصفت ذمی ازاں مدح استثنا، نمائند۔ چنانکہ گوئی " فلانے را مروت در جبلت نیست الا آنکہ بد رگ ہم ہست "۔

دوم آنکہ صفت ذمی ثابت کنند وعقب آں صفت ذمِ دیگر بہ حرف استثنا، ذکر کنند۔ چنانکہ گوئی " فلانی بد معاملہ است الا آنکہ دروغ گو ہم ہست "۔ شاعرے گفتہ است ؎

نانِ شاں نہ گندمیں وسخن شاں درشت لیک
گاہِ عطا ترش رو ودر وعدہ کاذب اند

استتباع

ستودن ممدوح را بہ نحوے کہ از مدحے مدحے دیگر حاصل آید۔ چنانکہ

انوری گوید

ع

اے نیزداں تا ابد ملک سلیماں یافتہ
ہرچہ جستہ جز نظیر از فضل یزداں یافتہ

درضمن ایں معنے کہ جملہ مقاصد ترا حاصل است۔ ایں معنیٰ را بیان نمودہ کہ نظیر تو در عالم یافتہ نمے شود۔

توجیہ

وایں را محتمل الضدین نیز مے گویند۔ ضابطہ اش آن است کہ بہ نحوے ایراد کلام نمایند کہ محتمل دو معنیٔ متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط اعور گفتہ است

ع

قبائے از پئے من دوخت خیّاط
دوچشم او برابر بودے اے کاش

یعنی بینا بودے یا نابینا۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدرآباد بایرادِ ایں صنعت زبانِ طعن درحق اعیانِ دولت عالمگیری دراز کردہ۔ والحق کہ دادِ سخنوری و گوہرنگی دادہ۔

تجاہل عارف

وآں چنان است کہ از امرے معلوم عمداً خود را جاہل قرار دہند۔ و غرض ازیں نوع تصرف نکتۂ باشد کہ نظر بہ مناسبت مقام موجبِ ازدیاد بلاغت

باشد۔ چنانکہ شاہ پور گوید ؎

نے دانم تو خواہی بود یا گردوں چنیں دانم
کہ دامن گیر گردد خون من نامہربانے را

ونظامی گوید ؎

چہ می گفتم و در چہ پرداختم کجا بودا شب کجا تاختم

وگاہے کاف کدامیہ افادۂ معنیٔ تجاہل کند۔ شاعرے گوید ؎

سوختم شمع لقائے کہ بیادم آمد
خوں شدم رنگ حنائے کہ بیادم آمد

قول بالموجب

وایں چنان است کہ لفظے راکہ در کلام غیر واقع شود۔ برخلاف مراد
او حمل کند۔ چنانچہ انوری گوید ؎

دوستی گوئی نہ از دل مے کنی
راست مے گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

وایں راحشو نیز نامند۔ ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام
ایراد لفظے کند کہ معنیٔ مقصود بے او تمام باشد۔ پس اگر کلام را از رتبہ بلاغت
بیندازد آں راحشو قبیح خوانند و اگر موجب ازدیادِ حسن کلام گردد۔

حشوِ ملیح ۔ چنانکہ انوری گوید ؎

گر بخندم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند
ور بگریم کاں بہر روزے است گوید خوں گری

ضمیر گوید بسوئے آسماں راجع است و ہر دو جملہ "کاں پس از عمر یست" و "کاں بہر روز یست" بطور حشوِ ملیح واقع شدہ کما لایخفی وحشو قبیح چناں کہ شاعرے گفتہ است ؎

گرمی نرسم بخدمتت معذورم
زیرا رمدِ چشم و صداعِ سرم است

لفظ چشم و سر حشو قبیح است ۔

تنسیق الصفات

آن است کہ صفات چیزے رامتتابع آرند ۔

سعدی گوید ؎

خداوند بخشندۂ دستگیر
کریم خطابخشِ پوزش پذیر

فردوسی در مدح سلطان غازی گوید ؎

بہ تن زندہ پیل و بہ جاں جبرئیل
بہ کف ابرِ بہمن بہ دل رودِ نیل

مزاوجت

صورتش آن است که دو معنی در شرط و جزا واقع شوند و امریکه بر اول مترتب شود بر ثانی نیز مترتب گردد۔ چنانچه دریں شعر ؎

چو مرا بینی شود لطفت مبدل با عتاب
چوں ترا بینم شود صبرم بدل با اضطراب

مقصود ازیں شعر ترتب تبدیل است بر حالت معشوق و حالت عاشق و ہمین است معنئ مزاوجت دریں مقام۔ خواہ آں ہر دو ترتب دریک شرط وجزا واقع شوند۔ وخواہ ہریک جداگانہ در دو شرط وجزا وقوع یابد۔

ارصاد

وایں را تسہیم ہم نامند۔ وآں چناں است کہ قبل از عجز فقرہ یا شعر لفظے بیارند کہ دلالت برآں نماید قبل ازاں کہ عجز خواندہ شود۔ اما باید کہ اول علم بر قافیۂ آں شعر حاصل شدہ باشد۔ چنانچہ دریں بیت کمال اسمٰعیل ؎

چوں آستاں مقیم شود بخت بر درش
ہر کو چو بخت روئے بریں آستاں نہاد

لفظ آستاں در مصرع اول بطریق ارصاد واقع شدہ۔

استخدام

وآں چنان است کہ از لفظے کہ دو معنی دارد یک معنیش را ارادہ کنند و از ضمیرے کہ راجع بآں لفظ باشد معنئ دومش را خواہند چنانکہ دریں شعر ؎

تا بہ بزم خویش مارا دادہ است آں ہر وبار
از نہال قامتش آلں را شدیم امیدوار

لفظ بار در مصرع اول بمعنئ حضور است و از ضمیر آں کہ در مصرع ثانی راجع باوست ثمر مراد است و شعر مذکور کہ صاحب حدائق البلاغت از خود خواندہ است خالی از تصنع نیست و پارسیاں ایں صنعت را استعمال نکردہ اند۔

ادماج

وآں چنان است کہ در کلام سوق مدعا متضمن مدعائے دیگر باشد یعنی از یک کلام دو معنی حاصل آید و تصریح بمعنئ دوم نکردہ آید و فرق در استتباع و ادماج آن است کہ استتباع مختص بمدح است و ادماج اعم ازاں۔ و فرق میان ایہام و ادماج آن است کہ درآنجا لفظے آرند کہ دو معنی یا بیشتر داشتہ باشد و اینجا مجموع کلام مفید ہر دو معنی مے باشد چنانکہ جامی گوید ؎

خواہم از دل برکشم پیکان تو　　　لیک از دل برنمے آید مرا

یعنی پیکان از دل برنمے آید یا دل نمے خواہد کہ پیکان را بر آرم ہر دو معنی حاصل مے شود۔

الہزل الذے یراد بہ الجد

وآں چناں است کہ کلام بطور ہزل باشد۔ اما مراد ازاں ہزل جد بود نہ ہزل چنانچہ دریں رباعی ؎

از آخر کار عالم اندیشہ کنید
اے سور کناں زماتم اندیشہ کنید
با قحبۂ دُنیا مکنید آمیزش
از آتشکِ جہنم اندیشہ کنید

اطراد

وآں را اطراء نیز گویند وآں چناں است کہ در کلام نام ممدوح و نام آبائے او را بہ ترتیب ذکر کنند۔ چنانکہ دریں ابیات ؎

بہارِ گلشنِ دینِ محمدِؐ عربی	ضیائے چشمِ علی نور دیدہ زہرا
بہارِ خورمیٔ خاطرِ حسینؑ و حسنؑ	سرورِ سینۂ زین العبادؑ شمع ہدیٰ
فروغِ شمعِ شبستانِ باقرؑ و صادقؑ	غریبِ خاکِ خراساں علی بن موسیٰؑ

تعجب

و این چنان است که در کلام از چیزے تعجب اظہار نمایند برائے فائدہ و غرضے صاحب حدائق البلاغت ایراد بعضے از امثلہ نمودہ که دراں لفظ عجب واقع شدہ محل تامل است چہ معنیٔ عجب از فحوائے کلام ناشی نیست بل از صراحت لفظ عجب حاصل آمدہ و مثال صحیح آں دریں شعر بدر چاچی است ؎

شبت زگوشۂ ماہِ دو ہفتہ پیدا شد
مہ دو ہفتہ نشود از کنار شب پیدا

طلوع ماہِ دو ہفتہ از کنار شب معہود است اما آنچہ موجب استعجاب نظارگیان است بر عکس این معہود است که در مصرع ثانی ذکر یافته یعنی ظہور شب از گوشۂ ماہ دو ہفتہ ۔

صنائع لفظی

تجنیس

ایراد دو لفظ که در کلام که در تلفظ متشابہ و در معنی متغایر باشند و آں بر چند نوع است ۔

تام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط۔

تجنیس تام

آن است که دو کلمۂ متفق اللفظ مختلف المعنی بکار برند۔ چناں کہ شاعرے گفتہ است

بہ یمینِ تو چرخ دادہ یسار
بہ یسارِ تو ملک خوردہ یمیں

تجنیس ناقص

آن است کہ کلماتِ متجانس متفق الحروف و مختلف الحرکات آرند چنانکہ قطران گفتہ است

پیادہ شود دشمن از اسپِ دولت — چو باشی بر اسپِ سعادت سوار
بر اسپِ سعادت سواری و داری — بدست اندرون از سعادت سوار

سوار بالکسر دست برنجن۔

تجنیس زائد

آن است کہ کلمۂ متجانس از دیگرے بحرفے زیادت باشد چنانکہ شاعرے گفتہ است

در حسرتِ رخسارِ تو اے زیبا رُو — از نالہ چو نال گشتم و از مویہ چو مُو

تجنیس مرکب

آن است کہ از دو لفظ متجانس یکے مفرد باشد و دیگرے از دو کلمہ مرکب۔ شاعرے گفتہ است ؎

خورشید کہ نور دیدۂ آفاق است
تابندہ نہ شد پیشِ تو تابندہ نشد

و مؤلف راست ؎

رہِ راستی گیر تا زندۂ
کہ اے دل بر ہوا رِ تا زندۂ

تجنیس مزدوج

آن است کہ کلمات متجانس بہ پہلوئے یکدیگر بیارند۔ چنانچہ معزی گفتہ است ؎

ہست شکر بار یاقوتِ تو اے عیار یار — نیست کس را نزد آں یاقوت شکر بار بار
سال سرتاسر چو گلزار است خرم عاشقت — چوں دلِ من صد دل اندر عشق آں گلزار زار
نیمۂ دینار ماند آں دہانِ تنگ تو — در دلِ تنگم فگند آں نیمۂ دینار نار

وایں قصیدہ از اول تا آخر برہمیں نسق است۔

تجنیس مطرف

آن است که دو لفظ متجانس در جمله حروف متفق باشند - الّا در حرفِ طرف چنانکه معزّی گفته است ؎

از شرار تیغ بودے بادساران را شراب
وز طعانِ رمح بودے خاکساران را طعام

تجنیس خط

چنانکه شاعرے گفته است ؎

هماں خوشتر که نوشی اندریں مدت مئے صافی
هماں بهتر که پوشی اندریں موسم خز ادکن

رَدُّ العجز علی الصدر

لفظے که در صدر بیت آرند آں را در عجز باز آرند۔ رشید وطواط را بریں نسق قصیدۂ هست۔ چنانکه ؎

قرار از دلِ من ربود آں نگار
بداں عنبریں طرۂ بے قرار
نگار است رخسارۂ من بخون
ز هجرانِ رخسارۂ آں نگار

خمار است در سر مرا بے شراب
در اندوہ آں نرگس پر خمار

و ایں صنعت صور مختلفہ دارد ۔

اشتقاق

آن است کہ دو کلمہ متقارب باشند در ترتیب حروف ۔ چناں کہ شاعرے گفتہ است ؎

نوائے تو اے خوب چہرِ نو آئین
در آورد در کارِ من بے نوائی

ترصیع

کلمات را سجع و الفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن چنانکہ رشید گفتہ است ؎

اے منور بتو نجومِ جلال | وے مقرر بتو رسومِ کمال
بوستانے است صدرِ تو ز نعیم | آسمانے است قدرِ تو ز جلال
خدمت تو معوّل دولت | حضرتِ تو مقبلِ اقبال
در کرامت ترا نبودہ نظیر | در شہامت ترا نبودہ ہمال
تیرہ پیش فضائلِ تو نجوم | خیرہ پیش شمائلِ تو شمال

ہمچنیں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرصع گفتہ است و آنچہ در حروف

دبیر عجم

خواتیم متفق نباشد آں را سجع موازنہ گویند۔ چناں کہ شاعرے گفتہ است

ع

بہ بزم و رزم تو ماندہے خزاں و بہار

بہ تیغ و کلک تو ماندہے قضا و قدر

وسکاکی گوید کہ سجع در نثر مثل قافیہ در شعر است۔

ذو القافیتین

وآں شعر یست کہ دو قافیہ داشتہ باشد۔

سنائی گوید ع

عقل و فرماں کشیدنی باشد

عشق و ایماں چشیدنی باشد

متلون

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شود۔ اہلی شیرازے مثنوی سحرِ حلال مشتمل بریں صنعت ترتیب دادہ و ہر شعر را ذو قافیتین آوردہ وایں بیت سلمان ساوجی در سہ بحر خواندہ مے شود۔ وہم موصل بہ دو حرف است ع

لبِ تو حامی لؤلؤ خط تو مرکزِ لالہ شبِ تو حاملِ کوکب مہِ تو باخط ہالہ

بحر اول رمل مثمن مخبون۔ بحر دوم ہزج مثمن سالم۔ بحر مجتث مثمن مجنوں۔

اعنات

واین التزام مالایلزم است یعنی چیزے کہ لازم نیست بشاعر آن را بر خود لازم گرداند واین را صورتے معین نیست. سیفی نیشاپوری قصیدہ گفتہ کہ در ہر مصرعش ایراد لفظ سنگ وسیم را لازم قرار دادہ مطلعش این است ؎

اے نگار سنگ دل اے لعبت سیمیں عذار
در دل من مہر تو چوں سیم در سنگ استوار

وہمچنیں کاتبی نیشاپوری قصیدہ گفتہ بالتزام لفظ شتر وحجرہ در ہر مصرع مطلعش این است ؎

مرا غم است شتر بارہا بہ حجرۂ تن
شتر دلی نہ کنم غم کجا و حجرۂ من

وامیر خسرو در التزام لفظ پیل وسپش و پلنگ و لکلک در ہر بیت قصیدہ گفتہ مثلاً ؎

پیلتن شاہی وز اقبال بلندت در زیست
گر سپش گردد پلنگ افگن تمس لکلک شکار

تلمیح

واین چنان است کہ کلام مشتمل بر واقعہ مشہورہ یا اشارتے نمایند بچیزے کہ در کتب متداولہ مذکور باشد. چنانکہ خاقانی گوید ؎

هر کہ نظارۂ تو شد دست بریده می شود
یوسفِ عہدی و جہاں نیم بہائے روئے تو

اشارہ بقصۂ دست بریدنِ زنانِ مصر است از مشاہدۂ جمال یوسف علیہ السلام ۔

توشیح

آن است کہ چوں حروفِ اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند بیتے یا مصرعے یا نام شخصے برآید ۔

سیاقۃ الاعداد

آن است کہ اعداد را مرتب یا غیر مرتب مذکور سازند ۔

خاقانی گوید ؎

یک دو شد از سہ حرفش چار اصل و پنج شعبہ
شش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر

یک دو شد یعنی مضاعف شد مراد از سہ حرف لفظ جاہ است کہ در شعر سابق مذکور است ۔

ارشاداتے چند در شعرِ دلکش

بعد از آں کہ قاری بر حقیقت فصاحت و بلاغت و ماہیتِ تشبیہ و استعارہ و ایرادِ محسناتِ لفظی و معنوی آگاہ گردید البتہ موازنۂ شعرِ دلکش بروے دشوار نخواہد بود اما مے دانی کہ علم شئے مستلزم عمل بداں نمی باشد شعر نیکو گفتن نتیجۂ استقامتِ طبع و موزونیت آن است ۔ چناں کہ سابقاً ذکرِ آں رفتہ اما شعر فہمیدن موقوف بر سلامتِ ذوق و مزاولتِ کلام اساتذۂ فن است و چوں بابِ موازنہ بین الکلامین اہم مقاصد ایں کتاب است ۔ بناء بریں ارشاداتے چند در بابِ شعر و شاعری ایراد مے رود تا دریں معنے طالب را دقتے رو نہ دہد ۔ دریں موضوع آنچہ مؤلف می خواست اکثرے آں را صاحب کتابُ المعجم بر وجہِ احسن بسلکِ تحریر آوردہ فقیر ہماں را بند شمردہ ۔ فاضل مؤلف می گوید ۔

"بدانکہ شعر را ادواتے است و شاعری را مقدماتے کہ بے آں ہیچ کس را لقبِ شاعری نہ زیبد و بر ہیچ شعر نام نیک درست نیاید ۔ اما ادواتِ شعر کلماتِ صحیح و الفاظ عذب و عباراتِ بلیغ و معانیٔ لطیف است کہ چوں در قالبِ اوزانِ مقبول ریزند و در سلک ابیاتِ مطبوع کشند ۔ آں را شعر نیک خوانند ۔ و تمام صنع جز باستکمالِ ادواتِ آں دست نہ دہد ۔ و کمالِ شخص بے سلامت اعضا و ابعاضِ آں صورت نہ بندد ۔ و اما مقدمات شاعری آں است کہ مرد بر مفردات

لغتے کہ برآں شعر خواہد گفت وقوف یابد۔ واقسام ترکیبات صحیح وفاسد آں را مستحضر شود و مذاہبِ شعراءِ مفلق و اُمرائے کلام در تاسیس مبانیٔ شعر وسلوکِ مناہج نظم بشناسد وسنت وطریقت ایشاں در نعوت و صفات و درجاتِ مخاطبات وفنونِ تعریضات وتصریحات وقوانین تشبیہات وتجنیسات وقواعد مطابقات ومخالطات ووجوہِ مجازات واستعارات وسائر مصنوعاتِ کلامی بداند۔ وبرطرفے از حکم وامثال و شطرے از تواریخ احوالِ ملوکِ متقدم وحکمائے سابق واقف گردد ومعانیٔ لطیف از ضعیف فرق کند وبرحسن مطلع ولطف مقطعِ ہر شعر مطلع شود۔ تا ہر معنےٰ را در کسوتِ عبارت لائق بر منصۂ نظم نشاند و در سردِ سخن از معانیٔ سرد وتشبیہاتِ کاذب واشارات مجہول وایماآت مشکل وایہاماتِ ناخوش وتجنیسات متکرر واوصاف غریب واستعاراتِ بعید ومجازاتِ نادرست وتکلفاتِ ثقیل وتقدیم وتاخیراتِ ناپسندہ مجتنب باشد و در ہمہ ابواب از قدر حاجت بطرفین (افراط وتفریط) بیروں نہ رود واز مالابد نہ کاہد و در مالایعنی نیفزاید وپیش از آں کہ در نظم شعر شروع کند و بدعوئے شاعریاں در بندد اول مختصرے در علم عروض و قوافی برخواند تا بر بحورِ قدیم وحدیث واقف شود واوزان خوش از ناخوش فرق کند۔ ویجوز ولا یجوز از احیف بداند وصحیح ابیات از سقیم بشناسد وقوافیٔ اصلی از معمول تمیز کند وآنگاہ سرمایہ نیک از گفتہائے

مطبوع و مصنوع استادانِ ایں صنعت و پاکیزہ گویان ایں فن بدست آرد
و از قصائد و مقطعات درست ترکیب عذب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع
پسندیدہ مقطع شیریں مخلص از دواوین مشہور و معروف و اشعار مستعذب
مستحسن در فنونِ مختلف و انواع متفرق طرفے تمام یاد گیرد و جوامع ہمت
بر مطالعہ و مذاکرۂ آں گمارد۔ و بہ بحث و استقرا، بر دقائق و حقائق مصنوعات
آں واقف گردد تا آں معانی در دلِ او رسوخ یابد و آں الفاظ در ذہن
او قرار گیرد و آں عبارات ملکۂ زبانِ او شود و مجموع آں مادۂ طبع و مایۂ خاطر
او گردد۔ پس چوں قریحتِ او در کار آید و سکرِ[1] طبع او کشادہ شود فوائد
آں اشعار روئے نماید و نتائج آں محفوظات پدید آید۔ آنگاہ شعر او چوں
چشمۂ زلال باشد کہ مدد از رودہائے بزرگ و جوہائے عمیق دارد و چوں
معجون خوشبو آید کہ روائح آں مشام ارواح را معطر گرداند و کس بر
اخلاط آں واقف نہ شود و باید کہ چوں ابتدائے شعرے کند و آغاز نظمے
نہد نخست نثر آں را پیشِ خاطر آرد و معانیٔ آں بر صحیفۂ دل نگارد و الفاظے
لائق آں معانی ترتیب دہد و وزن موافق آں اختیار کند۔ و از
قوافی آنچہ ممکن گردد و خاطر بداں مسامحت کند۔ بر ورقے نویسد
و ہرچہ از آں سہل و درست باشد و در آں وزن جائے گیرد و متمکن
آید۔ انتخاب کند۔ و شائگان و معمول را بداں راہ نہ دہد و در
نظم ابیات بہ سیاقت سخن و ترتیب معانی التفات نہ نماید تا جملہ قصیدہ را

[1] بندے کہ برائے منع آب سیل برآرند۔ ۱۲ منہ

بر سبیل مسوده تعلیق زند و کیف ما اتّفق بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد که قافیتے در معنی بکار برده باشد و بیتے مشغول کرده بعد ازاں معنیٔ بہتر رو نماید و بیتے ازاں عذب تر دست دہد و ازاں قافیت دریں بیت متمکن تر آید۔ نقل کند۔ پس اگر بہ بیتِ اول حاجت باشد آں را قافیتِ دیگر طلبد وگرنہ ترک آں آرد و چوں ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جملہ را مرۃً بعد اخریٰ از سر اتقان باز خواند و در نقد و تنقیح آں مبالغت نماید و میان ابیات تلفیق کند و ہر یک را بموضع خویش باز برد و تقدیم و تاخیر از آں زائل گرداند تا معانی از یک دیگر گسستہ نہ شود و ابیات از یک دیگر بیگانہ نہ نماید و بہ ہمہ وجوہِ توافق ابیات و مصاریع و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد چہ بسیار باشد کہ دو مصرع یا دو بیت با یکدیگر از راہِ معنی متناسب نیاید و بداں سبب رونق شعر باطل گردد۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

در جامِ او ست چشمۂ حیواں ازاں کزو
دیں سرفرازِ قاعدۂ ملک محکم است

مصرعِ اول لائق دوم نیست و ایں معنی در رباعیات بیشتر افتد کہ شاعر را معنیٔ خوش در خاطر آید و بیشتر چناں بود کہ آں را بیت آخر سازد۔ پس اُولی بداں الحاق کند و در آں از تناسب لفظ و تجاذب معنی غافل باشد چنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است ؎

ہر دم ز تو دل با دم سردے بود است — وز جام تو جرعۂ دردے بود است
معذورم اگر دردسرا دم ازانکہ — آں دردسرم از پۓ دردے بود است

کہ نخست بیت آخریں گفتہ است و آنگاہ بیت اول را بداں الحاق کردہ و مصرع دوم از بیت اوّل لائق معنئ بیت نیفتادہ است و عطف آں بر مصرعِ اول نیکو نیامدہ و در قوافی اولیٰ چناں باشد کہ تعین آں بر معنی مقدم دارد۔ پس معنی را بداں الحاق کند و بر آں بندد تا متمکن آید و ہیچ کس را تغییر آں ممکن نگردد۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

دوش با آسماں ہمے گفتم — بر سبیلِ سوالِ مطلب اے[1]
کہ مدارِ حیاتِ عالم کیست — روئے سوئے تو کرد و گفتا وے
گفتم ایں را دلیل باید گفت — ہیچ دانی کہ مے چہ گوئی ہے
میر آب است و حق ہمے گوید — وَمِنَ السَّماءِ کُلَّ شَیٍٔ حَیٍّ

و ہیچ شے یک قافیہ را ازیں شعر بدیگرے مناسب تبدیل نتواں کرد واگر نظم ابتدا کند و آنگاہ قافیہ را بر آں بندد روا بود کہ چناں متمکن نیاید و تغیر و تبدیل آں ممکن بود۔ چنانکہ دیگرے گفتہ است ؎

سودائے تو تا در سرِ من ساخت مقر — غمہائے تو از تنم نہ بگذاشت اثر
اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست — جز آرزوئے روئے تو اے زیبا خور

و اگر کسے خواہد کہ ایں قوافی بدیگرے خوشتر ازاں تبدیل کند۔ تواند چنانکہ گوید ؎

سودائے تو تا در سرِ من ساخت قرار
غمہائے تو از تنم برآورد دمار

---

[1] اے عربی برائے استفہام آید۔ ۱۲ منہ

اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست
جز آرزوئے روئے تو اے زیبا یار

وہمچنیں باید کہ در الفاظ و معانیٔ ہر بیت دقایق تنوّق[1] بجا آرد تا اگر لفظے رکیک افتد عذبے بجائے آں بنہد و اگر معنیٔ فاخر یابد تمام کند و دریں باب چوں نقاش چیرہ دست باشد کہ در تقاسیم نقوش و تداویر شاخ و برگہا ہر گلے بر طرفے نشاند و ہر شاخ بسوئے بیروں برد و در رنگ آمیزیٔ ہر صبغ جائے خرج کند و ہر رنگ بگلے دہد۔ آنجا کہ رنگ سیر آید نیم سیر صرف نہ کند و آنجا کہ صبغ روشن باید تاریک بکار نبرد۔ چوں جوہریٔ استاد باشد کہ بہ حسن تالیف و تناسب ترکیب رونق عقدِ خویش بیفزاید۔ و بہ تفاوتِ تلفیق و بے ترتیبیٔ نظم آب مروارید خویش نبرد و باید کہ در افانین سخن و اسالیب شعر چوں نسیب و تشبیب و مدح و ذم و آفرین و نفرین و شکر و شکایت و قصہ و حکایت و سوال و جواب و عتاب و استعتاب و تمنع و تواضع و تابّی و تسامح و ذکر دیار[2] و رسوم و وصف آسمان و نجوم و صفت ازہار و انہار و شرح ریاح و امطار و تشبیہ لیل و نہار و نعت اسپ و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فن تہانی و تعازی از طریق افاضل شعراء و اشاعر فضلاء عدول نہ نماید و در نقل از معنی بمعنی و تحویل از فنے بفنے خروج لطیف و شروع مستحسن واجب داند و در رعایت درجات مخاطبات و وجوہِ مدائح باقصی الامکان بکوشد ملوک و سلاطین را جز با وصاف پادشاہانہ چنانکہ در فصل اغراق بیان کردہ آمدہ است

---

[1] آراستگی کردن درکار۔ ۱۲ منہ [2] مخصوص بہ شعرائے عرب است۔ ۱۲ منہ

نہ ستائد وزراء و امراء را بہ عوائد تیغ و قلم و طبل و علم مدح کند۔ سادات و علماء را بہ شرف حسب و طہارت نسب و وفور فضل و غزارت علم و نزاہت عرض و نباہت قدر ستاید۔ زہاد و عباد را بہ تبتل و انابت و توجہ حضرت عزت صفت کند اوساط الناس را بمراتب نازل عوام نشمرد و نیارد۔ عوام را از پایہ خویش بسیار برنہ گذارند۔ خطاب ہر یک فراخور منصب و لائق مرتبت او کند و ہر معنی را در زی لفظ مطابق و لباس عبارت موافق بیروں آرد۔ چہ کسوت عبارات متعدد است و صور معانی مختلف و ہمچناں کہ زن صاحب جمال در بعضے ملابس خوب تر نماید و کنیزک بیش بہا در بعضے معارض خریدار گیر تر آید۔ ہر معنی را الفاظے بود کہ در آں مقبول تر افتد و عبارتے باشد کہ بداں لطیف تر نماید و دریں باب نظم و نثر یکساں است۔ و سخن موزوں و ناموزوں برابر چناں کہ گویند "یکے از خلفاء قاہر عاملے بشہرے فرستاد و اورا در تیمار داشت شخصے از معارف آں ولایت وصیت فرمود۔ و در آں مبالغت تمام نمود۔ عامل بموجب فرمان دیوان عزیز آں شخص را احترام واجب داشت و بہ التماس او بعضے از ضیاع آں مملکت بر سبیل عمل بروے نوشت و تحصیل طرفے از اموال خزانہ بہ وے باز گذاشت۔ پس بہ سعایت شریراں و نمیمہ بدگویاں خاطر عامل از وے آزردہ گشت۔ و وحشتے از جانبین پدید آمد و آں شخص بوقعت استظہارے کہ بعنایت دیوان داشت بداں التفات نہ نمود و آں را وزنے نہ نہاد تا بہ مرور ایام آں آزار کینہ تمام شد و عداوت بزرگ گشت۔ عاملی

آں شغل از وے فرو گشود و در محاسبت او مناقشت بیش آورد۔ روزے آں معروف بہ عامل در محاکات آواز بلند کرد و سخنے سخت گفت عامل بہ تعزیرا و اشارت کرد۔ از اطراف بدو دستہا دراز شد و مشت و چوب رواں گشت و ازاں ضربات مختلف یکے بر مقتل او آمد۔ در حال جان تسلیم کرد عامل از کردہ پشیمان گشت و از خشمِ دیوان اندیش مند شد و زرہا در خرج انداخت و بہ قرابین خلیفہ التجا ساخت و دست تضرع در دامن مقربانِ حضرت زد و بہر یک از ایشاں بوجہے جمیل آں حال بمقام عرض رساند و عذر او در آں اقدام تقدیم کند و غرامت آں جرمیت را بر مال قرار دہد۔ و بعقوبت غضب دیوان عزیز ماخوذ نگردد۔ ہیچ آفریدہ را یارائے آں ندید کہ در آں باب قدم پیش نہد و آں التماس را دست بر سینہ زند۔ و ہمگناں متفق بودند کہ اگر ایں حال بمسامع مبارک رسد بے شک بقتل عامل فرمان دہد و ہیچ کس را مجالِ شفاعت نباشد عامل دبیرے فاضل و صاحب سخنے کامل داشت۔ چوں قلق و اضطراب او بدید و عجز و اضطرار او مشاہدہ کرد۔ گفت مخدوم را چندیں اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ و ایں حادثہ را چندیں عظیم نہ باید نہاد کہ در اثنائے خدمتے کہ بدیوان نویسیم و در خلال تذکرہ کہ بحضرت فرستیم ایں حال را کسوت عبارتے پوشانم و عرض ایں واقعہ بر وجہے در قلم آرم کہ بر تو ہیچ تاوان نباشد۔ و در استرضائے خلیفہ بچندیں تکلف و تضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم بر داشت و مصالح کہ بود۔ باز نمود۔

چوں سیاقت سخن بدیں حکایت رسید وگفت واما فلانٌ فأسْتمنتهٗ فاستخونتُه فادبتُهٗ فوافق الادب الاجلَ یعنی حال فلاں معروف چناں بود کہ اورا امین بعضے از اموالِ دیوان ساختم و خائن یافتم۔ ادبش کردم تادیب من باجل او موافق افتاد۔ چوں آں مکتوب بحضرت رسید وآں حال محل عرض یافت لذت بلاغت ایں عبارت ولطف موقع ایں عذر نگذاشت کہ بہ ہیچ وجہ نائرہٗ غضبے در باطن خلیفہ اشتعال گیرد۔ یا تغیر خاطرے بہ ضمیر اوراہ یابد عامل سر آزاد از آں ورطہ بیروں آمد ورائگاں ازاں خطر خلاص یافت۔

ودر شعر ازیں جنس بسیار بودہ است کہ بیک بیت عظائم امور ساختہ شدہ است ورقاب عقول در ربقۂ تسخیر آمدہ۔ وضغائن موروث بمودت ومحبت مبدل شدہ وبرعکس بسے بودہ است کہ یک بیت موجب اثار فتنہائے بزرگ شدہ است وسبب اراقتِ خونہائے خطیر گشتہ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

بہ بیتے شود مرد باکینہ نرم   بجوشد بہ بیتے دگر خوں زتن

بسادل کہ گشت از پئے شعر رام   بسا سر کہ ببرید نظمِ سخن

تبصرہ

باید دانست کہ شاعر در جودت شعر خویش بہ بیشتر علوم وآداب محتاج باشد وبدیں جہت باید کہ متطرف بود واز ہر باب چیزے داند۔ تا اگر بہ ایراد

معنیٔ کہ فن او نباشد محتاج شود آوردن آں بروے دشوار نشود وچیزے نگوید کہ مردم استدلال کنند بداں کہ او آں معنی ندانستہ است چنانکہ انوری گفتہ

کیواں موافقانِ ترا اگر جگر خورد نسرین چرخ را جگر جدی مستہ باد[ا]

ومستہ عبارت است از طعمۂ مرغانِ شکاری کہ بوقت حاجت بایشاں دہند وکرگس نہ از جملۂ شکرہ مُستہ خوارست وازیں جہت ایں بیت بروے گرفتہ اند۔

سرقات شعر

ونہ باید کہ شاعر با خود تصور کند کہ شعر موضع اضطرار است ومتقدماں برائے ضرورت شعر خطا ہا ارتکاب کردہ اند وظنہا در شعر خویش بکار داشتہ چہ اقتدا بہ نیکو گویاں نیکو آید نہ بہ بدگویاں ونیز باید کہ شعر شعراء را غارت نہ کند ومعانیٔ ایشاں بہ تغیرِ اوزان واختلاف الفاظ در شعر خویش بکار نبرد کہ ملک مردم بہ تصرف فاسد تملک نہ پزیرد وسخن دیگراں بر خویشتن دلالت بر فضل نکند وبباید دانستن کہ سرقات شعر چہار نوع است۔ انتحال وسلخ والمام ونقل۔

اما انتحالؔ سخن دیگرے بر خویش بستن است وآں چناں باشد کہ شعر دیگرے امکابرۃً بگیرد وشعر خویش سازد بے تغیر تصرفے در لفظ ومعنیٔ آں یا بہ تغیر اندک مانکہ بیتے بیگانہ بمیانِ آں در آرد یا تخلص بگرداند۔ چناں کہ سنائیؔ در مدح سلطان بہرام شاہ قصیدۂ گفتہ است کہ مطلعش این است [ا]

[ا] برصفحہ ۳۲۱ - ۱۲ منہ +

گر درخت صف زد است لشکر دیو و پری
ملک سلیمان تراست گم مکن انگشتری

وعمادی بعینہٖ ایں قصیدہ را با بیتے چند برآں زیادت آوردہ و تخلص به شاہ مازندران کردہ و ہر دو در یک عصر بودہ اند۔ معلوم نیست کہ سابق کدام است و غاصب کدام و چنانکہ معزّی گفتہ ؎

گرچہ بجفا دست برآوردستی ۔ بردارم دست تا فرو آری دست

و رافعی ازو بردہ است و گفتہ ؎

زیں پس بخدا اے صنم عشوہ پرست ۔ بردارم دست تا فرو آری دست

و اما سلخ پوست باز کردن است و در شعر ایں نوع سرقہ چناں باشد کہ معنی و لفظ فراگیرد و ترکیب الفاظ آں بگرداند و بر وجہے دیگر ادا کنند چنانکہ رودکی گفتہ است ؎

ریش و سبلت ہمی خضاب کنی ۔ خویشتن را ہمے عذاب کنی

(نوٹ صفحہ گذشتہ) صفی نیشاپوری در اخذ و سرقہ گوید ؎

شاعرِ دزد ماکیاں باشد ۔ کہ بزیرش نہند بیضۂ غاز
غاز آخر ببوئے آب رود ۔ او بہ گونِ دریدہ ماند باز

[1] در گرشاسپ نامۂ اسدی طوسی شعرے ست ؎ مکن تکیہ بر ملکِ دنیا و پشت ٭ کہ بسیار کس چون تو پرورد و کشت سعدی در گلستان بعینہٖ ہمیں شعر آوردہ ۔ ہر دو از اساتذۂ فن بودہ اند اما اسدی بر سعدی تقدم زمانی دارد غالباً کہ توارد است و ہمچنیں شعرے ؎ فرزند بندہ ایست خدا را تو غم مخور ٭ تو کیستی کہ بہ ز خدا بندہ پروری در کلیات سعدی موجود است و ہم در دیوان اوحدی مراغی یافتہ شدہ موجب حیرت است۔ ۱۲ منہ

ابو طاہر خسروانی از و بردہ است و گفتہ ؎

عجب آید مرا از مردم پیر — کہ ہمے ریش را خضاب کند
بخضاب از اجل ہمے نرہد — خویشتن را ہمے عذاب کند

اما المام قصد کردن و نزدیک شدن است بچیزے۔ و در سرقات شعر آن است کہ معنی فرا گیرد و بعبارتے دیگر و وجہے دیگر بکار آرد۔ چنانکہ ارزقی گفتہ است ؎

صدف ز بیم یلال در شود بکام نہنگ
زخون برنگ یواقیت رنگ کردہ لآل

یعنی لآلی۔ یا را از برائے ضرورت شعر انداختہ است و انوری از و بردہ است و نیکوتر از و گفتہ ؎

قہر تو گر طلایہ بدریا کشد شود — دُر در صمیم حلق صدف دانہ انار

و اما نقل آن است کہ شاعر معنیٔ شاعرے دیگر بگیرد و از بابے بباب دیگر برد و در آن پردہ بیرون آرد۔ چنانکہ مختاری گفتہ است ؎

کجا شد آن زقبائے دریدہ دوختہ چتر
کنون بباید چترش درید و دوخت قبا

رضیٔ نیشاپوری بباب مدح بردہ است و گفتہ ؎

بعزم خدمت درگاہِ تو بہر طرفے
بسا ملوک کہ از تاج مے نہند کمر

و ارباب معانی گفتہ اند چون شاعرے را معنی دست دہد آن را کسوت

عبارتے ناخوش پوشاند و بلفظ رکیک ادا کند و دیگرے ہماں معنی فراگیرد و بلفظ خوش و عبارت پسندیدہ بیروں آرد او بداں اولیٰ گردد و آں ملکِ او گردد و للاول فضل السبق چنانکہ رودکی گفتہ ؎

باصد ہزار مردم تنہائی
بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی با صد ہزار مردم تو فردی با ہنر و دانش در میانِ ایشاں و بے صد ہزار مردم تو بسیاری گوئی بجائے صد ہزار مردمی و اگرچہ معنی نیکو است عبارتش رکیک است و عنصری ازوے بردہ است و گفتہ ؎

اگرچہ تنہا باشد ہمہ جہاں با اوست — وگرچہ با او باشد ہمہ جہاں تنہاست

و بیتِ عنصری اگرچہ در آں بسطے کردہ است نیکوتر و عذب تر از بیت رودکی است با وجازتِ آں۔ پس ایں معنی ملک عنصری شد و رودکی را فضل سبق ماند۔

و نوعے از سرقہ آں است کہ از زبانے بہ زبانے دیگر ترجمہ کنند چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

اگر بمدح و ثنا ہر کسے ستودہ شود
تو آں کسی کہ ستودہ بہ تست مدح و ثنا

و ایں از قول حسان بن ثابت اخذ نمودہ حیث قال ؎

ما ان مدحتُ محمدًا بمقالتی — لکن مدحت مقالتی بمحمدٍ

و ہمچنیں یکے از شعرائے ہند شعر ہمگر ؎

کجا ہمراہ گردد سایہ بامن
کہ روزِ من بود با شب برابر

را بزبانِ اُردو ترجمہ زدہ۔ چنانکہ مے گوید ؎

سیاہ بختی میں کب کوئی کسی کا ساتھ دیتا ہے
کہ تاریکی میں سایہ بھی جدا ہوتا ہے انساں سے

بہرۂ پنجمین

موازنہ و تنقید

باہمہ جوشِ جنوں فرزانہ ام
آشنائے معنئ بیگانہ ام

بدانکہ ایں بہرۂ کتاب اہم مقاصد علمِ بلاغت است۔ چہ موازنہ میانِ دو کلام کہ عبارت است از سنجیدن آں ہر دو در میزان قواعد بلاغت تا بلیغ را از غیر آں باز دانند غایتِ ایں علمِ شریف است و کسے کہ از مواردِ استعمالِ آں قواعد آگاہ نباشد او را قوت سنجیدن دو کلام و تمیز میانِ ناقص و کامل دست ندہد۔ و ہیچ امر از امرِ نظم کلام و تالیف آں شگرف تر نتواند بود۔ چہ باندک مایۂ معرفتے تواں دریافتن کہ تالیف و نظم کلامے

از تالیف ونظم کلام دیگر تفاوتِ عظیم دارد و بمقدار تفاوت پایۂ کلامے از
کلام دیگر بالا و از بالا بالاتر قرار مے تواں داد وہلم جراً۔ و ایں معنی
وقتے متحقق گردد کہ چوں دو جملہ یا دو شعر را کہ در معنی متحد باشند۔ و در
تالیف الفاظ مختلف در حیثیت تقابل و توازن در آرند۔ چہ معنیٔ لطیف
را محلے شائستہ باید۔ در تالیف و نظم کلام زیرا کہ باندک تغیر و تبدلے
و تقدیم و تاخیرے کہ در تالیف و نظم کلام راہ یابد۔ شاہدِ معنی بر کرسئ
دیگر جلوہ گر آید۔ و تاثیر و انفعال نفوس موقوف است بر دو امر۔ یکے
آں کہ محل ہر لفظے در کلام ہماں باشد کہ حال مقتضیٔ آن است و اگر
از محل اصلی او را بردارند و بہ محل دیگر بنشانند خللے در اصل مقصود راہ
یابد۔ دیگر آں کہ سر رشتۂ تناسب الفاظ را از دست ندہند۔ چہ بسیار
باشد کہ لفظے در نفس معنی با لفظ دیگر متحد الافادہ باشد۔ اما چوں نیکو
بنگرند یکے ازاں ہر دو شائستۂ آں محل باشد و دیگرے برخلافِ آں
و چوں در تالیف و نظم کلام ایں ہر دو امر را نیکو بجا آرند۔ ہر آئینہ
دادِ بلاغت دادہ باشند و فہم ایں معنے بر روشن سواداں و لطیف
طبعاں دشوار نیست۔ چہ نویسندۂ تردست کہ بمزاولت سالیان دراز
مہارت تامہ در فنِ کتابت بہم رسانیدہ و برتبۂ استادانِ خوش قلم
شہرت یافتہ صفحۂ کاغذ را بہ نقوشِ حروف برنگے زینت مے دہد۔ کہ
موجب حیرتِ نظارگیان مے افتد۔ و بازائے آں طفل نو آموز کہ
ہنوز تشکیلِ نقوشِ حروف را بہ صحت نہ فہمیدہ باشد۔ بہ زشتت

ترین صورتے بر صفحۂ لوح ثبت مے نماید وسبب این تفاوت ہرچند بظاہر بر قلت وکثرت ممارست موقوف است ۔ اما امعان نظر قلت وکثرت ممارست رابیش از شرطے اعتبارے زائد نمے نہد۔ زیرا کہ بمشاہدہ معلوم است کہ ہرچند دوکس در ممارست علمے از علوم یا فنے از فنون عمرے بسر آرند ودر استعمال واشتغال بداں سعئ بلیغ بکار برند اما چوں مادۂ قابلۂ ہردو راموازنہ کنند۔ تفاوتِ عظیم میانِ ہردو یافتہ مے شود ۔ وموجب این تفاوت جز بلطافت وکثافتِ طبائع چیزے دیگر نتواند بود ۔ ولطافتِ طبع دریں باب اصل است ۔ چہ سلامت ذوق جز بہ طبائع لطیفہ دست نہ دہد ۔ وہرچند کہ سلامتِ ذوق کامل تر باشد ۔ احساس معانی بروجہِ اتم ۔ وامام عبد القاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز دریں باب شرح بلیغ راندہ حاصلش این کہ خصوص مزایا ولطائفِ کلام امرے از قبیل امور خفیہ و معانئ روحانیہ است وتاسامعِ پاکیزہ نہاد وصاف طبع مخاطب نباشد بہزار حیلہ ہم نتواں اورا برآں آگاہ ساختن کہ کودن کور باطن راازاں جملہ ہیچ بہرہ نباشد ۔ والحق کہ امام بلند مقام آنچہ گفت حق گفت ومن این معنے را در طبائع اہلِ روزگار خود بارہا بہ مشاہدہ آوردہ ام وصحیح یافتہ ام ۔

چوں در ابواب سابقہ از تفصیل حقیقت شعر وقواعد وضوابطِ علم معانی وتوضیح مسائل تشبیہ واستعارہ وکنایہ وفن صنائع لفظی ومعنوی

فراغت دست داد - وقت است کہ نبذے بہ ہنجار اختصار بر طریق نمونہ قاری را از حقیقت تنقید و موازنہ آگاہ کردہ آید - تا در فہم کلام اساتذۂ نامدار کلفتے و دقتے رو نہ دہد - ہمگی مسائل ابواب سابقہ را ملحوظ خاطر داشتہ بہ تنقید و موازنہ باید پرداخت - و ازیں جاست کہ بہ ایراد ضوابط و اصول متعلقۂ ایں باب حاجتے داعی نہ شدہ و ایراد ایں باب در پایانِ کتاب ہم مبنی بر ہمیں وجہ است -

پیش از آں کہ در پارۂ از کلام اساتذہ بر طریق موازنہ و تنقید خوضے رود - نظر بر رفع سوئے ظنِ حرف گیراں کہ بیشتر مطمح نظر ایشاں غیر ازمراء و لجاج چیزے دیگر نمے باشد - و مقصد اصلیٔ صاحب تالیف را نہ فہمیدہ زبانِ طعن دراز مے کنند - می گوئیم کہ غرض فقیر مولف از تنقیدات و توجیہات کلام پیشینیاں محض تنبیہ قاری است بر بعضے از خفایائے زوایائے کلام بلیغ کہ از نظر مبصران کند بصر مستور و محتجب مے ماند - نہ اظہارِ قابلیت سخن فہمیٔ خویش و طعن بر پاکستانیانِ ستودہ کیش فکیف کہ ایشاں قافلہ سالار ماہرانِ سخندانی و قدوۂ سخن گسترانِ اربابِ معانی بودہ اند - وکفیٰ باللہ شہیدًا - نہ بینی کہ علمائے فن رجال در مطاوی مباحثِ روایات چگونہ غثّ را از سمین و سبک را از سنگین امتیاز مے دہند - و ایں را اصلا بر تعییر و تشنیع سلف محمول نتواں کردن و مع ذالک مے گوئیم کہ کلام بشر گاہے از وصمت خلل و زلل مامون و محفوظ نتواند بود زیرا کہ ایں پایہ جز کلام رب العزت دیگرے

رامسلّم نیست۔ وما در محاورۂ زبان پارسی بکلام اساتذۂ ایرانیاں احتیاج داریم نہ در تصحیح معانی کہ ایں امر مخصوص بقومے نیست۔

در ما سبق تمہید ذکر یافت کہ چوں کلامے را با کلامے دیگر در محل توازن و تقابل در آرند۔ تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو مشاہدہ کنند و ایں تفاوت بر وجوہ متعددہ ظاہر مے گردد۔ ما آں را در اثنائے امثلۂ متفرقہ کہ مذکور خواہد گشت واضح مے کنیم تا باعث بر زیادت بصیرت خوانندگاں افتد انشاء اللہ تعالیٰ۔ نظامی گوید ؎

دریں باغ رنگیں درختے نرست
کہ ماند از قفائے تبرزن درست

سعدی ہمیں معنی را بمعرض بیان جلوہ مے دہد ؎

دریں باغ سروے نیامد بلند
کہ بادِ اجل بیخش از بُن نکند

لفظ رنگین در شعر نظامی کہ نعت باغ واقع شدہ باماسیق لہ الکلام چنداں ربطے ندارد۔ چہ ماسیق لہ الکلام اثبات معنیٔ فنا و بے ثباتیٔ ممکنات است در عین حالت بہجت و شادکامی و ایں معنی را بہ نوعے از توجیہ[1] بطریق لزوم از لفظ رنگین اخذ مے تواں کردن و شعر سعدی ازیں گونہ توجیہ پاک است نظامی فنا را برائے جنس درخت اِدّعا نمودہ و سعدی ایں معنی را برائے نوعے از درخت کہ در شاقت قامت و دوام

---

[1] توجیہ آں است کہ رنگین بودن باغ نتیجہ شادابی و سیرابیٔ اوست۔ ۱۲ منہ

حضرت مثل است۔ ثابت کرده و در ماسیق له الکلام سرو را و خلے است که دیگر افراد درخت را بر وجه کمال حاصل نیست و هرچند گمان آں مے رود که اثبات عمومِ فنا برائے جنس و تکمیل ماسیق له الکلام و خلے تمام دارد اما چوں بنظرِ دقیق وا رسند۔ چناں بوضوح مے پیوندد که جمیع افراد جنس درخت به اوصاف سرو متصف نتواند بودن و لفظ بلند بر آمدن را باوے نسبتے است که ذوقِ سلیم و طبع مستقیم مرہونِ منت آں است چه ایں معنی اشارت است به ارتقاء از پستی به بلندی که شبیه به ارتقائے انسان است بمدارج عالیه و لفظ رستن در شعر نظامی از اشارت بدیں معنی عاری است چه مفہوم رستن از ظہور ہر گونه نباتات از نہاں خانۂ خاک خبر مے دہد و ہمیں قدر با ماسیق له الکلام مناسبتے بیش ندارد۔ و آں چه در مصرع ثانی فرمودند که از قفائے تبر زن درست نمانده مستلزم استیصال کلی نتواند بود۔ بخلاف آنچه سعدی فرموده چه مفہوم از بن بر کندن دال است بر آں که باد اجل اثرے از آثار فانی باقی نه گذاشته و مع ذلک نکتۂ دیگر در شعر سعدی ملحوظ است که در شعر نظامی نیست و آں ایں است که اسناد فنا در شعر نظامے بسوئے تبر زن است که منشا فعل ارادی مے باشد و در شعر سعدی بسوئے باد اجل که از امور مقدرۂ طبیعیه است۔ و وقوع آں مظنون است و وقوع آں مظنون است و وقوع ایں مقطوع۔

مجیر بیلقانی گوید

شاہِ قزل ارسلاں کہ دست و دلش — از جہاں نام بحر و کاں برداشت

انوری گوید

گر دل و دست بحر و کاں باشد — دل و دست خدائگاں باشد

چگونہ بینی شعر مجیر را کہ بر شعر انوری مزیتے تمام دارد ۔ وجہش آں کہ مجیر بازائے دست و دل ممدوح نام بحر و کاں را از صفحۂ ہستی پاک سترده تا کسے نیست کہ نام بحر و کاں زبان زد او گردد و شعر انوری بیش از تشبیہ دست و دل ممدوح با بحر و کاں افادۂ معنی زائد نکرده و غایت مبالغہ را در نفوس تاثیر عظیم است کما لا یخفیٰ و در شعر انوری تکرار دل و دست اگرچہ دریں مقام منافیٔ بلاغت نیست اما اگر تلافیش بصورت دیگر امکان داشتے بلیغ تر آمدے

قدسی گوید

نسبت خود بہ سگت کردم و بس منفعلم — زانکہ نسبت بہ سگِ کوئے تو شد بے ادبی

دیگرے راست

از سگانِ سرِ کوئے تو زبس منفعلم
کہ بہم صحبتیٔ ہمچو منے ساختہ اند

شعر قدسی متضمن بر کمال مراعات حسن ادب است بخلاف شعر ثانی کہ دال بر ہم صحبتیٔ سگانِ کوئے محبوب است ۔ ہرچند کہ خود را اہل آں ندانستہ و میانِ نسبت بہ سگاں و ہم صحبتیٔ ایشاں فرق بسیار است ۔ اما اگر قدسی در اظہار علت انفعال لفظ زانکہ را نمے آورد و بجائش لے کہ حرف ندامی گفت

لے در شعر مجیر تصریح باسم ممدوح حشمتے و شوکتے با خود دارد کہ در لفظ خدائگاں متصور نیست ۔ ۱۲ منہ

مے بینی کہ معنیٔ شعر از کجا تا بہ کجا مے رسید۔ و در شعر ثانی لفظ ہیچ منے بغایت بلیغ افتادہ زیرا کہ دال است بر نااہلیٔ او بہ ہم صحبتیٔ سگانِ کوئے محبوب

ومقصدی قزوینی راست ؎

پابوس سگانِ تو نگویم ہوسم نیست　　دارم ہوسے چکنم دسترسم نیست

از جملہ لوازم شعر عاری است۔

حافظ گوید ؎

مہر تو در درونم و عشق تو در دلم　　با شیر در درون شد و باجاں بدر شود

دیگرے راست ؎

تاجاں ز بدن بروں نخواہد رفتن
درد تو ز تن بروں نخواہد رفتن

شعر حافظ مشتمل است بر دو معنی کہ در مصرع ثانی مذکور است و شعر ثانی ہمیں یک معنی را متضمن است کہ در دو مصرع ذکر یافتہ و بہمیں وجہ شعر حافظ را مزیتے دست دادہ۔ اما مصرع اول کہ مشتمل است بر معطوف و معطوف علیہ یکے از ہر دو حشو محض است کہ در معنیٔ مقصود زیادتے پیدا نمی کند وسلطان ابو یزید دریں معنی گوئے سبقت از ہر دو ربودہ۔ چنانکہ می گوید ؎

با عشق تو در خاک نہاں خواہم شد
با مہر تو سر ز خاک بر خواہم کرد

سلطان نگفتہ کہ مہر تو با جان بدر شود۔ بل گفتہ کہ زیر خاک ہم با من خواہد بود۔ و دریں مبالغہ ایست در مخمراتِ محبت و احاطت آں بجامع قلب

کہ وصمت زوال را در آں مجال تطرق نیست۔

علی نقی گوید

اے وائے بر آں مرغِ گرفتار کہ از وے
صیاد شود غافل و در دام بمیرد

حزین گوید

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

عذری گوید

بر صید ناتوانے بیداد رفتہ باشد گر سر نگشتہ او را صیاد رفتہ باشد

ظہوری گوید

بر آں صیدِ مسکیں چہ بیداد رفت
کہ در دام از یادِ صیاد رفت

بر خبیر بصیر کہ از صحبت اربابِ مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست کہ شعر ظہوری از ہر سہ شعر سابق بمرتبۂ غایت دلکش و موثر افتادہ۔ زیرا کہ باوجود قلت الفاظ کہ لازم بحر تقارب است مشتمل است بر استفہام کہ در مثل ایں مقام افادۂ معنیٔ عظمت مے کند و از عذری عذرے می خواہم کشتن بسر سندے طلبد و در مصرع سعدی۔ ع

کہ نتواں سرِ کشتہ پیوند کرد

احتمال ترکیب اضافی دارد نہ توصیفی و شعر حزین متین است و شعر علی نقی

بدنیست و آنچه حیرتی تونی گفته ؎

ماند در زلف تو دل وائے بر آں صید اسیر
کہ بدام افتد و از خاطر صیاد رود

نقل است کہ موجب ثقل است۔

سعدی گوید ؎

دو دوست قدر شناسند روز صحبت را کہ مدتے بہ برید ند و باز پیوستند

امیر خسرو گوید ؎

لذت وصل نداند مگر آں سوختۂ کہ پس از دوریٔ بسیار بجاناں برسد

وجہ ترجیح میاں ہر دو شعر پیدا نیست۔ اما مے تواں گفت کہ سعدی در اسناد اغتنام دولت وصال بسوئے طرفین و ایراد طباق الاضداد قدمے فراتر گذاشتہ و شعر خسرو مشتمل است بر قصر صفت علی الموصوف کہ افادۂ معنی حصر مے کند۔ و ایں امر موجب تقویت مبالغہ افتادہ نظیری از متاخرین ایں معنی را سازمے دہد ؎

کس از معانقۂ روز وصل یابد ذوق
کہ چند شب زہم آغوش خود جدا خفتہ است

شعر خوب است اما آنچہ فرق میان یابد و دریابد کہ مقتضائے مقام ہمیں بود متحقق است براہل مذاق مخفی نیست۔ چنانکہ حافظ گوید ؎

ز میوہائے بہشتی چہ ذوق دریابد کسیکہ سیب زنخدان شاہدے نگزید

مفہوم یافتن عام است و مفہوم دریافتن متضمن است مر معنی حصول و تحقیق

را و بیشتر استعمال آں در کیفیاتِ نفسانیہ دیدہ شدہ۔ چنانکہ در شعر حافظ و نظیری لفظ کس را بے یائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما منافی بلاغت است زیراکہ حرفِ کاف کہ بہرِ جملہ صلہ است مقتضیٔ آن است کہ لفظ کس را با یائے مجہول مے آورد۔ و جملہ ز ہم آغوش خود جدا خفت است کلام سوقیان است و ہم نظیری گوید

حسنِ تو زیورِ تو بس است ایں قدر چرا

بر گوش و سینہ زحمتِ زیور نہادۂ

ہر دو اضافت حسن تو و زیور تو زائد از ضرورت است۔ مقتضائے مقام آن است کہ حسن و زیور را بے اضافت بطریق مفہوم عام ایراد می کرد چنانکہ حافظ گفتہ است

ز عشقِ نا تمام ما جمالِ یار مستغنی است

بہ آب و رنگ و خال و خط چہ حاجت روئے زیبا را

و مع ذلک نظیری آنچہ را در بیتے ادا نمودہ حافظ آں را در مصرعِ ثانی با تمام رساندہ۔

و ہم او گوید

اگر پیالۂ مے دادہ اند اگر خُمِ زہر ز خوانِ دہر قناعت بہ بیش و کم کردہ

تقابل بیش و کم در مطلق پیالہ و خم درست است اما در پیالۂ مے و خم زہر تقابل بیش و کم تجویز نمودن صحیح نیست زیراکہ ہر دو مقید اند و تقابل در دو مقید وقتے درست آید کہ از یک جنس باشند حاصل ایراد آن است کہ تقابل در

پیالہ وخم از مقولۂ کم است و درمے و زہر از مقولۂ کیف پس در ہر دو تقابل بیشی وکمی راست نیاید۔ حافظ این معنی را بہ ہنجار شگرف ادا نمودہ ؎

بہ دُرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقیٔ ما ریخت عین الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خوان لفظ میکدہ یا مئخانہ مے گفت مناسب بل انسب مے بود۔

عرفی گوید ؎

ز دیدہ رفتی و مردم ہمان نفس فریاد
کہ بے تو مردم و انگہ چنیں بآسانی

نظیری گوید ؎

خجل ز مردن خویشم گمان نبود الحق
کہ بے رخ تو چناں جاں دہم بآسانی

عرفی و نظیری ہمعصر ہستند و رشتۂ رقابت فی ما بین ہر دو متحقق اما انصاف بالائے طاعت است اگر احدے از کاسہ لیسان اہل زبان کہ زنگ تعصب برآئینۂ طبیعتش غالب آمدہ باشد از تسلیم کلمۃ الحق سر باز زند اورا بگو کہ مدار اجودیت و افضلیت شعر عرفی بر سہ لفظ است کہ شعر نظیری ازاں ہر سہ فارغ است۔ اول لفظ ہمان نفس کہ دلالت می کند بر مرگ علی الفور عاشق کہ بہجر مفارقت معشوق بر و تسلط یافت۔ دوم لفظ فریاد کہ از بیچارگی و واماندگی عاشق خبر مے دہد۔ گوئی ستمگرے بستم بیش از حد بر و دست یافتہ و داد از دفع

دبیر عجم

آں خود را عاجز دیدہ بنالہ وزاری بہ دیگراں ملتجی گشتہ۔ سوم لفظ آنکہ قوت مضمون جملۂ سابقہ را کہ مشتمل است بر علتِ فریاد عاشق مضاعف نمودہ وزانش شعر استادے است ولعلہٗ للمعنوی

کبر زشت و از گدایاں زشت تر
روز برف سرد وانگہ جامہ تر

و برادیب مستقیم الطبع مخفی نیست کہ لفظ گمان نبود الحق در شعر نظیری در نفس مضمون لطافتے پیدا نکردہ۔ بل اغلب کہ اقرب الی الحشو است واگر لفظ خجل زمردم خویشم در شعرش نمے بود کہ فی الجملہ تلافی نقصان مے کند می گفتم کہ نظیری در جواب شعر عرفی خود را اضحوکۂ اساتذۂ این فن ساختہ و مرا از گفتن سخن حق دغدغۂ مز احمت منکراں باز نمی دارد۔ مارا بحق کار است گو خواجہ راضی مباش۔

نظیری گوید

چو نام توبہ گرفتم قدح بیاد آمد
بنوش بادہ نظیری کہ فال میمون است

حافظ گوید

بعزم توبہ سحر گفتم استخارہ کنم بہار توبہ شکن میرسد چہ چارہ کنم

فرق میانِ ہر دو شعر بر نقادانِ معانی ازاں روشن تر است کہ حاجت بہ بیان افتد۔ ترکیب چو نام توبہ گرفتم چہ قدر مبتذل است ودر مصرع ثانی بصراحت تمام امر بنوشیدن بادہ شعر را از محل بلاغت فرود آوردہ ودر شعر

حافظ الفاظ عزم و سحر و استخارہ گوئی جان ور تن معنے دمیدہ اند و اسلوبے کہ
در عذر عدم توبہ در مصرع ثانی اختیار نمودہ۔ بہتر از آں متصور نیست

نظیری گوید

سیب ذقن بنازنیش از کف نمی دہم
تا دستِ کوتہم نشود طوق گردنش

حافظ گوید

ز میوہائے بہشتی چہ ذوق دریابد
کسیکہ سیب زنخدانِ شاہدے نگزید

قدر و قیمت سیب زنخدان را بہ ازیں اندازہ نتواں کردن نظیری بیش
ازیں نگفتہ کہ من سیب ذقن نازنین را از دست ندہم تا دست من طوق گردنش
نشود و ایں معنی مخصوص بذاتِ متکلم است و حافظ بآواز بلند ندا میکند کہ فواکہ
جنّت در برابر سیب زنخداں دلبر ذوقے ندارد۔

مخفی نماند کہ نظیری ہرچند اہلِ زبان است و خوش بیان اما در کلام او
چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کہ وہاں از من این حرف
را شنیدن تاب نیارند اما بہرہ کردن لفظ و معنی را طبع وقاد و ذہن نقاد
درخور است در غزلے می گوید

مرا دلے است سیہ پوش در مصیبت عمر — کنوں تو ناز و ستم را دکان بیارائی

بہ بیں و بدیدۂ انصاف بہ بیں کہ اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنوز مے
گفت شعر از تغیر یک لفظ چہ قدر شگفتہ تر مے افتاد در جائے دیگر می گوید

زخیلِ طائرانِ قدس گردی اگر در قید بال و پر نباشی

ماہرِ فن مے داند کہ اگر مے گفت ؎

کنی با طائرانِ قدس پرواز
اگر در بند بال و پر نباشی

چہ قدر جودتِ لفظ و شوخیٔ معنے با خود می داشت۔

و باز گوید ؎

بہ گل پیراہنے امیدوارم
کہ خوشبو سازد آغوش و کنارم

یکے از آغوش و کنار حشو است در معنی زیادتے پیدا نکردہ ہر چند ایں نوع عطف غلط نیست۔ اما منافیٔ بلاغت است مہما امکن متکلم بلیغ را ازاں اجتناب واجب است۔

و ہم در مطلع غزلے گوید ؎

بغیر از رنگ و بوئے نیست ایں عشقِ مجازی را
عطا کن لذتِ طعمِ حقیقت عشق بازی را

لفظ ایں در مصرع اول حشو محض است۔ ضرورتے ندارد و در مصرع ثانی نشانِ مخاطب مفقود است۔ اگر خطاب بہ مطلق انسان است معنی عطا کن وجہ وجیہ ندارد و اگر بذاتِ باری عز اسمہٗ است۔ گویم قرینہ در شعر موجود نیست و چوں در مصرع اول لفظ رنگ و بوئے کہ از لوازمِ گل و گلزار است۔ ذکر کردہ می بائست کہ در مصرع ثانی چیزے از مناسباتِ گل ذکر می کرد نہ لذتِ طعم کہ از

مناسباتِ مائدہ است و لفظ طعم را اگر بالفتح خوانند ہماں معنی لذت دارد و درین صورت اضافت الشئ الی نفسہ لازم آید و اگر بالضم خوانند کہ بمعنی خوردنی است ثقالت این لفظ ازاں روشن تر است کہ بر اہلِ ذوق واضح کردہ آید۔ و اگر چنیں می گفت ؎

کجا جز صورتِ زیبا گلِ عشقِ مجازی را
بہ بیں در گلشنِ معنیٰ بہارِ عشق بازی را

ہمانا جائے می داشت و اساتذہ رنگ و بو را در یک میزان نہ سنجیدہ اند بلکہ لفظ رنگ را بسوئے ظاہر و لفظ بو را بسوئے باطن نسبت کردہ اند و تعلق بہ ظہور و بطون در ہر دو لفظ مخفی نیست۔ پس ذکر لفظ بو با لفظ رنگ در مقامِ اظہار کراہت غیر مستحسن است۔

استادے گفتہ ؎

بہارِ عالم حسنش دل و جاں تازہ می دارد
برنگ اصحابِ صورت را بہ بو اربابِ معنی را

و از مہمات اوست ؎

گر جامِ صبح بے صفت فقر پُر کنند
خورشید سرنگوں نکند کاسِ شام را

ربط میانِ شرط و جزا ظاہر نیست الا بہ تکلف۔ و باز گوید ؎

از خوردہ کہ دارد گل در قبا نہ گنجد   جائیکہ ہست ذوقے میگردد آشکارا

ترکیب جائیکہ ہست ذوقے چہ قدر بتذل افتادہ۔ جا را با ذوق چہ نسبت؟

واگر ذوق را بہ طبع نسبت می کرد جائے داشت ۔

وہم گوید ؎

ہر از قدوم عاجز درویش بر مدار

ظلِ فقیر سایۂ بالِ ہما شناس

لفظ قدوم راجمع قدم آوردہ وندانستہ کہ قدوم مصدر است بمعنیٰ آمدن ولفظ قدم محرکۃً راصیغۂ جمع اقدام بروزن افعال مے آرند۔ واین غلط فاحش ہمچنان است کہ ذوق دہلوی وریں شعرارتکاب آن نمودہ ؎

ہیں وہ بیمار ہوں مایوسِ شفا جس کے لئے

دمِ عیسیٰ نے کیا کار نفوسِ ثعبان

نفس بفتحتین رابصیغۂ نفوس جمع آوردہ ونفوس جمع نفس بسکون فاست کہ دریں مقام معنیٰ ندارد ونفس بفتحتین راصیغۂ جمع انفاس بروزن افعال مے آرندکہ دریں مقام مطلوب است ۔

وہم ازوست ؎

زخم ہائے طالعاں پیدا و پنہاں دست و تیغ

بخت مقتولے کہ چشمش بر جمال قاتل است

ترکیب لفظ بے طالعاں بغایت منکرہ افتادہ وادراک این معنی بذوق صحیح تعلق دارد ۔ زیرا کہ طالع در اصطلاح منجمان برجے است کہ ہنگام ولادت یا وقت سوال چیزے ازافق مشرقی نمودار باشد ۔ ازیں رو کسے بے طالع نخواہد بود مگر ایں کہ گویند کہ مراد از طالع طالع سعید است ۔ واگر بجائے بے طالعاں لفظ بد

اختراں یا بے دولتاں می آورد جائے داشت و در مصرع ثانی ایراد لفظ جمال وقتے وجہے داشت کہ در مصرع اول شکایت از محرومیٔ دیدار قاتل بوقت قتل می کرد چہ حاصل مصرع اول این است کہ زخم ما بد قسمتاں نمایاں است اما از دست و تیغے کہ بداں زخم یافتیم خبر نداریم و مفہوم مصرعِ ثانی آن است کہ خوشا بخت مقتولے کہ بہ ہنگام قتل از دیدار قاتل متمتع بودہ باشد و این معنی بجائے خود است و معنی مصرع اول یعنی ناآگاہ بودن از قاتل بجائے خود و میانِ معنیٔ ہر دو مصرع ربطے نیست۔ و ہم در مصرع اول لفظ زخم متلازم قتل نیست تا شکایتش برمحل افتد زیرا کہ در مصرع ثانی مقتول را خوش بخت قرار دادہ نہ مجروح را۔ و مع ذلک معنیٔ این شعر در میزانِ حقیقت وزنے ندارد بل تخیلے بیش نیست۔

و جائے دیگر مے گوید ؎

ازتیغ کے ہراسم دیدار مزد قتل است خونیکہ عشق ریزد ہرگز ہدر نہ باشد

این شعر ہمچنانکہ بینی خالی از ضعف نیست۔ مزد اجرت را گویند و اجرت بہ ازائے عملے یا کارے باشد کہ اجیر بداں شغل ورزیدہ و درین شعر دیدار را اجرت قرار دادہ و آں را بہ ازائے کار قتل نہادہ۔ اما قتل کارِ معشوق است نہ کار عاشق تا عاشق مستحق اجرت دیدار گردد۔ بہ بیں کہ مزد بہ ازائے کار کارکن می باشد نہ بہ ازائے کار شخصے دیگر۔ نشنیدۂ کہ گفتہ اند۔ع مزد آں گرفت جان برادر کہ کرد کار و ہم کارکن را لازم است کہ مزد کار از شخصے طلبد کہ بکار او شغل ورزیدہ نہ از شخصے دیگر۔

- دیگر۔ سعدی گوید ؎

زعمر وائے پسر چشم اجرت مدار
چو در خانۂ زید باشی بہ کار

انصاف بالائے طاعت است کہ دریں شعر ہر دو معنی مفقود است نہ کار کن کارے کردہ کہ بہ ازائے آں مستحق اجرت باشد و نہ بکار شخصے شغل ورزیدہ کہ ازاں اجرت طلب کند پس دریں شعر ویدار کہ بمنزلۂ مزد است و عاشق خود را مستحق آں گماں بردہ چہ طور طلب آں از معشوق درست خواہد بود۔ و در مصرع ثانی لفظ ہرگز از مذاق سلیم بفرسنگہا دور افتادہ چہ ہدر نہ بودن خون امر مقطوع نیست بلکہ ہدر بودن آں غالب است یعنی نہ در ہر حال ہدر باشد و نہ در ہر حال غیر ہدر و لفظ ہرگز تعلق بہ فعل نفی دارد۔ پس معنی آں باشد کہ ہدر بودن خونِ عاشق امرِ مقطوع است و ایں صحیح نیست۔ البتہ اگر بجائے لفظ ہرگز لفظ بارے می گفت کہ مشتمل بر معنئ قلت قبول و استدعائے قلیل است خیلے مناسب بود چہ دریں صورت احتمال ہر دو جانب یعنی ہدر بودن و ہدر نہ بودن خون یکساں است و ہمیں است حقیقت امرِ مظنون کہ دریں شعر مقتضائے حال است و اگر چنیں مے گفت ؎

منت پذیر تیغم کز وصل مژدہ دادند
خونیکہ عشق ریزد بارے ہدر نہ باشد

بجائے خود می بود۔ تامل کن کہ میانِ جملۂ "از تیغ کسے ہراسم" و جملۂ "منت پذیر تیغم" چہ قدر تفاوت است چہ نہ ہراسیدن از تیغ آں قدر قوت ندارد کہ بصورت

منت پذیرفتن متصور است ولفظ مژدہ آں را از ثریٰ تا بہ ثریا رسانیدہ۔ ایں است توضیح مرام دریں مقام کہ صاحب طبع مستقیم اصلاً از قبولِ آں سر باز نمی زند واللہ اعلم۔

وازیں نوع ہفوات در کلامش بسیار است۔ اگر خوف اطناب نمی بود مؤلف بسیارے از اشعار او را عرضۂ بحث می ساخت۔ نعم نظیری اہلِ زبان بود اما اہلِ معنیٰ بودن از وادیٔ دیگر است۔ ناکساں کہ از حقیقت شعر بے خبر اند واز ذوق فطری بہرہ ندارند ہرچہ در شانِ نظیری گویند بجاست و بہر مقامے کہ او را بنشانند روا۔ فقیر مؤلف مقلد کسے نیستم تا بر گفتۂ ایشاں کورانہ ایمان آوردہ باشم۔ بلے بعضے از اشعار او مشعر از بلاغت و شاہد بر استقامت طبع اوست۔

مؤلف شعر العجم را عادت است کہ در تعریف ہر شاعرے الفاظے چند اختراع نمودہ در مدح و ثنائے او مبالغۂ دور از کار بکار مے برد و بہ اطرائے تمام می کوشد والحق در بعضے از جادۂ اعتدال انحراف ورزیدہ۔ چنانچہ در مطاویٔ خصوصیات نظیری مے گوید کہ بعضے از تراکیب از ایجاد و اختراع نظیری است کہ مختص بدوست و در امثلہ ایں شعر او را نقل کردہ۔

شمارے تا سحر دستم بزلفے در ہمے دارد
گریبانم گریبان است و دامن دامن است امشب

وندانستہ کہ قدمائے اساتذہ ایں اسلوب ترکیب را در استعمال آوردہ

اند۔ مسعود سعد سلمان گوید ؎

بُرّد تیغ تو خارا بدرّد تیر تو خفتان
نہ خفتاں پیش آں خفتاں نہ خارا پیش آں خارا

منوچہری کہ از اکابرِ قدمائے ایں فن است می گوید ؎

تاریک شد از مہرِ دل افروزم روز
شد تیرہ شب از آہِ جگر سوزم روز
شد روشنی از روز و سیاہی ز شبم
اکنوں نہ شبم شب است و نہ روزم روز

مسعود و منوچہری ہر دو پیشتر از نظیری ایں جنس ترکیب را بہ نقد جان خریدہ اند۔ غایۃ ما فی الباب آنکہ ہر دو استاد آں را بصورت نفی آوردہ اند و نظیری بصورت اثبات و لاحرج در مصرع اول شعر نظیری خالی از تعقید نیست حقیقت موازنہ نہ ہمیں است کہ ظاہر الفاظ را با قوانین نحویہ بے ملاحظہ اسلوب ترکیب و سہولت ماخذ و ادائے معنی درست کنند۔ چہ ممکن است کہ معنی را متکلمے بریک نہج مخصوص ادا سازد و ہماں معنی را دیگرے بر نہج دیگر و میانِ ہر دو تفاوتِ عظیم باشد چنانکہ در امثلۂ سابقہ مذکور شد۔

وہم در ضمن ذکر حافظ شیراز مے گوید کہ در اکثر غزلہا مصرعہائے عربیہ را بخوبیٔ تمام با پارسی ربط مے دہد بہ نہجیکہ حکم ترصیع خاتم پیدا کردہ۔ اما ایں بیچارہ از بعضے از اسقام کہ در مصرعہائے عربیہ از حضرت حافظ وقوع یافتہ بکلی غافل ماندہ۔ می فرمایند ؎

حضوری گر ہمی خواہی ازو غائب مشو حافظ
متیٰ مَا تَلْقَ مَنْ تَہْوٰی دَعِ الدُّنْیَا وَاَمْہِلْہَا

میگوئیم کہ در جواب متیٰ ایراد حرف فاء لازم است کما صرّح بہ النحاۃ
واگر چنیں مے گفت ع دَعِ الدّنیا مَتیٰ مَا تَلْقَ مَن تہوٰی وَامہِلْہَا
محظورے نمی بود وہم مے فرمایند ؎

حَمَاكَ اللهُ عَنْ شَرِّ النَّوائب
جَزَاكَ اللهُ فِی الدَّارَیْنِ خَیْرًا

صلۂ فعل حمیٰ یحمی بحرف عن غلط است بل ایں فعل را مفعول ثانی
بے واسطۂ حرف جرمی آرند چنانچہ در محاورہ گویند حمی المریض مایضرہٗ نہ
عمّا یضرہٗ اما ایں ہر دو مصرع را مولّف مذکور حوالۂ قلم نہ ساختہ و آنچہ را
بطریق نمونہ انتخاب زدہ بمعیار ترکیب می آریم ۔ ع

نہانی الشیبُ مِنْ وَصْلِ العذارٰی

صلۂ فعل نہیٰ ینہیٰ بحرف عن مے آرند نہ بحرف من کما ورد فی
التنزیل وینہون عنِ المنکر و اغلب کہ ایں ناشی از سہوِ مؤلف موصوف است
و می فرمایند ؎ سَلامُ اللهِ مِنْ کَرِّ اللیالی

علٰی مَلِكِ المکارِمِ والمعالی

بجائے ما ظرفیہ حرف من آوردہ کہ دریں مقام معنی ندارد و من در
دیوانِ حافظ حرف ما یافتہ ام کہ بجائے خود است ۔ اغلب کہ ایں غلط ہم از
مؤلف موصوف است البتہ مصرع ثانی از حیزِ وزن عروضی خارج افتادہ

چہ غزل در بحر ہزج است و دریں شعر ہر دو رکن اول ایں مصرع را از مفاعیلن بہ مفاعلتن نقل نمودہ اند. مفاعیلن بحر ہزج است و مفاعلتن بحر وافر و تداخل یک بحر با دیگرے در ہیچ صورت جائز نہ وہمیں ایراد دریں شعر ثابت است ؎

فحُبُّكَ راحتی فی کُلِّ حینٍ
وذِکْرُكَ مُونِسی فِی کُلِّ حالٍ

وایں نوع مسامحت ہائے کہ مؤلف مذکور در مطاوی تالیفاتِ خود ورزیدہ بسیار است چنانچہ در کتاب المامون ایں شعر حماسی را نقل نمودہ ؎

قومی ہم قتلوا اُمیمَ اَخی فاذا رمیتُ یُصیبُنی سہمی

در ترجمۂ ایں شعر غلطِ فاحش کردہ امیما را کہ بہ حذف حرفِ ندا و ترخیم منادی یا امیمۃُ بود و نام زن شاعر است بنام برادرِ شاعر ترجمہ زدہ و ندانستہ کہ امیم اسم غیر منصرف نیست تا نصب بلا تنوین بر و راست آید اللھم اغفرلہ۔

کمال خجند گوید ؎

ہر کجا باشد نشان پائے او زانجا بچشم خاک برداریم چندانیکہ آب آید برو دل

حافظ گوید ؎

بر زمینے کہ نشان کف پائے تو بود سالہا سجدۂ صاحب نظراں خواہد بود

بیا اسے ناقد بصیر تا شعر کمال را در برابر شعر حافظ چہ پایہ مے نہی۔ گوئی کمال دریں شعر نزد اہل فن کمال خود را بصورت نقصان وا نمودہ. حاصل ہر دو

شعر گرامی داشتن نشانِ کفِ پائے محبوب است وبس۔ اما لفظ زانجا در شعر کمال بر ذوقِ سلیم ناگوار و بر طبعِ مستقیم خیلے دشوار مے آید بل حشوِ محض است و بچشم خاک برداشتن ہرچند افادۂ معنی تعظیم و تبرک می کند اما با عجز شعر چنداں مربوط نیست۔ زیراکہ از برداشتن خاک برآمدن آب معمول نیست بل از کندن و کاویدن۔ چنانکہ مشاہدہ مے رود و زیادت حرف یا در لفظ چندانیکہ محض برائے استقامت وزنِ عروضی است در سنخ معنی دخلے ندارد و مع ذٰلک معنیٔ محصلش اوقع فی النفس نیست و نہ ذہن سامع را بہ استغراق می کشد و حاصلش بیش از تعظیم خاک پائے محبوب نیست۔ بخلاف شعر حافظ کہ در ادائے معنیٔ مقصود پیرایۂ دل کش بدست آوردہ بہ نحویکہ سر رشتۂ تناسب الفاظ و متانت ترکیب و جودت معنی را از دست ندادہ و ازیں جاست کہ بغایت موثر افتادہ۔

مخفی مباد کہ قلت الفاظ اگر در فہم معنیٔ مقصود مخل نباشد از کثرت آں ممدوح تر است چنانکہ در بیان ایجاز و اطناب بوضوح پیوستہ شاعرے راست

شعر

خامہ بشکستیم و لب بستیم از تعریف دوست
کاں نہ در تحریرِ ما گنجد نہ در تقریرِ ما

چگونہ می بینی تطویل کلام بے مرام کہ ہیچ از انبساطِ نفس کہ لازم شعر است باخود ندارد۔ چہ معنیٔ مقصود بیش ازیں نیست کہ استادے آں را در یک مصرع بہ اسلوب احسن وانمودہ۔ حیث قال ع خاموشی از ثنائے حد ثنائے تست

وقلت الفاظ با احتواء معنیٔ مقصود کلام را بدرجۂ اعجاز می کشد واز وجوہ اعجاز قرآن حمید یکے این است ۔ چنانکہ در محل خود ثبت یافتہ گلستانِ سعدی گزین ترا نموذجے است این نوع کلام را ۔

میرزا صائب گوید ؎

گر مبہا ز غنچۂ گل بالش و بستر کند	می شود نیلوفری از بوئے گل پہلوے او

ملا طغرا گوید ؎

گر بود بند قبا از بوئے گل باریک تر
میکند ہمرنگ داغ لالہ پہلوئے ترا

در ہر دو شعر فرقے بسیار نیست بلے زیادتِ لفظ مہو در شعر صائب در مبالغہ مزیتے پیدا کردہ اما بالش غنچۂ گل را در نیلوفری بودن پہلوئے نازنین دخلے نیست ہمیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالش زیر سر باشد و ممکن کہ از بالش بالش پہلو مراد باشد کہ معمول نازنیناں است وآنچہ ملا طغرا بند قبا را از بوئے گل باریک تر گفتہ نزد راقم الحروف وجہے ندارد چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند ۔ نہ بدقت ۔ بلے اگر باریک تر را بمعنیٔ لطیف تر بگیرند معنیش بے تکلف راست می آید ۔ چہ لطافت از لوازم دقت است وہر دو شعر از وصف ایجاز عاری ۔

فردوسی در ہجو سلطان گوید ؎

درختے کہ تلخست وے را سرشت	گرش بر نشانی بہ باغ بہشت
ور از جوئے خلدش بہنگام آب	بہ بیخ انگبیں ریزی و شہد ناب

سرانجام گوہر بکار آورد
ہماں میوۂ تلخ بار آورد

ملا ہاتفی جوابش پرداختہ ؎

اگر بیضۂ زاغِ ظلمت سرشت — نہی زیر طاؤس باغ بہشت
بہنگام آں بیضہ پروردنش — زانجیر جنت دہی ارزنش
دہی آبش از چشمۂ سلسبیل — بداں بیضہ گردم دمد جبرئیل
شود عاقبت بچۂ زاغ زاغ — برد رنج بیہودہ طاؤس باغ

بر مستبصران بلاغت شعار کہ بفکر صحیح ورائے نجیح فرقے میان غث و سمین و رخیص و ثمین کردن مے توانند ہویدا است کہ نظر بہ اختلاف اسلوب وسہولت ماخذ و اداے معنیٰ چہ قدر تفاوت میانِ ہر دو کلام رو دادہ و ہر چند مولانا جامی رحمہ اللہ در تعریف جواب ہاتفی کہ ہمشیرہ زادہ ایشاں بودہ است لب بہ تحسین کشودہ۔ اما تعریف مولانا مستلزم آں نیست کہ ایشاں جوابِ ہاتفی را در برابر اشعار فردوسی وقعتے زائد نہادہ اند۔ بل مراد ایشاں آن است کہ ہاتفی آنچہ گفتہ بر جائے خود مغتنم است و بہ ہیئت چہ وجوہِ تفاضل از آں واضح تر است کہ احتیاج بہ تفصیل افتد۔ بر وجہ اجمال بداں اشارت می رود۔ بگوش ہوش نیوش کہ فردوسی معنیٰ مقصود را در سہ بیت بہ اتمام رسانیدہ۔ وملا در چہار بیت و قلت الفاظ از وجوہ بلاغت امرے اہم است کہ در ہیچ حال اغماض از آں جائز نہ و لفظ ظلمت سرشت اگرچہ صفت کاشفہ، زاغ است اما در نفس معنے وقعتے ندارد و در شعر ثانی

لفظ آں بعینہ حشوِ محض است۔ گویٔ وضع مظہر جائے مضمر بے سبب داعی آں جائز داشتہ وہمچنیں در شعر ثالث لفظ چشمہ زاید است، چنانکہ لفظ باد در باد صبا زائد می آرند و در مصرع ثانی ہمیں شعر لفظ بداں بعینہ از ہمیں قبیل است کما لا یخفیٰ۔ وہمچنیں در ترکیب طاؤس باغ لفظ باغ جز برفع ضرورت قافیہ در نفس معنی زیادتے پیدا نکردہ و در ابیات فردوسی حشوے واقع نشدہ البتہ می تواں گفت کہ در مصرع ثانیٔ شعر ثانی لفظ انگبین بر مفہوم لفظ شہد افادۂ زائد نمی کند۔ اما ایں نوع عطف در کلام اساتذہ بالعموم جاری است وطبع مستقیم آں را مستکرہ نمے دارد و غالب دہلوی در عود ہندی بجائے شہد ناب شیر ناب تصریح نمودہ واگر چنیں باشد محظورے لازم نیاید وابوشکور بلخی ہمیں معنے را از کلام فردوسی اخذ مے کند ؎

درختے کہ تلخش بود گوہرا	اگر چرب و شیریں دہی مر ورا
ہماں میوۂ تلخت آرد پدید	ازو چرب و شیریں نخواہی مزید

براستی کہ بد گفتہ۔

بدانکہ مدار صحیح تنقید بر سلامتِ ذوق طبع ناقد است۔ ترکیبے باشد کہ مخل معنیٔ مقصود افتد و ترکیبے باشد کہ مخل معنیٔ مقصود نمے افتد۔ اما در معنی مقصود دخلے ندارد۔ قسم ثانی زشت وقسم اول زشت تر می نماید۔ صاحب آتشکدہ در ضمن تنقید رباعیٔ لطف اللہ نیشاپوری می گوید" اما بزعم فقیر ہرگاہ در شعر از ترکیب کلمات معنیٔ مقصودے در نظر نہ باشد۔ گفتن ایں مقولہ شعر محتاج بفکر نیست چہ جائے اینکہ قابلِ تحسین باشد وازیں گونہ مستلزم لزوم مالا یلزم است بلے

دبیرعجم

اگر ترکیب این الفاظ مخل معنیٔ مقصود نہ شدہ حاصلے داشتہ باشد قابلِ تحسین است و الّا فلا۔ وشاہد این مقال در امثلۂ کہ حوالۂ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذۂ قدیم این فن است۔ در تعریف اسپ سمند خامہ را جولان مے دہد ؎

نشست از برِ بارۂ رہنمون | یکے باد پا کوہِ ہاموں ہیون
کم آسا و دمساز و ہنجار جوئے | سبک پا و آساں رو و تیز پوئے
شتابندہ از پیش رہ برزنیں | جہندہ رواں و گریزندہ بس
یکے دشت پیمائے پرندہ راغ | بدیدار و رفتار زاغ و نہ زاغ
شبہ رنگ و کوہ پیکر و مشک دُم | پری پو و آہو تگ و گور سم
کہ اندام و مہ تازش و چرخ گرد | زمیں کوب و دریا بر و رہ نورد
بہ پستی چو باد و بہ بالا چو ابر | شناور چو ماہی دلاور چو ببر
ز اندیشۂ دل سبک پوئے تر | ز رائے خردمند رہ جوئے تر
چو شب بود لیکن چو بشتافتے | بہ تگ روز بگذشتہ دریافتے

حکیم ارزقی گوید ؎

فلک سیر آں بارۂ کوہ پیکر | کہ با آب و آتش نہ بود برابر
بہنگام تندی بہنگام نرمی | سبک تر ز کشتی گراں تر ز لنگر
بہ چشم و بہ موئے و بہ سم و بہ سرین او | چو جزع و چو مشک و چو پولاد و مرمر
بآب اندروں ہمچو لولوئے بیضا | بآتش دروں ہمچو یاقوت احمر
بہ کبر پلنگ و برفتار شاہین | بفرّ ہما و بزور غضنفر

انوری گوید ؎

پلنگ ہیئت و غژغاژ دم گوزن پرس　　عقاب طلعت و عنقا شکوه طوطی پر
قوی قوائم و باریک دم فراخ کفل　　دراز گردن و کوتہ سم و میان لاغر

حکیم قطران گوید ؎

زبالا بہ پستی قضائے الٰہی
زپستی بہ بالا دعائے پیمبر
چناں پشت ہا را بہم برنوشتے
کہ انگشتِ مردم ورقہائے دفتر

میر معزّی گوید ؎

رونده ترگہِ رفتن زماه بر گردوں
جہنده ترگہِ جستن زتیر در پرتاب
بہ نیکوی چو تذرو و بہ فرخی چو ہما
بہ رہ بری چو کلنگ و بہ سرکشی چو عقاب
دو چشم او چو دو لولوٴ برآمده زصدف
دو گوش او چو دو خنجر برآختہ زقراب

بحق سخن کہ اسدی را زبانے چوں ذو الفقار حیدری کرامت فرمودند وایں مزیتے است مخصوص بدو وبس۔ فقیر مؤلف گوید کہ در تعریف اسپ کلامے بدیں جودت و جامعیت وکثرت تشبیہات نادره وسلاست الفاظ و لطافت معانی وخلو از حشو و زوائد بنظر نیامده و علی ان لایقدر علیہ احد۔ اگر

در مدح و تحسین آں استادِ یگانہ مبالغہ و اطراء بکار آریم ہمانا از عہدۂ توصیف آں بیروں نیامدہ باشیم و الحق حقیقت اِنَّ مِنَ البیانِ لسحرًا ہمین است و مضمونِ شعرِ اخیر ماخوذ از آیۂ ولا اللیل سابق النہار و بر وجہ احسن اخذ نمودہ۔ اما قطعۂ حکیم ازرقی را کہ از اکابر مشاہیر ایں فن است در برابر قطعۂ اسدی نہادن پشک را با مشک سنجیدن است و سرمایۂ عقل و دانش را بہ باد دادن چہ از روئے لفظ و چہ از روئے معنی و چہ از روئے ندرت تشبیہات و چہ از روئے لطافت استعارات و بر ماہر فن حقیقت ایں سخن خود روشن است۔ ازرقی را مصرع۔ ع

کہ با آب و آتش نہ پوید برابر

چہ قدر رکیک المعنی افتادہ زیرا کہ نعت سلبی را بازائے نعت ثبوتی وقعتے نہ نہادہ اند۔ چہ مقصود آن است کہ آں اسپ در پوئیدن بر آب و آتش سبقت می گیرد و ایں مفہوم ثبوتی است نہ سلبی و حکیم ایں معنی را نظر بہ قرائن مدح بطریق لزوم حاصل کردہ و ہم در شعر ثالث اگرچہ مصرع اول مشتمل است بر مشبہات متعددہ و مصرع ثانی بر مشبہ بہا اما از فراہم آوردن مواد تشبیہ در شعر چیزے از غرابت کہ حسن تشبیہ بداں مربوط است نیاوردہ و مع ذلک لفظ او در مصرع اول کہ ضمیر غائب است حشو محض است ہیچ ضرورت بداں رجوع نے کند و آنچہ در مصرع ثانی ایں شعر با ہر یک مشبہ بہ حرف تشبیہ را ذکر کردہ ماسوائے مشبہ بہ آخر یعنی مرمر کہ خالی از حرف تشبیہ آوردہ دال بر عجز از تلافی است و اگر می گفت

چو جزع و چو مشک و چو آہن چو مرمر

فی الجملہ راست مے آید و شعرِ ثانی مشتمل بر لف و نشر امالف ثانی یعنی بہنگام نرمی بانشرِ ثانی یعنی گراں تر ز لنگر مطابقت کلی ندارد۔ چہ مفہوم نرمی متلزم انقطاع حرکت نیست۔ بخلاف گراں تر ز لنگر۔ چہ کشتی بہنگام لنگر انداختن از حرکت باز مے ماند و ایں نوعے از ضعفِ تشبیہ است و تکرار لفظ بہنگام در مصرع اول مخل بلاغت است و اگر در شعر خامس بجائے لفظ زور لفظ شان مے آورد نظر بمناسبت غضنفر جائے می داشت۔

اما حکیم قطران غیر از سرعتِ رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسپ مذکور نہ ساختہ و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مردم وقعتے نہ دارد چہ مفہوم ایں لفظ عام است یا ورقہائے دفتر خصوصیتے ندارد و اگر می گفت انگشت قاری مناسب بل انسب مے افتاد۔

و انوری و میر معزی در میدانِ وصف دوش بادوش یک دیگر گام زدہ اند۔ و ہر چہ گفتند بہتر گفتند۔

از متاخرین اشرف در وصف اسپ می گوید ؎

حبذا ازخشِ قمر طلعتِ شعریٰ نظرش — آنکہ چوں فکرِ منجم بدود فوقِ سما
تحتِ سم نرم دم آگندہ سرین پہن کفل — چرب موئے خشک پے افراختہ سر ریختہ پا
دود آتش بود آں مو بسرش پنداری — کاغذ باد بود زیں بہ فرازش گویا
مو براندامِ صفا پرورِ آں غیرت باغ — چوں حروفے است مرتب شدہ بر اوجِ ہوا

برگِ لالہ است کہ افتادہ در آغوش نسیم
بر حریرِ کفلش داغ نشانِ تمغا

قطعہ خوب است اما اگر در شعر اول بجائے فکرِ منجم فکرِ مہندس نظر بہ عمل پیمودن مے آورد موزوں تر مے بود کما قیل فی البراق۔ ع
چو فکر ہندسی گرد وں نوردے

وہمچنیں بجائے لفظ بدو د لفظ بپرد بطریق استعارہ نظر بہ مقام الیق بود وہم از پائیں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تر است نہ دویدن و شعر ثانی چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح تر افتادہ و در شعر رابع لفظ شدہ حشو است و اگر مے گفت ع چوں حروفے است مرتب بسرِ لوح ہوا۔ جائے داشت چہ اوج را با حروف نسبتے نیست۔ و اگر در مصرع اول بجائے غیرت باغ لفظ رشکِ پری مے آورد۔ می بینی خوبیٔ شعر از کجا تا بہ کجا مے کشید۔

و اگر خوف اطناب سنگ راہ سمند خامہ نمے بود۔ ہر آئینہ مقام در وصفِ اسپ بہ ایرادِ کلامِ اساتذہ دیگر وسعتے داشت بنا بریں بہ ہمیں قدر اکتفا رفت۔

وہم ازیں قبیل است قطعۂ صاوقائے اصفہانی کہ گاؤ تخلص میکرد بجوابِ قطعۂ خاقانی کہ در حق لعضے از حسّاد می گوید ؎

خاقانی آں کسانکہ طریقِ تو میروند | زاغ اند و زاغ را روشِ کبک آرزو است
گیرم کہ مار چوبہ کند تن بہ شکلِ مار | کو زہر بہرِ دشمن و کو مہرہ بہرِ دوست

گاؤ گوید

ای صادق آں کسانکہ طریق تو می روند ایشاں خر اند و خر روش گاوش آرزوست

گیرم کہ خر کند تنِ خود را بشکل گاؤ کو شاخ بہر دشمن و کو شیر بہر دوست

راہ بمنزل پیدا کردن امرِ دیگر است و بر آں راہ گام زدن امر دیگر

و وصول بمنزل امرے است غیر ازیں ہر دو کما قیل

خلیلی قطّاع الفیافی الی الحمیٰ

کثیرٌ وارباب الوصولِ قلائل

ایں بداں سگے ماند و ایں را بداں چہ نسبت مصرع اول ہماں مصرع خاقانی است کہ حضرت گاؤ آں را بے زحمت نشخوار حوالۂ ہضم نمودند و بہ اظہار حرف ندا در استحکام اساس او ضعفے بہم رسانیدند چہ اظہار حرفِ ندا در مثلِ ایں مقام منافیٔ قواعد بلاغت است و دریافتن ایں معنی تعلق بہ سلامتِ ذوق دارد و در مصرع ثانی ضمیر جمع غائب حشو محض است معنی بداں احتیاج ندارد۔ اما آنچہ در قطعہ قابل غور سخن فہمان است آن است کہ مارچوبہ چوبے است سیاہ رنگ کہ خطوط کوچکے سفید بر جلدش نمایاں بود و عین مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوط سپید دارد میباشد و بینندہ را تا بہ تعمق نظر در آں نگاہ نہ کند اغلب کہ آں را مار گماں برد و ازیں روئے مارچوبہ را مانندۂ مار گفتن وجہ وجیہ دارد بخلاف خر کہ با گاؤ اصلا مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہ میان ہر دو پدید آید پس تجویز مشابہت تن خر با گاؤ از صادق چگونہ راست می آید۔ گوئی

ہمہ چارۂ او را کہ دریں باب بتقدیم رسانید گاؤ خورد و مع ذلک حکیم خاقانی مخالفان خود را زاغ قرار دادہ و در تمثیل مار چوبہ را ذکر کردہ۔ بخلاف صادقا کہ ایشاں را خر قرار دادہ و در تمثیل چیزے دیگر نیاوردہ۔ بل در طی ہر دو منزل از خر بیچارہ بار منت بر خود نہادہ۔

وگاہے باشد کہ در معنیٔ معین متعارف نوعے از جدت اضافہ کنند تا معنیٔ معلوم را در قالب نو ریزند کہ باعث بر انجذاب نفس افتد۔ کسے راست ؎

زیں ساں کہ خاک در شب ہجرت بسر کنم
مشکل کہ روزِ حشر سر از خاک بر کنم

و دیگرے ہمیں معنیٰ را بسلک نظم در آوردہ ؎

زبس کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل ۔۔۔ کہ روز حشر سر از خاک بر توانم کرد

وشاعرے ایں معنیٰ را بہ پیرایۂ دیگر در معرض بیان آوردہ ؎

بیا کہ گریۂ من آں قدر زمین نہ گذاشت
کہ از فراق تو خاکے بسر تواں کردن

معنیٰ آن است کہ از کثرتِ گریۂ من ہمہ روئے زمین تر شدہ تا بجائیکہ بمقدار یکمشت خاک خشک جائے یافتہ نمی شود۔ در شعر اول و ثانی کہ یکے را بر دیگرے مزیتے نیست بجز یک معنی یعنی مبالغہ در افشاندن خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نمی شود۔ بخلاف شعر ثالث کہ با کثرت گریہ حسرت نایافتن خاک خشک را اضافہ نمودہ و نوعے از جدت بہم رسانیدہ۔

فردوسی در توحید باری عز اسمہ گوید ؎

جہاں را بلندی و پستی توئی ندانم چہ ہر چہ ہستی توئی

نظامی گوید ؎

پناہ بلندی و پستی توئی
ہمہ نیستند آں چہ ہستی توئی

ہر دو شعر را بجائے خود مقامے است اما پیدا است کہ شعر فردوسی بوجہ اشتمال بر استفہام کہ بر عجز ادراک کنہ او سبحانہ و تعالیٰ دلالت می کند در مقام بلاغت از شعر نظامی قدمے فراتر گذاشتہ و لفظ ندانم حقیقت عجز را مؤکد ساختہ ازیں روئے شعر نظامی بلیغ و شعر فردوسی بلیغ تر افتادہ زیراکہ فردوسی در مصرع ثانی دو معنی را باہم آوردہ و نظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا نمودہ۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف و تفاوتے شریف مضمر باشد و عامۂ طبائع را بر آں اطلاعے دست ندہد اما طبع نقاد و ذہن وقاد بمجرد استماع بداں راہ مے یابد۔ شاعرے گوید ؎

حیف در چشم زدن صحبت یار آخر شد روئے گل سیر ندیدیم بہار آخر شد

دیگرے گوید ؎

تا چشم نہادیم بہم صبح دمید تا چشم کشودیم ز ہم روز گذشت

حسن خان شاملو گوید ؎

بروئے سبزہ و گل خواستم کہ می نوشم ز شیشہ تا بقدح ریختم بہار گذشت

ہر سہ شعر را چوں یکاں یکاں بر جائے خود بہ بینی در ہر یک معنیٔ یابی دلنشین کہ سزاوار مدح و تحسین است۔ اما نظر دقیق حکم مے کند بہ افضلیت شعر ثالث کہ مشتمل است بر دو معنی یعنی سرعت زوال زمانِ عیش و ترتب حسرتِ بے پایاں بر آں بخلاف شعر ثانی کہ بجز معنیٔ سرعت زوال حال چیزے زائد با خود ندارد[1] و شعر اول اگرچہ مشعر از معنیٔ حسرت است اما مصرع ثانی نفی تمتع بلقائے محبوب بر وجہ کلی نمے کند۔ بل بخلاف آں مشعر است از حصول لقائے او و اگرچہ زمانِ تمتعش دراز نکشیدہ و در شعر ثالث لفظ خواستم گوئی جان معنی است چہ حسرت عدم تمتع چیزے کہ غایت آرزو باشد و بحیز تحقق در آید و درپئے تمتع بداں باشد کہ ناگاہ اسباب تمتع بکلی منقطع گردد۔ ہر آئینہ بلائے عظیم است و عذابے الیم۔

بدانکہ ہرگاہ معنیٔ را در قالب واقعۂ محققہ تشکیل و در لباس تمثیل جلوہ دہند بحیثیتے کہ مستمعاں را از آں واقعہ صورتِ دعویٰ مع الحجت مفہوم گردد۔ ہمانا ایں نوع اسلوب بیان اوقع فی النفس آید و احدے را مجال انکار نباشد سعدی در عدم ثبات حیات ناپائیدار و مآل کار آں بر وجہ عبرت میگوید:

زدم تیشہ یکروز بر تل خاک   بگوش آمدم نالۂ دردناک
کہ زنہار گر مردی آہستہ تر   کہ چشم و بنا گوش و روئے است و سر

ہمیں معنی را خیام کہ زمان او پیشتر از زمانِ سعدی است چناں صورت مے دہد

---

[1] البتہ معنیٔ حسرت بطریق لزومِ ثانی اخذ مے تواں کردن۔ ۱۲ منہ

خاکے کہ بزیرِ پائے ہر نادانے است — زلفِ صنمے و عارضِ جانانے است
ہر خشت کہ بر کنگرۂ ایوانے است — انگشتِ وزیرے و سرِ سلطانے است

و حافظ شیراز ہمیں معنی را باندازیکہ مخصوص بدوست چنیں ادامی کندے

قدح بشرطِ ادب گیر زانکہ ترکیبش
زکاسۂ سرِ جمشید و بہمن است و قباد

حافظ معنیٔ راکہ در جملہ بشرط ادب گیر ودیعت نہادہ خیام آں را در جملہ بزیر پائے ہر نادانے است ادا نمودہ و سعدی آں را در مصرع اولین شعر ثانی۔ اما نظر دقیق اقتضائے آں می کند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت ربودہ چہ مخاطب را بہ نحوے متنبہ ساختہ کہ معنیٔ استعطاف را از دست ندادہ و لفظ زنہار مشتمل بر مفہوم نہی و لفظ اگر مردی مشعر از معنیٔ بذلِ مروت کہ از لوازم سجاحت طبعیت انسانی است واقع شدہ اما آنچہ موجبِ انجذاب و تاثر طبائع دقیقہ رس است آں است کہ سعدی از زبانِ حال ہماں پیوند خاک شدگان فریادے بگوش ہوش تیشہ زن میرساند و ایں بمنزلۂ اتمامِ حجت است کہ او را دیگر از تیشہ زدن باز دارد و لفظ دردناک را در تقویت ایں معنی دخلے تمام است و رباعیٔ خیام و شعر حافظ ہر دو ازیں نکتہ عاری آمدہ و ایں نوع اسلوب بیان مخصوص بہ شیخ است و احدے را از اساتذۂ متقدمین و متاخرین دست ندادہ و پیدا است کہ کلمۂ حکمت و دانش را اگر بر طریق واقعہ محققہ بیان کنند اقرب الی القبول می افتد۔ زیرا کہ نازل بمنزلۂ دعوے مع الحجت می باشد چنانکہ در جائے

دیگرے گوید

چو دخلت نیست خرج آہستہ تر کن — کہ می گویند ملاحاں سرودے
اگر باراں بکوہستاں نبارد — بسالے دجلہ گردد خشک رودے

اصل معنی ہمان است کہ در مصرع شعر اولین فرمودند اما شعر ثانی بمنزلہ حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساختہ کہ احدے را مجال انکار آں نیست و نظر بمناسبت تمثیل کہ در شعر ثانی مذکور است نسبت سرود بہ ملاحاں از لطائف طبع صافی آں بزرگوار است چنانکہ در بابِ قناعت می فرماید

آں شنیدستی کہ وقتے تاجرے — در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیا دار را — یا قناعت پر کند یا خاک گور

دریں قطعہ آنچہ از وجوہِ بلاغت مضمر است در چشم ہر کور باطن جلوہ ندہد و ہر چند فہم ایں گونہ وجوہ تعلق بہ ذوق سلیم دارد اما نبذے ازینہا حوالۂ قلم می نمائیم تا پایۂ بلاغت شیخ بر سخن فہماں ہویدا گردد۔

ہیچ می دانی کہ وزان الفاظ آں شنیدستی چیست؟ وزانش آن است کہ در مواضع متعددہ تنزیل بالفاظ ھل اتاك وارد شدہ یعنی مبلغ کمال بلاغت آن است کہ متکلم بلیغ چوں خواہد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد کلام را مصدر باستفہام نمودہ معنئ مقصود را در معرض بیان می آرد۔ گوئی متکلم بر طریق استفہام سامع را متنبہ مے سازد کہ آنچہ مراد خبر دادنی است امرے است عظیم۔ می باید آں را بگوش ہوش استماع نمودن

وبتامل زائد در آں نگریستن۔ شیخ دریں قطعہ واقعۂ تاجرے را موضوع لہٗ قرار دادہ کہ نظر بمناسبت مقام مقتضائے حال است۔ چہ طائفۂ بازرگاناں در حصولِ منافع وبہائے بضاعت انواع مصائب سفر را متحمل باشند وبہر قدرے کہ بدست آرند سیر نشوند۔ بل در طمع زیادت مال بودہ ہر گونہ بارِ مشقت را بر خود سہل انگارند۔ تا در قطع مراحل دشوار گذار جان خود را در معرض خطر افگنند واگر قومے دیگر را موضوع لہٗ قرار مے داد نظر بمناسبت مقام موزوں نمے افتاد واز پشت ستور بر زمین افتان امرے معلوم ومعمول است وایں را جزو واقعہ گردانیدن در ادائے معنیٔ مقصود دخلے تمام دارد چہ معنیٔ مقصود منع از حرص والتزام قناعت است وآں را از زبان تاجرے کہ از ورطۂ مہالک جاں بسلامت برد وخود را در محلِ عبرتِ دیگراں در آورد بمسامع مستمعین افگندن چہ قدر مبنی است بر کمال بلاغت متکلم ودال بر غایت رعایت صدق مقال تاجر ومؤدی بہ اصغائے سامع بر وجہ حسن قبول کہ احدے را در آں مجال سخن نمے ماند ونکتۂ کہ در ایراد لفظ تنگ در نعت چشم مضمر است بر متبصر پوشیدہ نیست چہ چشم حریص باآنکہ دائرہ وسعتش خیلے محدود است ہر چند کہ در گرد آوردن زخارف دنیویہ سعی تمامتر نماید و بیش از بیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی ؎

کاسۂ چشمِ حریصاں پُر نہ شد
تا صدف قانع نشد پر دُر نہ شد

بودہ در صدد ھل من مزید می باشد۔ الا کہ بذیل قناعت تمسک جوید۔ یا مرگ ناگزیر اورا ازیں بلائے بے درماں رہائی بخشد و ایں حصر معنی بحرف تردید دریں دو صورت مذکورہ گوئی حکم کردن است بر قطع وفصل معنیٔ مقصود و مولوی معنوی ہمیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند ودر مصرع ثانی تمثیلے آوردند کہ ہرچند در ذہن سامع اقرب الی القبول است اما چوں صدف اہلیت قناعت ندارد و پُر در شدن آں نہ از جہت قناعت باشد بل امرے طبعی است کہ قطرۂ آب پس از روزگارے در بطن آں گوہر آبدار برمے آید گوئی دعوی ایست بے برہان و تمثیلے است از قبیل اقناعیات۔ میرزا صائب گوید ؎

بداد حق قناعت کن کہ از اکسیر خرسندی
بخاکستر اگر پہلو نہی سنجاب مے گردد

حاصل شعر بیش ازیں نیست کہ فیض قناعت مرد را بحدے مستغنی می سازد کہ بستر نرم و خاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد ہرچند کہ ایں معنی عین حکمت است اما اسلوب بیان ہیچنان است کہ می بینی و لفظ اکسیر با سنجاب مناسبتے ندارد و مصرع ثانی اگر چنیں می گفت ع

بخاک ار بنگری روزے طلائے ناب می گردد

فی الجملہ مناسبتے داشت و ماخذ شعر میرزا ایں شعر نظیری است ؎

زسلطانی بہ کنج گلخنے افگندہ تقدیرم
کہ خاکستر بجائے بستر سنجابم اندازد

اما معنیٔ ایں شعر از وادیٔ دیگر است۔ شیخ در وصف تربیت نااہل

مے فرماید

خرے را ابلہے تعلیم مے داد | بر و بر صرف کردہ سعی دائم
حکیمے گفتش اے ناداں چہ کوشی | دریں سودا بترس از لوم لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار | تو خاموشی بیاموز از بہائم

دریں قطعہ چند چیز است کہ ذہن سامع را بخود می کشد۔ تفصیلش اینکہ خر حیوانے است لا یعقل کہ اہلیت قبول فیض تربیت ندارد و اگر احدے از مسلخ الفطرتاں کہ ایں نوع بدیہیات را نفہمد و خر را بر آدمی زادہ قیاس نمودہ۔ اہتمام مزید بہ تعلیم و تربیت اُو جائز شمرد ہر آئینہ ابلہ بل سر آمد ابلہانِ زماں خواہد بود۔ بنا بریں بمجرد استماع شعر اول حماقت ایں چنیں معلم بر سامع منکشف مے گردد و در ایراد لفظ سعی دائم دو معنی مضمر است یکے آنکہ آں ابلہ در بلاہت بحدے استحکام دارد کہ با آں کہ عمرے دریں کار عبث بسر برد نتیجۂ آں ہمہ زحمت سعی بر و منکشف نہ شد تا حاجت افتاد بہ حکیمے دانشمند کہ او را ازیں محنت عبث باز دارد۔ دیگر آں کہ تربیت نا اہل گاہے منتج مرام نے افتد و در اختیار لفظ حکیم اشارت است بدیں معنی کہ حکما را لازم است کہ عامۂ جہال را از سعی بے سود باز دارند و غیر حکما را اگر چہ ازیں معنے آگاہ باشند بحکم فطرت مواسات عامۂ ناس لازم نیست۔ و اگر ایں معنے ملحوظ متکلم بلیغ نے بود مجال آں داشت کہ مے گفت۔

ع

کسے گفتش کہ اے ناداں چہ کوشی

وھو کما تری لا یلیق بالمقتضیٰ و اختیار حرف استفہام بر حرف نہی از آن است کہ حرف استفہام بطریق لزوم دریں مقام در قوت صیغۂ نہی است و مشتمل بر معنئ زجر کہ موجب تندیم و تخجیل مرجور است و در لفظ کوشی ایماء است بہ عدم امکان حصول امرِ ناممکن اگرچہ در حصول آں بذل سعیٔ بلیغ نمودہ باشند۔ و اختیار لفظ سودا مشعر از معنیٔ جنون است چہ صدورِ ایں نوع حرکت جز از مردم مختل الذہن و مخبوط المشاعر متصور نیست و جملہ "بترس از لوم لائم" دال است بر آنکہ سعی در کارِ عبث جز از حسرت و ندامت نتیجہ ندہد۔ و چوں مظنۂ آں بود کہ مخاطب ناخردمند بر فحوائے کلام ما سبق کہ متضمن معنئ نہی از کارِ عبث است آگاہ نہ گردد بطریق تصریح آں را بر نتیجۂ سعیٔ بیہودہ متنبہ ساخت و بصراحت حرفِ نفی در صیغۂ نیاموزد کہ دال بر یاس از مقصود است او را از سعی عبث باز داشت و در ایراد لفظ بہائم بصیغۂ جمع اشارت است بعدم قبول جمیع بہائم فیض تربیت را و افراد فعل منفی مشعر است از بودن بہائم از جنسِ غیر ذوی العقول و عجز قطعہ مشتمل است بر حکمتے کہ تبلیغش در اسلوبے بہتر از آں اختیار نمودن متصور نیست۔ چہ تبعاً لما سیق لہ الکلام امرے ذکر فرمودہ کہ از جملۂ فضائل نفسِ انسانی است یعنی التزام صمت کہ بسیارے از اساتذہ در مدح وے سخنہا گفتہ اند۔

امیر خسرو گوید ؎

پشیماں زگفتار دیدم بسے | پشیماں نہ گشت از خموشی کسے
رہائی ہمہ جا بہ کم گفتن است | دُر از رشتہ ایمن بنا سفتن است

حاصل ہر دو شعر بیش از مفہوم جملۂ عربیہ من صمت نجا نیست و مصرع چہارم مشتمل است بر تمثیل کہ ادعائے محض است بروجہ حسن تعلیل و ہمچنیں دیگرے گوید ؎

یاد دارم از صدف این نکتہ سربستہ را
سینہ ہا را خامشی گنجینۂ گوہر کند

دیگرے گوید ؎

بے زباں باش نہ بینی کہ قلم
تا زباں یافت سرش در خطر است

لفظ سینہ در شعر اول و لفظ زبان در شعر ثانی مبنی بر مجاز است نہ حقیقت و ہر دو تمثیل از قبیل حسن التعلیل است و تجویز حسن التعلیل نسبت بہ تجویز واقعۂ محققہ آسان تر است چنانکہ در قطعۂ شیخ زیرا کہ تجویز واقعۂ محققہ را لابد است از وجود امورے کہ مناسب محل افتد۔

اما موازنہ میان ہر دو شعر چنان است کہ شعر اول مبنی بر تحریض و ترغیب است و ثانی مبنی بر تحذیر و ترہیب و پیدا است کہ تحذیر در باب منع ابلغ از ترغیب است و ایراد لفظ نہ بینی در استحکام بنائے دلیل تقویتے بہم رسانیدہ۔

راسخ گوہر معنی را بہ رشتۂ نظم مے کشد ؎

تا صدف مہر خموشی نزند بر لب خویش
آب در حوصلہ اش گوہر غلطان نہ شود

اگرچہ موضوع دریں شعر ہماں موضوع شعر سابق است اما میان اسلوب

ہر دو تفاوتے است ظاہر چہ در شعر سابق معنی مقصود را از زبانِ صدف بیان نمودہ و ایں محض ادعا است و دریں شعر متکلم بزبان خود آں را ادا مے نماید۔ بنا بریں اسلوب شعر ثانی بلیغ تر افتادہ و ہمچنیں میر رونقی راست ؎

آب دہن ز فیض خموشی گہر شود ایں راز سر بمہر بما از صدف رسید

اگر لفظ سر بمہر نمے آورد نظر بہ ہر دو شعر سابق جدتے نمی داشت استادے دریں باب حرفے با معنی بر زبان راندہ ؎

بہ طبعم ہیچ مضموں بہ ز لب بستن نمی آید خموشی معنئ دارد کہ در گفتن نمی آید

جملۂ در گفتن نمے آید نظر بہ ایہامیکہ در خود دارد گوئی جانِ شعر است کما لا یخفی۔ غنی گوید ؎

مہر خاموشی بہ لب نہ تا بود عیشت بکام بے زبانی پستہ را در خندہ می دارد مدام

میوہ ایست کہ بکام اہل مذاق خوش نمے آید۔ دیگرے راست ؎

غم ندارد راہ در دار الامان خامشی غنچۂ تصویر فارغ از غم پژمردن است

گلے است پژمردہ یا غنچہ ایست ناشگفتہ۔ دیگرے راست ؎

طوطئ گویا ہمے باشد گرفتار قفس زاغ را اندر قفس ہرگز ندارد ہیچ کس

نغمہ ایست دلخراش بشنو واند و ہگیں مباش۔ مے بینی چہ طور بے محابا الفاظ زائدہ را فراہم آوردہ۔ مقصود متکلم جز ایں نبود کہ مے گفت لمولفہ ؎

طوطی آمد ز حرف در قفسے زاغ را در قفس نکرد کسے

باید دانست که نظر در الفاظ تعلق بہ جہت کمیت دارد و نظر در معنی بہ کیفیت از جہت اول متکلم باید تا تواند سررشتۂ ایجاز را از دست ندہد و لفظے حشو در کلام نیارد۔ و ہر یک را بجائے خود نشاند و الا کلام را از پایۂ بلاغت فرو افگندہ باشد۔ چنانکہ در شعر مذکور لفظ ہمی باشد و گرفتار و قفس و ہرگز و ہیچ کس جملہ اینہا حشو است یا اطناب بے ضرورت و ایں معنی ناشی است۔ از قلت تدبر و در امتیاز و تعیین اسالیب مناسبہ کہ مخصوص و مختار اساتذۂ فحول است و از جہت ثانی باید کہ مقتضائے حال را بہ نظر غائر ملاحظہ نمودہ الفاظ مناسبۂ مقام را بازائے معنیٔ مقصود تعیین دہد۔ چہ بسا باشد کہ معنی باہر دو لفظ مناسب و نامناسب ادا می گردد۔ اما در ایراد لفظ مناسب حیثیتے پیدا آید کہ کلام را از جائے بجائے می کشد۔ شیخ شیراز در حکایت شاطر اصفہانی مے گوید ؎

کساں را نشد ناوک اندر حریر کہ گفتند دوزند خفتاں بہ تیر

اگر بجائے لفظ کساں لفظ یلاں مے بود ہر آئینہ مقتضائے حال بود چہ لفظ کساں را با معرکۂ کارزار آں نسبت نیست کہ لفظ یلاں را یعنے مقام مقتضیٔ خصوص لفظ بود نہ مقتضیٔ عموم و اغلب کہ مبنی بر تصحیف نساخ بودہ باشد۔ ہمچنیں است ایں شعر خواجو کرمانی کہ از مشاہیر اساتذۂ ایران است ؎

گر پر از لالۂ سیراب بود دامنِ کوہ
نیست آں لالہ کہ خونِ جگرِ فرہاد است

لفظ سیراب در نفس معنی مدخلے ندارد و الا بتکلف کہ ظاہر امقصود متکلم

نیست و ایراد لفظ کوه با ذکرِ فرہاد چنداں مناسبت ندارد زیراکہ عام است
وہر کوہ را با خونِ فرہاد چہ تعلق ۔بل مقام مقتضیٔ خصوص است ولہذا اگر ذکر
بے ستون مے کرد نظر بہ مقام انسب بود و در مقام عذر از خواجو ایں قدر کفی
نخواہد بود کہ شعراء فرہاد را بہ لقب کوہکن یاد کردہ اند چہ کوہکن لفظ مرکب است
کہ بمنزلۂ علم قرار یافتہ و از لفظ کوہ مقصود اشارہ باحتمال مصائب شاقہ است
در راہِ عشق و آں در لفظ بے ستون متصور نیست مع ذالک ترکیب بے ستون
کن ناموزوں و طویل مے افتاد و در مصرع ثانی نیست آں لالہ منافیٔ بلاغت
است بدو وجہ ۔ اول آنکہ مقام مقتضیٔ صیغہ نہی بود نہ نفی تا مخاطب را از لالہ
گماں بردن باز دارد اللّٰھم الا ان یقال انّ النفی قد یتضمن النہی
اما اغلب کہ از قبیل تفسیر القول بما لا یرضی قائلہ خواہد بود ۔ دوم آنکہ لفظ آں
حشو محض است بل سوم آنکہ ذکر لالہ دریں مصرع اگرچہ از قبیل وضع مظہر
بجائے مضمر است اما چوں متضمن نکتۂ لطیفہ نیست کہ شرط ایں چنیں وضع
مے باشد اظہار ش چنداں وقعت ندارد ۔ معنیٔ شعر بیش ازیں نبود
اگر می گفت لمؤلفہ ؎

مبیں دامنِ بے ستوں پر ز لالہ کہ از خونِ فرہاد دارد نشانے

مدت بست سال یا زائد از آں برآمدہ باشد کہ غزلے از فقیر مؤلف
بملاحظۂ بعضے از معاصرانِ سخن فہم در آمد بہ تحسین آں مبالغۂ بسیار
روا داشت و ہنوز شعر خواجو بمطالعہ ام نرسیدہ بود و ایں شعر از
آں غزل است ؎

در گوش من ز لالۂ رنگینِ نجد خورد سرجوش موج خون شہیدم بروزگار

اشارہ بہ قیس عامری است اما انصاف در دست تست آیا مے بینی کہ لفظے حشو در شعر راہ یافتہ یا در متانت ماخذ تقصیرے رو دادہ و ذکر لفظ نجد بجائے قیس کہ مشعر از تلمیح بقیس عامری است بمقابلۂ تصریح باسم فرہاد در شعر خواجو چہ قدر لطافت دارد۔ زیراکہ در اظہار و تصریح آں قوت نیست کہ در اضمار و کنایت۔ و ہمچنیں لفظ سیراب در شعر خواجو را نظر بمناسبت لالہ و خون با لفظ رنگین موازنہ کن و در اسلوب شعر بدیدۂ اعتبار بہ بیں کہ چہ طور معنیٔ مقصود بصورت واقعہ محققہ ذکر یافتہ کہ مودی است۔ بہ انجذاب نفس سامع چنانکہ پیشتر ازیں شرح دادہ آمد۔ بلے خواجو از گلزمین ایران سر بر زدہ و روحی کج مج زبان از تیرہ خاک ہند اما نتواں گفتن کہ پایۂ استادیٔ خواجو محدود بہ ہمیں یک شعر است۔ خواجو شاعرے متین است و در شانِ بلاغت آیتے مبین حافظ شیراز باآں ملاحت کلام کہ داشت خود را از جملۂ معتقدانِ او مے شمارد چنانکہ مے گوید

استاد غزل سعدی است پیش ہمہ کس اما
دارد سخن حافظ طرز سخن خواجو

بدانکہ کلام بشر ہر چند کہ برعایت لوازم بلاغت متصف باشد بکلی از معائب خالی نتواند بودن۔ و کلامِ اکابر اساتذہ ہم ازینکہ گفتم پاک نیافتہ ام۔ اما چوں کور سواداں مے شنود کہ فلانی بر کلام احدے از پیشینیاں کہ پایۂ استادیش مسلم است معترض گشتہ بے آنکہ در حقیقت اعتراض خوضے کردہ

باشند به انواع طعن و تشنیع زبان مے کشایند و با او در منازعت در مے آیند و نمے دانند که خالی از عیب بودن خاصۂ کلامِ ربانی است نه بکلام انسانی و این نیست مگر از کوتاه نظری و قدامت پرستی این کاسه لیسانِ کودن فطرت که در قوانین نحو و معانی و فہم رموز سخندانی قدمے راسخ ندارند۔ و خود را به تقلید کورانه از جملۂ محققینِ اعلام مے شمارند۔ خاصه در زمانِ ما که مزاولت کلام اساتذه ہم آشنایانِ عنقا است و ابنائے روزگار از غایت بیگانگی طبع با نقل وسوائی معنی شناسی ناآشنا۔ زنہار که از وَق گرفتن بر احدے که غلط کرده باشد یا باطل گفتہ تحاشا کنی که این ہم از قبیل راه غلط رفتن است و جہال آں را بر کبر و عجب حمل کنند۔ نعوذ باللہ من ذٰلک۔

میر غلام علی آزاد بلگرامی در خزانۂ عامره اشعار سلمان ساوجی را انتخاب زده و این شعر او را نقل نموده ؎

چه طپی اے دل افتاده چو ماہی بر خشک
جاں بپرور که به جوئے آبِ رواں باز آمد

و مے گوید که مصرع اول اگر چنیں باشد لطف دیگر پیدا مے کند ع

چه طپی اے دل وامانده چو ماہی در بر

فقیر مؤلف گوید که اصلاح لفظ بر خشک به ترکیب در بر لغایت نفیس است چه لفظ بر نظر به ہر دو معنی یعنی سینه و زمینِ خشک که مقابلِ بحر است بر وجه ایہام مناسب مقام است زیرا که بمعنیٔ اول تعلق بدل دارد و بمعنیٔ ثانی بماہی اما دقت نظر اصلاح لفظ افتاده به لفظ وامانده مسلم نمے دارد۔ چه ہمچنانکه

لفظ افتادہ دریں مقام افتادہ سے نماید۔ ہمچنیں لفظ واماندہ نظر بہ تعلق دل و ماہی واماندہ است اصلاحش چنیں سے باید۔ ع

چہ طپی اسے دل بیتاب چو ماہی در بر

چگونہ سے بینی لفظ بیتاب را نظر بہ مناسبت دل و ماہی کہ چہ قدر مناسب افتادہ۔

مخفی نہ ماند کہ ادراک ایں گونہ تناسب الفاظ کہ مطابق مقتضائے حال باشد موقوف بر ذوق سلیم و طبع مستقیم است چنانکہ مرۃً بعد اخریٰ شرح دادہ ایم و شیخ عبد القاہر کہ از اجلۂ ائمہ بلاغت است۔ بارہا در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ۔ چنانکہ در پایان کتاب مذکور سے فرماید۔

لان المزایا التی تحتاج ان تعلمهم[1] مکانها و تصوّر لهم شانها امور خفیة و معان روحانیة انت لا تستطیع ان تنبه السامع لها و تحدث له علمًا بها ؕ حتّٰی یکون مهیئًا لادراکها و تکون فیه طبعیةٌ قابلة لها و یکوْن له ذوق و قریحة یجد لها فی نفسه احساسًا بان من شان هذه الوجوه والفروق ان تعرض فیها المزیة علی الجملة ؕ

واگر ذوق سلیم و طبع مستقیم حاکم بہ مزیت کلامے بر کلامے دیگر نمے بود امتیازے میانِ جیّد و ردیّ و تفاوتے میاں قبیح و اقبح و حسن و احسن بادید نیامدے۔

---

[1] ضمیر منصوب راجع است بہ کسانیکہ نظر شاں محدود است برظاہر الفاظ و از معنی ہیچ خبر ندارند ۱۲ منہ

واز قبیل شعر مذکور است این شعر مرزا رفیع قزوینی ؎

بے ہمتی نگر کہ باین رتبہ آفتاب
تا شد بلند در پیے تاراج شبنم است

معنیٔ شعر خیلے بلند است و ربطے نفیس میانِ ممثل و ممثل لہ و اگرچہ تخیل محض است پیدا کردہ اما لفظ بے ہمتی نظر بہ مناسبت مقام از بے ہمتی است واگر بجائے لفظ بے ہمتی لفظ دون ہمتی مے گفت نظر بہ الفاظ رتبہ و آفتاب و بلند چہ قدر موزوں مے افتاد۔ کما لایخفی۔

میر محمد افضل ثابت شعرے دارد ؎

خواب دیدیم کہ آئینہ معارض بتو شد
میکند صورتِ این واقعہ حیران ما را

ہر چند کہ این گونہ معانی کہ مبنی بر اصلے از حکمت و دانش نہ باشد و بیش از تخیل شعری چیزے با خود ندارد در معیار مذاق صحیح بچیزے نہ سنجد اما نظر در اعتبارات ادبیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرۂ ترہات۔ و بہ ہمین جہت در معرض تنقید آمدہ۔ ترکیب معارض بتو شد۔ درین شعر بر طبع لطیف خیلے گراں مے افتد و ہمیں معنے را نواب صمصام الدولہ کہ از اکابر امرائے بارگاہ پادشاہ محمد فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ۔

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
دلِ آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید

ترکیب معارض بتو شد با ترکیب بر روئے تو می آید معارض افتادہ و لاکن

این ھذا من ذالک ۵ لفظے باشد کہ شعر را از پایۂ بلاغت بیفگند و لفظے باشد کہ آں را از حضیض ثرے بر اوجِ ثریا کشد۔ فغانی مطلعے دارد ؎

بہ بوئے صبحدم نالاں بہ گلگشتِ چمن رفتیم
نہادم روئے بر روئے گل و از خویشتن رفتم

میرزا صائب ایں مطلع را بحسنِ مطلع مے آرد ؎

بہ بوئے صبحدم گریاں چو شبنم در چمن رفتم
نہادم روئے بر روئے گل و از خویشتن رفتم

والحق کہ اصلاحِ خوبے کردہ۔ مؤلفِ تذکرۂ آتشکدہ در پایانِ تذکرہ انتخابِ مثنوئ یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سلکِ نظم در آوردہ ضمیمۂ تذکرہ ساختہ و در بسیارے از مقاماتِ آں تراکیبِ واہیہ را بہ استعمال آوردہ در جائے می گوید ؎

بہ مژگاں لولوئے سیماب گوں سفت
بیارِ خود زبے آرامی ایں گفت

ترکیبِ مصرعِ ثانی بغایت مستکرہ افتادہ لفظِ ایں آنے ندارد کاش مے گفت ع

زبیتابی بہ یارِ خویش مے گفت

و در جائے دیگر مے گوید ؎

کہ اے تابندہ مہرِ برجِ شاہی   درونت بہتر از نورِ الٰہی

لفظ بہتر بہتر نیست۔ اگر نظر بہ مناسبتِ لفظِ نور بجائش لفظ روشن می

گفت روشن تر مے بود و در جائے دیگر گفته ؎

چو بیند جوقے از آہو روانه ۔ برد آہوئے مشکیں از میانه

اگر بجائے ذوقے از آہو گله آہو مے گفت البته بدنے بود ولفظ روانه ہرگز روانه بل بغایت نابکار است وگوش از استماع آں بیزار و ہم مے گوید ؎

زصیاد مرادر پا کمندست ۔ که صید اوست ہر جا صید بندست

مناسبت لفظ بند و زنجیر با پا شہرت دارد و مناسبت کمند با پا در کلام اساتذہ یافته نشده و آنچه معلوم ایں فقیر است اغلب که ذکرش با لفظ گرون و بام و کاخ مے آید۔ چنانکه بر واقف کلام اساتذہ پوشیده نیست و ازیں نوع در مثنویش بسیار است ۔

طالب جاجرمی گفته است ؎

اے نسیم صبحگاہی با من بے دل بگو ۔ کایں زماں آرام جانم در کدامیں منزل است

اگر در مصرع ثانی چنیں مے گفت بہتر مے بود ۔ ع

کاں مہِ خرگاہئ من در کدامیں منزل است

ترکیب ماه خرگاہی مستعمل اساتذہ است و نظر بلفظ منزل مناسب مقام است کما لایخفی نعمت خان عالی گوید ؎

نیارد کاسهٔ دریوزه رامه جز به پیش مہر

علو ہمتی لازم بود در طبع سائل ہم

اگر بجائے لفظ مہر لفظ خور می آورد مناسب بل انسب می افتاد بدو وجه

اول نظر به ترکیب کاسۂ دریوزہ کہ برائے خوردنی موضوع است دوم در وزن عروضی حاجت برکن مزاحف مفاعیلان نمے افتاد. بل رکن سالم مفاعیلن درست می نشست ۔ ودر مصرع ثانی صلۂ لفظ لازم در پارسی با حرف در دیدہ نشدہ بل بحرف با مستعمل است ۔

مسیح کاشی راست ؎

در بزم عاشقاں چو برآرم زسینہ آہ

چو ہیزمے کہ دود کند دورم افگند

ترکیب جملۂ برآرم زسینہ آہ بر مذاق صحیح خیلے ناگوار وثقیل است اگر چنیں مے گفت ع

در بزم عاشقاں چو کشم آہے از جگر

ہمانا جائے داشت ۔ نوعی جنوشانی دیوانے مختصر دارد قصیدۂ دراں یافتہ شدہ وایں سہ شعر ازان است ؎

شہے کہ خطبۂ نام نجستہ فرجامش ۔ زبان تیغ ولب زخم میکند تکرار

مقتضائے مقام در مصرع اول آں بود کہ ذکر حلاوت میکرد تا نقش تناسب الفاظ درست نشیند ترکیب نجستہ فرجام را با تکرار نام چہ مناسبت بائستے کہ چنیں مے گفت ؎

شہے کہ خطبہ نام حلاوت افزایش ۔ زبان تیغ ولب زخم میکند تکرار

باز مے گوید ؎

نسیم لطف تو گر برگ گل بجنباند ۔ گلابخانۂ شبنم شود دماغ شرار

ترکیب برگ گل بجنباند خیلے رکیک است و از مذاق سخن شناسان صحیح الفکر دور۔ و اگر مے گفت ؎

نسیم لطف تو گر در چمن بغنچہ وزد　　گلابخانۂ شبنم شود دماغ شرار

وجہے می داشت۔ باز می گوید ؎

مہابت تو با شرار گر کند تاثیر
سزد کہ زہر چکد چوں عرق ز پیکر مار

در الفاظ مصرع اول و ترکیب آں مساحت ورزیدہ و در مصرع ثانی بالفظ چکد معنیٔ مقصود بر وجہ اتم ادا نمی شود و ایراد تشبیہ چکیدن زہر با چکیدن عرق حاجتے ندارد و اگر می گفت ؎

ز بسکہ ہیبت تو رفتہ در نہاد شریر
عجب کہ زہر تریزد بروں ز پیکر مار

البتہ بہتر مے بود۔ سعدی گوید ؎

چگونہ شکر ایں نعمت گذارم　　کہ زورِ مردم آزاری ندارم

حافظ گوید ؎

من از بازوئے خود دارم بسے شکر　　کہ زورِ مردم آزاری ندارم

غالب کہ حافظ مصرع سعدی را تضمین کردہ اما موازنہ در مصرع اولین ہر دو شعر است۔ وجوہِ بلاغت در شعر سعدی بر اہل بصیرت مخفی نیست اول آنکہ مفہوم استفہام مشتمل است بر عذر عدم امکان ادائے شکر و ایں اسلوب متضمن است مر افادۂ تعظیم نعمت منعم را و منعم ایں گونہ نعمت جز حق سبحانہ و تعالےٰ

دیگرے نتواند بودن گوئی مصرع سعدی مساوق آن است کہ شکر ایں نعمت خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ ازیں مفہوم عاری است زیراکہ مفہوم مصرعش متلزم امکان ادائے شکر است وسعدی منعم نعمت ذات اوسبحانہ وتعالیٰ را قرار دادہ وحافظ بازوئے خودرا دوم آنکہ سعدی عدم قدرت مردم آزاری را نعمت قرار دادہ وایں معنی بغایت بلیغ است و برکمال معرفت قائل وال است زیراکہ عدم استطاعت گناہ را نعمت قرار دادن شیوۂ اہل عرفان است اگرچہ قرینۂ لفظ شکر در شعر حافظ مشعر ازافادۂ وجود نعمت است اما سعدی بتوضیح بذکر آں پرداختہ و لفظ شکر را باوے ربطے دادہ۔ سوم امرے کہ نباید ازاں غافل باشیم آن است کہ کاف سر مصرع دوم در ہر دو شعر بریک معنی نیامدہ زیراکہ کاف در مصرع سعدی بیان اسم اشارہ است و در مصرع حافظ افادۂ معنیٔ علت می کند۔ کمالایخفیٰ وظاہر است کہ بیان علت شکر دریں مقام نسبت بہ بیان نعمت چنداں ضرورتے ندارد۔ چہ محل مقتضیٔ آن است کہ در تقویت تعظیم نعمت توجہ زیاد مبذول داشتہ آید تا باعث براہمیت شکر افتد نہ بیانِ علت شکر کہ آں خود حاصل است۔

امیر خسرو بہ تتبع شیخ نظامی در مثنوئ آئینۂ سکندری آغاز بہ حمد باری مے کند ؎

جہاں پادشاہا خدائی تراست
ازل تا ابد پادشاہی تراست

کلام بلند است و ترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی ہمدوش نیفتادہ
نظامی گوید ؎

خدایا جہاں پادشاہی تراست
زما خدمت آید خدائی تراست

خسرو جہاں بادشاہ را منادیٰ قرار دادہ و ایں اسمے است کہ مخصوص بذاتِ او سبحانہ و تعالیٰ نیست و نظامی اسمے مخصوص را منادے آوردہ زیرا کہ اطلاق لفظ خدا بے اضافت بر دیگرے جائز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلۂ اسم ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نمودہ و در شعر خسرو تا مقصود ندا (خدائی تراست) سامع را بگوش نیفتد تخصیص و تعیین منادیٰ نتواند کردن و در مصرع ثانی خسرو بیش ازیں چیزے نیست کہ دوام ملک ترا مسلم است و دیگرے در آں انباز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابلۂ عبودیت با الوہیت نمودہ و گفتہ کہ شان ما عبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر طریق دقیق علتِ دوام بادشاہی را بیان نمودہ و ہمیں معنے بلاغت است و بس۔

اسدی طوسی در گرشاسپ نامہ آوردہ ؎

سرائے است گیتی کشادہ دو در
یکے آمدن را شدن را دگر

امیر خسرو گوید ؎

دو در دارد ایں تنگنائے دراز
کہ در رفتن و آمدن ہر دو باز

اسدی عالم کون و فساد را بسرائے تشبیہ کردہ و خسرو آں را بہ تنگنائے دراز تعبیر نمودہ تنگنا بودنش از جہت عدم بقائے دوام موجودات است و دراز بودن آں از جہت مجہول بودن مبدء و معاد است و ایں امر در شعر خسرو مزیتے پیدا کردہ۔

قاآنی کہ در متاخرین خود را احیی رسوم متقدمین گماں مے برد در مدح ممدوح گوید ؎

بکین خصم تو در کان آہن و فولاد
سزد کہ ساختہ بینند تیغ و تیر و تبر

از آہن و فولاد یکے حشو است اگرچہ ایں نوع عطف غلط نیست اما منافی بلاغت است و اگر در مصرع ثانی بجائے بینند لفظ خیزند مے نشاند موزوں تر مے افتاد۔

و در ہمیں قصیدہ گوید ؎

شفا ز مہر تو خیزد چو شادی از بادہ
بلا ز قہر تو زائد چو شعلہ از اخگر

اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزوں تر مے بود زیرا کہ شادی مخصوص ببادہ نیست۔ برعکس مستی کہ مخصوص است ببادہ و در مصرع ثانی اگر بجائے اخگر لفظ آذر می آورد واضح تر مے بود زیرا کہ شعلہ از اخگر معہود نیست۔ اگرچہ بہ تکلف تاویل آں مے تواں کردن۔

باز مے گوید ؎

اگر جلال تو در نہ سپہر گیرد جائے
ز تنگ ظرفیٔ افلاک بشکند محور

دریں شعر لفظ تنگ ظرفی اگرچہ غلط نیست اما چوں تنگ ظرفی بطریق کنایہ معنیٔ دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست۔ اگر عوض آں تنگنائی مے گفت اصح مے بود۔

و در قصیدۂ دیگر گوید ؎

تسخیر جہاں را کرمش مہر سلیماں | یاجوج زماں را سخطش سدِ سکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ عفریت می آورد نظر بہ تقابل یاجوج کہ از اعیان است و با مہر سلیمان نسبتے دارد مناسب تر مے بود۔ زیرا کہ تسخیر صیغۂ مصدر از معانی است نہ از اعیان۔

باز در مدح اسپ ممدوح مے گوید ؎

تو آں بادسیری کہ ہنگامِ جولاں
بود در کفِ بادِ صرصر زمامت

در مصرع اول اسپ را بادسیر گفتہ و در مصرع ثانی زمامش را در کف باد صرصر نہادہ گوئی راکب و مرکوب ہر دو را باد قرار دادہ خیلے زشت می نماید اگر در مصرع اول بجائے بادسیر برق سیر مے گفت خوبی دیگر در شعر روئے می نمود و مع ذلک استعمال لفظ زمام کہ مخصوص بہ شتر است بجائے لفظ عنان غلط فاحش است در کلام اساتذہ دیدہ نشدہ و نہ کتب لغت موید آں است۔

جائے دیگر مے گوید ؎

ملکے ہست در لباسِ بشر کایں خلائق نہ لائقِ بشر است

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شیوہ می آورد جائے داشت۔

در قصیدۂ دیگر مے گوید ؎

روز را رائے تو در عرصۂ اظہار آورد

شام را قہر تو در پردۂ اظلام گرفت

مقابلۂ رائے با قہر درست نیست اگر تقابل با لفظ مہر مے آورد درست می افتاد و با لفظ روز بطریق ایہام مناسب تر مے بود و ہمچنیں مقابلۂ اظہار با اظلام درست نیست چہ اظہار عام است و مقابلۂ آں با اخفا درست می آید۔ بنا بریں بجائے لفظ اظہار اگر لفظ تنویر مے گفت نظر بہ مناسبت روز و مہر موزوں تر مے بود۔

وہم دریں قصیدہ مے گوید ؎

قدر بازار صدف از گہر نطق شکست

رونقِ ابر کرم از کف اکرام گرفت

لفظ قدر با بازار مناسبتے ندارد۔ محل تامل است و اگر مے گفت ع

قیمتِ دُرِّ عدن از گہر نطق شکست

مناسب می بود و لفظ رونق رد نفعے ندارد اگر بجائش لفظ مایہ می آورد

جائے داشت۔

باز در قصیدۂ دیگر مے گوید ؎

شمع روشن بہ شب تیرہ تو گوئی بہ مثل
پرتوِ مہرِ محمدؐ بہ دل بولہب است

لفظ مہر دریں مقام پرتوے ندارد و اگر بجائش لفظ نور مے آورد موزوں تر مے افتاد۔

در قصیدۂ دیگر مے آورد ؎

نقوشِ نامہ آں زیب پیکرِ طاؤس
صریرِ خامۂ آں چیست شہپرِ عنقا است

اسلوب ترکیب ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی را با حرف استفہام در معرض سوال وجواب وانمودہ اگر در مصرع اول ہم ایں اسلوب رانگاہ مے داشت شعر خیلے بلند می افتاد و مع ذٰلک صریرِ خامہ را شہپرِ عنقا گفتن وجہے ندارد و مماثلتے میانِ ہر دو پیدا نیست و اگر چنیں می گفت ع

صریرِ خامۂ آں فرِ شہپرِ عنقا ست

جائے داشت و یا در مصرع اول بجائے لفظ زیب لفظ چیست می آورد تا وزان ہر دو مصرع بریک ... مے بود۔

و جائے دیگر مے گوید ؎

شغال از قبولیت بہر کس چیرہ — حمام از خطابت بہ سیمرغ غالب

گاہے شنیدہ نہ شدہ کہ اساتذہ قبول را با خطاب مقابل نہادہ اند بل

مقابلۂ قبول بہ رو مے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی ضعیف بہ قبول و خطاب تو بر قوی غالب می آید اگر در ہر دو مصرع جداگانہ مقابلۂ لطف با قہر مے کرد شعر از خلل و زلل پاک می آمد۔

باز مے گوید ؎

بتو کج رود ہر کہ چوں خط ترسا
بسوزاد قلبش چو قندیل راہب

محل دعا آخر قصیدہ مے باشد نہ وسطِ آں۔

و باز مے گوید ؎

بخونِ تنِ من خضیبش انامل
زدود دلِ من وسیمش حواجب

اگر بخون دل من گفتے بے ہیچ تردد درست بودے۔ بخونِ تن من ترکیب سمج است و در مصرع ثانی بجائے دل من دم من صحیح مے بود و وسیم بمعنی زیبا و خوبصورت آمدہ نہ بمعنی وسمہ کردہ شدہ مے باید۔

و جائے دیگر مے گوید ؎

مرغ ہوا و ماہی دریا بخواب و من   بیدار و چشم دوختہ در چشم اخترا

ہر دو ترکیب یعنی مرغ ہوا و ماہی دریا دریں مقام محل نظر است زیرا کہ مرغ ہوا در ہوا خواب نتواند کردن و اگر مراد آں است کہ در آشیان خود بخواب بود۔ پس لفظِ ہوا چہ معنی دارد خاقانی مرغ و ماہی را نظر باقتضائے حال بے اضافت آوردہ ؎

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
برمن جہانے مرد و زن بخشودہ اند الا کہ تو

واگر کسے گوید کہ سحابی استرآبادی ترکیب مرغ ہوا را استعمال کردہ چنانکہ مے گوید ؎

با مرغ ہوا مرغ سرا گر بپرد — پیش از سر دیوار نخواہد بودن

گوئیم ما نگفتہ ایم کہ ترکیب مرغ ہوا غلط است بل غرض آن است کہ مقتضائے محل نیست وبس و در شعر سحابی برمحل افتادہ ہمچنیں ماہی جز در دریا نمے باشد اضافت حشو است۔

و مطلع قصیدہ دارد ؎

بگردوں تیرہ ابرے بامداداں برشد از دریا
جواہر خیز و گوہر ریز دگوہر بیز دگوہر زا

مصرع ثانی مشتمل بر تکرار بے معنی است۔

قاآنی در جواب گلستان سعدی کتابے تالیف نمودہ کہ بہ گلستان قاآنی شہرت دارد۔ اما بنانکہ دانی ع

ہر ہوسناکے چہ داند جام و سنداں باختن

در آں کتاب در زشتیٔ ظلم مے گوید۔

قطعہ ؎

ظالما زیں ظلم کردن شرم دار — پیش زاں کت مرگ بربندد نفس
گرستم برخویشتن داری روا — ہم روا باشد ستم کردن بکس

ظلم چنداں کن کہ روزے دادخواہ | از تو در سلطاں گریزد یا عسس
ظلم بر مظلوم مپسند آں قدر | کس نباشد جز خدا فریاد رس

قطعہ ایست کہ سے تواں گفتن ہیچ از بلاغت باخود ندارد گوئی طعامے است بے نمک و بادہ ایست بے گزک۔ ندائے ظالم در شعر اول چہ قدر ناگوار است و نیز ترکیب زیں ظلم کردن از صاحب زبانے کہ در زمان انحطاط ایرانیاں حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است و ہمچنیں ترکیب شرم دار منافیٔ بلاغت است چہ مقام آن است کہ ظالم را تہدید نماید۔ و در ترکیب مذکور ہیچ تہدید نیست و حاصل مصرع ثانی آن است کہ پیش از مرگ از ظلم دست بدار و سے دانی کہ ایں معنے ہیچ از اشارہ بوعید ظالم باخود ندارد و شعر ثانی بیش از مفہوم جملۂ مشہورہ " آں چہ برخود نہ پسندی بر دیگراں مپسند " مفہومے ندارد و چنانکہ سے بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم موثر نہ۔ و شعر ثالث و رابع را حاصل آن است کہ چنداں ظلم بکن کہ دادخواہ داوری پیش حکومت بردن تواند نہ چنداں کہ جز احکم الحاکمین دیگرے فریاد رس او نبود۔ پیدا است کہ ایں معنے ظالم را از ظلم باز نمے دارد بل ظالم را بہ نوعے از ہوا از ظلم فتوائے سے دہد۔ وہم دریں معنے جائے دیگر مے گوید۔

قطعہ

اے ستمگر ستم مکن چنداں | کہ بہ مظلوم کار گردد تنگ
زاں حذر کن کہ آید روزے | دامن عدل کردگار بچنگ

قطعہ ایست تن بے جان و شاہد بے آن۔

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خویش گل معنی مے شگفاند ؎

نکند جور پیشہ سلطانی　　که نیاید زگرگ چوپانی

مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی تمثیل است بر تشبیہ تمثیل بر طریق ارسال المثل که از علت زوال دولت ظالم مشعر است۔

و در جائے دیگر مے فرمائد ؎

نماند ستمگار بد روزگار　　بماند برو لعنت پائیدار

تہدید ظالم و وعید آں در الفاظے دیگر بہ ازیں متصور نیست۔

و باز در جائے دیگر اشارہ نمودہ ؎

بنداشت ستمگر که ستم بر ما کرد

بر گردن او بماند و بر ما بگذشت

بلاغت ایں کلام معجز نظام را جز بہ سخن شناس سلیم الفطرت که عمرے در موازنۂ کلام اساتذہ بسر بردہ باشد نتواند اندازہ کردن۔ مصدر پنداشتن موضوع است برائے علم مظنون۔ گوئی دریں لفظ اشارہ ایست که گماں مرد ستمگر که بر دیگراں ظلم جائز داشتہ بر غلط است۔ بل آں ستم بر نفس خود کردہ چہ از قبائح عواقب آں ایمن نتواند بودن و مفہوم جملہ "بر گردن او بماند" چہ قدر مشتمل بر معنی ہیبت است و در منع ظالم از ظلم مؤثر و جملہ "بر ما بگذشت" مشعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بہ نحویکہ ہیچ از اذیت ظلم یادے

باقی نماند و حاصل ہر دو جملہ آن است کہ نتائج قبیحہ ظلم بر ظالم پائدار خواہد ماند و مظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظالم رہائی مے یابد۔

بازمے فرماید ؎

لب خشک مظلوم را گو بخند — کہ دندان ظالم بخواہند کند

و در بعض نسخ مخند بصیغہ نہی دیدہ شد و توجیہ شعر در ہر دو صورت امکان دارد اما بلاغت شعر تا بحدے است کہ زیادت برآں متصور نیست۔

قاآنی جائے دیگر معنیٔ سعدی را در الفاظ خود موزوں مے کند ؎

بداند ہر کہ کند از دوستاں دل
کہ دل کندن ز جاں کاریست مشکل

شیخ مے فرماید ؎

نباید بستن اندر چیز و کس دل
کہ دل برداشتن کارے است مشکل

بر متبصرِ معنی شناس خود ہویدا است کہ شعرِ شیخ را چہ پایۂ مزیت بر شعر قاآنی حاصل است۔ شیخ در اول حال از دل بستن منع مے کند تا در پایان محبت از مشقت مفارقت محفوظ ماند۔ و منعش از دل بستن نہ ہمیں محدود بہ ذوی العقول است بل از چیزہائے دیگر نیز کہ معظم اوقات بل دنیا در گرد آوردن و نگاہداشتن آں ضایع گردد۔ و مصرع ثانی علت فعل منفی است و لفظ کندن در شعر قاآنی از درد جاں کندن کم ناگوار نیست۔

سعدی در آغاز کتاب بحمد ذات خداوندی رطب اللسان است "ہر

نفسے کہ فرو مے رود ۔ ممدِ حیات است و چوں بر مے آید مفرّح ذات پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است و بر ہر نعمتے شکرے واجب"۔ قاآنی بتتبع شیخ می فرماید" ہر نعمتش را شکرے درخور است و باز ہر شکرش نعمتے دیگر پس شکر ہر نعمت نعمتے دیگر در پے دارد ۔ تا بحدّے کہ در شکر ہر نعمتے ہزار نعمت شکر نہفتہ آید و ہنوز شکر نعمت نخستین ناگفتہ و چوں بچشم تامل ورنگری با ہر شکرے کفرانے است و در ہر کفرانے غفرانے" ہر چند معنیٔ ایں کلام درست افتادہ اما با ہمہ اطناب خالی از حشو و زوائد نہ ۔ کما لایخفی ۔

ہم در وصف قحط گوید ؎

معاذ اللہ چناں قحطے کہ کس را | اگر بر لب حدیثِ ناں گذشتے
زشوق نام ناں تا روز محشر | دمادم در دہانش آب گشتے

شیخ ہم دریں معنے می فرمائد ؎

چناں قحط سالے شد اندر دمشق | کہ یاراں فراموش کردند عشق

ایجاز در کلام شیخ و اطناب بے ضرورت در کلام قاآنی خود آشکارا است زیرا کہ لفظ چناں و از شوق و تا روز محشر و دمادم در نفسِ معنے دخلے ندارد و مع ذلک بلاغتے کہ در کلام سعدی است می بینی قاآنی بر آں دست نیافتہ چہ معہود است کہ در شدّت قحط رابطۂ مودّت میانِ دوستاں منقطع میگردد و از شنیدن لفظ ناں آب در دہان گردیدن اغلب کہ ادعائے محض است ۔

بالجملہ قاآنی بجواب سعدی خود را اضحوکۂ ارباب معنی ساختہ وبجز آنکہ درگرد آوردن مزخرفات بے معنی وخرافات لاطائل کہ معظم آن مشتمل بر فواحش سوقیاں ومنکرات لوطیان است واز وعید ما یلفظ من قولٍ الا لدیہ رقیبٌ عتید غافل واز تہدید سنکتبُ ما قدّموا و اثارھُم بے خبر بودہ ساعات عمر عزیز را رائگاں دادہ وکارے از پیش نبردہ است وازیں جاست کہ کتابش از پیرایۂ قبول عام محروم ماندہ ودست روزگار بروے گرد بے رواجی افشاندہ۔

صاحب شعر العجم قاآنی را با خاقانی بہ میدانِ مقابلہ آوردہ محل تعجب است اللہم اغفرلہٗ۔ عامیاں را کہ از کلام اساتذہ نابلد ہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست وقاآنی چیست؟ از من بشنو اہل زباں بود وطبع موزوں داشت سخن میگفت۔ گاہے زہر گاہے تریاک ووقتے زیر سمک بودے ووقتے بالائے سماک رسوم پاستانیاں را طرح افگن است وبرآثارشاں گام زن اما ازیں دواں نہ با ایشاں ہمعناں۔

بسیارے از لفظ پرستاں را کہ از فہم حقیقتِ سخن بہرہ ندارند ودر وصف قاآنی رطب اللسان یافتم ومن ایشاں را بحال خودشاں گذاشتم از مستشرقین شخصے پروفیسر براؤن نام درجلد چہارم کتاب تاریخ ادب فارسی ذکرے از قاآنی راندہ میگوید کہ درشعرائے متاخرین شہرتے دارد ومضامینش چنداں بلند نیست۔ اما مستشرقین مغاربہ درمواد تاریخیہ رسوخے تمام تر دارند واز موازنۂ کلام برطبق اصول بلاغت عاجز اند وازینجاست کہ مولف

مذکور بعضے از اشعار او را بطریق نمونہ حوالۂ قلم نمودہ واز وجوہِ ضعف وقوتِ کلام او چیزے نیاوردہ۔

وبالجملہ ہفوات قاآنی بیش از آن است کہ باستیفا آں را شرح دادہ آید۔ رافعی گفتہ ؎

معطی نشود مردم ممسک بتعاطی
احور نشود دیدۂ ازرق بہ تکحّل

ہمانا پنداشتہ کہ تعاطی (باب تفاعل) بمعنی اعطا است یعنی مردم ممسک بتکلف بخشندہ نشود و تعاطی در لغت جرائت کردن و خوض کردن و بہ ناحق گرفتن چیزے و نبرد کردن آمدہ وہمچنیں مے گوید ؎

اے اخترِ سخا کہ زسیرِ نوال خویش
ہر روز در سپہر تفاخر کنی قراں

اگر با نجوم تفاخر بودے راست بودے زیرا کہ قرآن کوکب جز با کوکب نمے باشد وبے تعیین مقارنے قران نباشد۔

وادیب صابر کہ اکابر در حق وے بمدح لب کشودہ اند۔ می گوید ؎

بیار آں شرابے بپاکی و صافی
چو رخسارِ معشوق وچوں چشم عاشق

صافی صیغۂ اسم فاعل است وبقرینۂ لفظ پاکی کہ معطوف علیہ است معلوم است کہ ادیب بالفظ صاف یائی مصدری لاحق ساختہ آں را بمعنی مصدری معتبر داشتہ وایں غلط است۔

وبالجملہ ایں نوعِ ہفوات در کلام بعضے از اساتذہ یافتہ می شود واز ذق گرفتن غرض مؤلف تنقیص شان ایشاں نیست۔

ظہیر فاریابی گوید ؎

گفتار تلخ زاں لب شیریں نہ در خوراست — خوش کن عبارتے کہ خطت ہر چہ شستہ است

حافظ گوید

بدم گفتی و خورسندم عفاک اللہ نکو گفتی — جواب تلخ مے زیبد لب لعل شکر خارا

ظہیر گفتار تلخ گفتہ و حافظ جواب تلخ و پیداست کہ در گفتار تلخ ہیچ اشارتے نیست کہ متکلم از نازنین اقتراح چیزے کردہ باشد بخلاف جواب تلخ کہ منطوی است بریں معنے کہ متکلم از نازنین چیزے استدعا نمودہ کہ او از آں بہ غضب درآمدہ متکلم را سقط گفت۔ گوئی متکلم عذر سقط گفتن از جانب نازنین خود تقدیم مے دہد و دریں عذر لطافتے است کہ فہم آں تعلق بذوق سلیم دارد زیرا کہ سقط گفتن نازنین را بر محمل نیک حمل کردن مشعر از استعطاف نازنین است۔ و شعر ظہیر ازیں معنے عاری است ظہیر مے گوید نہ درخور است و حافظ مے گوید مے زیبد۔ و فرقے کہ میان ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخن درشت نازنین را مرغوب خاطر وانمودن و آں را موجب سرور و شادمانی قرار دادن خوشتر از آں است کہ آں را بہ نکوہش یاد کنند و ترکیب خوش کن عبارتے در شعر ظہیر کہ مشتمل است بر معنئ تحکم و استعلاء نظر بہ منصب عاشق چنداں موزوں نیست و در شعر حافظ جملۂ اعتراضیہ عفاک اللہ نکو گفتی مشتمل است بر معنئ استمالت نازنین و ایں مبنی است بر غایت مراعات لوازم مقام کہ معنئ بلاغت ہمین است زیرا کہ جملۂ عفاک اللہ حشو ملیح است منطوی بر اشارۂ لطیفہ بہ عتابے کہ شایان شان متکلم و مخاطب است و وزانش ہماں وزان کلام صداقت التیام حضرت

رب العزت است۔ حیث قال عَفَاکَ اللّٰہُ عَنکَ لِمَ اَذِنتَ لَھُمْ
گوئی شعر حافظ متضمن مراعاتِ جمیع لوازم مقتضائے حال است وما پیشتر
شرح دادہ ایم کہ ہر چند در معنئ دو کلام تفاوتے نباشد اما اگر اسلوب بیان
را از قالبے بقالبے دیگر کشند ہماں معنی بہ ادائے خوشتر و دلکش جلوہ گر آید۔
سحابی استر آبادی رانیمۂ رباعی است ؎
کس نیست کہ از تو جان تواند بردن
ایں را بہ تغافل کشی آں را بہ نگاہ
دیگرے ہمیں معنٰے را در قالب سوال وجواب بہ نظم آورد ؎
گفتمش قتلِ منِ خستہ چساں خواہی کرد
گفت گاہے بہ نگاہے بہ تغافل گاہے
تغیر اسلوب در شعر ثانیٔ تندی پیدا کردہ۔
ہمچنیں شاعرے در ندرت وجود انسان مہذب گفتہ است ؎
با صد ہزار دیدہ بگردِ جہاں سپہر
جویائے آدمی است ولے آدمی کجاست
ہمیں معنی را دیگرے ادا نمودہ ؎
آنچہ پر جستیم و دیدم کم کہ بسیار است و نیست
نیست جز انساں دریں عالم کہ بسیار است و نیست
ہر دو را معنی یکے است۔ اما در شعر ثانی آں را در صورتِ واقعہ
بہ نظم آوردہ و بظاہر مبنی بر تضاد نمودہ وایں اسلوب در معنی نوعے از

استعجاب پیدا کرده ۔

لالی گوید ؎

عطایت دوست از دشمن نداند
یکایک را بکام دل رساند

ہمیں معنی را سعدی پیشتر ازو بہ نظم آوردہ ؎

دوستاں را کجا کنی محروم
تو کہ با دشمناں نظر داری

بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ اسلوب شیخ کہ مشتمل بر استفہام است چہ قدر معنی را متین و مدلل ساختہ توجیہ استدلال بریں منوال است کہ کریمے کہ جود خود را از اعدائے خویش باز نداشتہ است در حق دوستاں چہ عطاست کہ ارزانی نخواہد داشت سامع بمجرد استماع آں را تسلیم مے نماید و زلالی بیش ازیں نگفتہ کہ دوست و دشمن در جودِ تو مساوی ہستند فاَیْنَ ھٰذا مِن ذَالِکَ ۔

سلطان حسین میرزا در وصف قامت گفتہ است ؎

در چمن یار چو با آں قد و قامت برخاست
سرو بنشست ز دعوے و قیامت برخاست

در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست یکے از ہر دو حشو است اما چوں ہر دو را بالعموم در یک جا ذکر کنند چنداں زشت نمی نماید و در مصرع ثانی بیش از تقابل نشست و برخاست خوبیٔ دیگر نیست ۔

میر تقی راست ؎

زقامتِ تو بہ عالم قیامتے برخاست
قیامت است قدت گر بود قیامت راست

ہمہ خوبیٔ شعر در لفظ راست مضمر است وبس۔ متاخراں ایں ایہام را خیلے دوست دارند باآنکہ در معنی زیادتے پیدا نمے کند۔ چنانکہ دیگرے گفتہ است ؎

زقدّ و قامتِ آں غارتِ ہوش   مؤذّن کرد قد قامت فراموش

ظاہرش دلربا است و باطنش جانگزا۔ لفظ پرستاں را جامِ صبوح است و معنی طلباں را سوہانِ روح۔ ہمچنیں دیگرے راست ؎

سرو چوں دید آں سہی بالا   گفت سبحان ربّی الاعلیٰ

ازشعر بالا امتیازے تمام دارد باسلامت الفاظ خوبیٔ معنے را فراہم آوردہ۔

وگاہے باشد کہ متکلم برائے یک مسبب سببے پیدا نماید و دیگرے آں را باسببے دیگر تعلق دہد و مزیت آں را باشد کہ ربط مسبب باسبب لطیف تر دارد منوچہری در وصف سیب گوید ؎

یک نیمہ رخش زرد و دگر نیمہ رخش سرخ   ایں را ہیجانِ دم و آں را خفقان است

سعدی گوید ؎

سیب گوئی وداعِ یاراں گفت   نیمہ زیں روئے سرخ وزاں روئے زرد

منوچہری سبب سرخیٔ نیمۂ سیب و زردیٔ نیمۂ دیگر جداگانہ ہیجانِ خون و

خفقان قرار دادہ و اگر بجائے خفقان یرقان گفتے براستی نزدیک تر بودے چہ خفقان اختلاج قلب است و یرقان از امراض جگر و خفقان را صفرت وجہ ضروری نہ باشد بخلاف یرقان کہ متلزم صفرت است کماھو معلومٌ عند الاطباء اما کلام در آن است کہ اسباب یرقان و ہیجان خون در یک وقت بہم مے آیند یا نہ ؟

ہرچند منوچہری از اساتذۂ قدیم است اما شعر سعدی را مزیتے است کہ محتاج مزید تامل است زیرا کہ قائلے را مے رسد کہ گوید صفرت وجہ از خوف فراق مسلم است اما سرخیٔ چہرہ را سبب چیست ؟ جوابش آنکہ ہنگام وداع نازنین بر دل عاشق دو کیفیت عاید گشتہ۔ یعنی کیفیت سرور و نشاط کلام دلآویز نازنین کہ از وعدۂ وصال خبر مے دہد و کیفیت خوف فراق کہ درحال درپیش است اول موجب سرخیٔ چہرہ و ثانی موجب زردیٔ آن است۔ و این معنی نظر بہ مناسبت اقتضائے حال وداع نازنین بغایت لطیف است و می تواند کہ سرخیٔ چہرۂ عاشق را خجلت نارسائی جان نثاری کہ مقتضائے وفاداری است سببے بودہ باشد۔

وشاعرے گفتہ است

آہو ز من آموختہ ہنگامِ رمیدن
رم کردن و استادن و برگشتن و دیدن

دیگرے راست

بسمل ز من آموختہ ہنگام طپیدن
تپ کردن و غلطیدن و حسرت زدہ دیدن

یقین است کہ یکے بر دیگرے یورش آوردہ متاع اورا بغارت بردہ
ومیان ہر دو فرقے بسیار نیست جز اینکہ آں یکے در مصرع ثانی چہار چیز را
جمع ساختہ و دیگرے بر سہ چیز اکتفا نمودہ اما چہار را سہ شمار باید کرد زیرا کہ
ہنگام رمیدن رم رم کردن معنیٔ ندارد الا بتاویل بل تحصیل حاصل است
ہمچنیں در تعریف ناف طاقتی گوید ؎

چہ مے گوئم کہ ناف آں پری چہر
بود گرداب اندر چشمۂ مہر

مسیح گوید ؎

خمیر آں شکم چوں کرد تقدیر
نشاں ماندہ[1] بر و انگشت تدبیر

لطافت تشبیہ در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش
انداز گیرائی حاصل۔ اما در شعر اول وجہ شبہ استدارت و تابانی است و در
شعر ثانی رخوت و استدارت و بیاض و عمق و بہ ہمیں قدر ثانی بر اول
مزیتے دارد۔ حکیم سنائی گفتہ ؎

نہ کند عشق نفس زندہ قبول نہ کند باز موش مردہ شکار

وحشی یزدی گوید ؎

عقاب آنجا کہ در پرواز باشد کجا از صعوہ صید انداز باشد

فصیحی گوید ؎

---

[1] ماندہ بمعنی گذاشتہ و قاعدۂ زنان است کہ چوں آرد را خمیر کنند نشانے از انگشت یا بہ صورت چاکے بر و گذارند۔ ۱۲ منہ

از سوزِ محبت چہ خبر اہلِ ہوس را　　　این آتشِ عشق است نسوزد ہمہ کس را

حافظ گوید

جوہرِ جامِ جم از طینتِ کان دگر است
تو توقع ز گلِ کوزہ گراں مے داری

شاہدے را در لباسِ جداگانہ جلوہ دادہ اند اما شعرِ سنائی اوقع فی النفس افتادہ۔ چہ باوجود ایجاز تمثیلش متضمن معنی ایست کہ غرض تمثیل از آں بروجہ احسن در ذہن سامع جا میگیرد زیرا کہ نفسِ امارہ را با موشِ مردہ کہ خسیس ترین جانورے است تعبیر نمودن آں را بدرجۂ غائت حقیر و ذلیل قرار دادن است و باز کہ شریف ترین جانورانِ شکاری است گاہے سرِ اصطیاد آں ندارد و در شعرِ وحشی بیش ازیں نیست کہ ضعیف شائستہ آں نبود کہ قوی بروے غلبہ جوید و شعرِ فصیحی فصاحتے ندارد و شعرِ حافظ معنیٔ حکیمانہ با خود دارد و بہ اسلوبے دلاویز تر مخاطب را بر ظنِ فاسدِ او آگاہ مے سازد۔ توجیہش آنکہ مخاطب متوقع آن است کہ جامِ جم را از گلِ کوزہ گراں ترکیب دہد۔ متکلم آں را تنبیہ مے نماید کہ ایں ہوسِ خام را از سرِ خود بدر کن و دیگر گردِ ایں کار مگرد کہ سعی تو دریں باب از قبیلِ فعلِ عبث است حاصلِ شعر آں کہ ہر کس سزاوارِ عشق ورزیدن نیست۔ چہ عشق را فطرتِ قابلہ بکار است۔

کاتبی ترشیزی قصیدۂ در مدحِ شروان شاہ گفتہ مطلعش این است

باز با صد برگ آمد جانبِ گلزار گل
ہمچو نرگس گشت منظورِ اولوالابصار گل

و دریں قصیده در مقام تخلص ایں دو بیت گفته ؎

خشتے از فیروزه دارد خشتے از یاقوت سُرخ
ہمچو قصر خسروِ خوش خلق نیکو کار گل
دوش بلبل ایں غزل میخواند بر سرو بلند
غرق شبنم شد به گلشن زآب ایں گلزار گل

تخلص خیلے شگرف است اما لفظ نیکو کار نیک نیفتاده و اگر بعوض نیکو کار شیریں کار مے گفت۔ چه قدر در حسنِ شعر افزائشے روئے میداد زیرا که نظر به مناسبت ذکر خسرو ازیں بهتر اصلاحے متصور نیست و شیریں کار بمعنیٔ پسندیده کردار مطرد است۔

طغرا گوید ؎

اگر فرہاد شیریں کار بودے
دریں کہسار صنعت ہا نمودے

و در شعر ثانی بر جائے بلبل قمری را غزلخواں ساختن سزاوار تر است اساتذه بلبل را بر سرو ننشانده اند چنانکه قمری را بر شاخ گلِ تر۔

عرفی شیرازی در مدح اکبر شاه جواب ایں قصیده گفته است مطلعش این است ؎

نوبہار آمد که افشاند چو حُسنِ یار گل
چوں وصال یار ریزد ہر خس و ہر خار گل

بر زیرک سخن فہم مخفی نیست که مصرع ثانی با مصرع اول در حسنِ ماخذ نمی

سنجد لفظ ہر خس و ہر خار بمنزلۂ خس و خاشاک گلشن است۔ خاکسار مؤلف بجوابش پرداختہ و قصیدہ را بہ نعت حضرت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم مذیّل ساختہ مطلعش این است ؎

رایت اقبال برزد باز در گلزار گل
تاخت بر اقلیم وے با لشکر جرار گل

موازنہ در ہر سہ مطلع حق سخن فہمان است ۔

اوحدے مراغی شعرے گفتہ ؎

نزد خدا پرستاں دانی کہ چیست طاعت
آں سیرتے کہ در وے آزار دل نباشد

ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک ۔ دیگرے ایں معنی را باسلوب گزیں در معرض بیان آوردہ ؎

مباش در پے آزار و ہر چہ خواہی کن
کہ در شریعتِ ما غیر ازیں گناہے نیست

جملۂ ہر چہ خواہی کن در عموم حکم چہ قدر قوتے پیدا کردہ و در مصرع ثانی حصر گناہ در آزار خاطر مستلزم آن است کہ آزار خاطر امریست اہم کہ عاقل را نباید کہ گاہے گردِ آں گردد۔ گوئی بند گراں بر دست و پائے مخاطب نہادہ تا اصلا اقدام بر آزار خاطر کسے نماید و حاصل شعر اوحدے بیش ازیں نیست کہ آزار بہ کسے نرساندن طاعت است و بس زاجرے از آزار در شعر موجود نیست ۔

زلالی در تعریف اسپ گوید ؎

زجستن جستن آں سایہ در دشت
چو مرغِ آشیاں گم گشتہ مے گشت

اگر عوض آشیاں گم گشتہ آشیاں گم کردہ می گفت البتہ بلیغ تر مے افتاد و میان ایں ہر دو ترکیب فرقے لطیف است و فہم آں طبع لطیف را متقاضی است زیرا کہ ثبوت وصف گم گشتگی برائے آشیان است و ثبوت وصف گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سراسیمگیٔ مرغ از گم کردگیٔ آشیاں بیشتر است از گم گشتگیٔ آں چہ سعی او در جستجوئے آشیاں و راہ نبردن بداں موجب اضطراب مزید و قلق شدید اوست زیرا کہ گم کردگی متصور نباشد الا از فقدان چیزے بعد حصول آں و اگر کسے گوید کہ حافظ شیراز ترکیب گم گشتن را اختیار نمودہ ۔حیث قال ؎

یوسف گم گشتہ باز آید بہ کنعاں غم مخور
کلبۂ احزان شود روزے گلستاں غم مخور

جوابش آں است کہ دریں شعر بمقتضائے مقام گم گشتن است نہ گم کردن زیرا کہ ماسیق لہ الکلام دریں شعر گم شدن پسر است و باز آمدن او نہ بیان گم کردن پدر پسر را چنانکہ در شعر سعدی فافہم فانہ لطیف والا حافظ کہ بلیغ تر شعراء ایران است مقتضائے مقام را نیکو مے شناخت چنانکہ جائے دیگرے گوید ؎

چہ فرصتہا کہ گم کردم دریں راہ
زبختِ خوابناکِ غافل خویش

وقدوۂ بلغا شیخ شیراز ہمیں ترکیب را اختیار نمودہ۔

حیث قال

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند
کہ اے روشن گہر پیر خردمند

وہم محتشم کاشی گوید

گہ ز سہم خدنگ طائر رُوح
مرغ گم کردہ آشیاں باشد

در باب تنقید و موازنہ بہمیں قدر اکتفا نمودیم کہ نظر بہ ضرورت آگاہانیدن قاری بسنداست ورنہ سمند خامہ ہنوز دم جولان بیش دارد و رہ منزل دراز در پیش۔

وآخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین وآلہ الطاہرین۔

پایان نامہ

رُوحی کج مج زبان را کہ از غایتِ انفعال نارسائی سر بگریبانِ خجالت فرو بردہ است و غنچۂ دلش از صدمتِ سموم کم سوادی پژمردہ یارلے آں کو کہ بسانِ حریفانِ ادا فہم بکجدار و مریز ہائے معنی شناسی دست برآرد و خود را از جملۂ محققانِ فن معانی شمارد خاصہ در بزم ہنر پرورانِ وشخوار پسند کہ بناخن طبع دقیقہ رس گرہ از رشتۂ فکر رسا مے کشائند و در عرصۂ سخن گوئی و سخن فہمی بر سابقانِ خوش خرام سابق مے آئند لمؤلفہ ؎

بازچوں در ہوا پر افشاند
صعوہ از ہیبتش فرو ماند
بانگ تندر چو مغز کوہ خارد
بر طنین مگس کہ گوش آرد

اما چہ تواں کرد کہ در سلسلۂ نظام عالم ناتواں را با توانا ارتباطے است و زشت را با زیبا اختلاطے والحق اگر بنائے بگونات دودمان سفلی بر اساسِ ایں اصل نہادندے عقدۂ تفاوت رتبتے میانِ کوچک و بزرگ باز نکشادندے بالجملہ جائے کہ دُرِ شہوار است خرمہرۂ کس نگیرہم بکار است وگوشے کہ بہ نغمۂ دلکش بلبلِ رنگیں نوا پر صدا است با صوت دلخراش زاغ ناخوش ادا نیز آشنا۔ ہر چند نمی خواست کہ خود را بہ شیوۂ متوسمان روزگار عرضۂ طعن متعنتان زماں نماید و

برروئے سامعہ باب ردّ و قبول ابنائے جنس بکشائد۔ اما چوں بعضے از لطائف مکنونات ایں فنِ شریف کہ از دیر باز در نہانخانۂ ضمیر مختفی و محتجب بودہ مقتضئ آں بود کہ آں جملہ را بلباسِ نقوش حروف بساحت قرطاس جلوہ دہد و بتائید ازلی قدم از دائرہ کشمکش بدگمانیہائے ابنائے روزگار بیروں نہد و مع ذالک دریں باب اصرار بعضے از اعزہ و احباب ضمیمۂ ایں اقتضاء آمدہ طوعاً و کرہاً زبانِ خامہ را بر طبق خلطوا عملاً صالحاً و آخر سیئاً بہ مقالات خطا و صواب آلودہ ساختم و در تنگ و پوئے میدانِ نظر و استدلال گاہے دیوانہ و گاہے فرزانہ تاختم۔ نے نے نہ دیوانہ ام نہ فرزانہ۔ بل ساقئ ازل آنچہ را فراخور پیمانہ استعداد ایں دُردی کش خمخانۂ تحقیق یافت بہ بخت و بے ہیچ مضائقت در جام طلب ایں سیہ مست بادۂ معنی بریخت و بحکم ؎

بُدرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقئ ما ریخت عین الطاف است

بریاد امام المحققین حجۃ المدققین شیخ عبد القاہر جرجانی کہ در شان ادبیات آیتے است مبین و برہانے است متین نوشِ جاں ساختم و حریفان بزم معنی را بدوستگانی بنواختم۔ چشم بد دور! اگر بدیدۂ انصاف بنگری کالائے است بنقد جاں خریدنی و ترانہ ایست بگوش ہوش شنیدنی۔ علم معانی چنانکہ دانی علمے است گرانمایہ و فنے است بلند پایہ کہ بے دستیاری آں پائے در راہ سخن فہمی و معنی رسی نتواں نہاد و بے پامردی آں زباں بہ سخن گزیدہ و معنی پسندیدہ نتواں کشاد۔ کما قلتُ ؎

ادیبے کزیں فن ندارد خبر
تن آدمی دارد و جانِ خر

اگر دامان ارادت فراخ آری ذخیرۂ لآلیٔ آبدار برداری بہ یقین می دانم کہ آنچہ بر دست ایں فقیر بے بضاعت صورتِ اتمام پذیرفتہ کمتر ازاں است کہ مے خواستم و بیشتر ازاں است کہ مے کاستم اما نظر بحالات باختیار حاضر و معلوم بر غائب و معدوم پرداختم و خفایائے زوایا بفحوائے

ع کم ترك الاول للآخر

ذخیرۂ پس آئندگان ہنر پرور ساختم ؎

لقد وجدتُ مکانَ القول فی سعةٍ
فان وجدت لسانا قائلاً فقل

ھوالاول والآخر والظاھر والباطن وھو بکل شیٔ علیم ؎

چو دیدم دورِ گردوں در شتاب است
رفیق عمر پا اندر رکاب است

نوشتم تا بماند یادگارے
برد چوں باد از خاکم غبارے

بہ تقریب اختتام قطعۂ متضمن تاریخ طباعت نامہ از زبانِ خامہ بدیں طراز تراوش یافت ؎

جوانے بخوابم در آمد سحر گہ
بحسن ادا بستہ نقش مرادم

چو پرسیدمش کیستی وز کجائی؟
بگفتا۔ دبیر عجم خوش سوادم

۱۳۴۶ ھ

چاپ دوّمین

حلاوت سنجانِ مائدۂ شیریں بیانی کہ بر خوانِ چاشنئ بلاغت کامِ جاں را نمک چش ذوقِ سخن ساختہ اند بہ تعریف شکر خائی طوطئ خامہ و بہ توصیف تر زبانئ طبع رسا پرداختہ۔ کور سواداں از بے بصیرتی نتوانند کہ چشم بمشاہدۂ جمال شاہدِ معنی بر کشایند و کوتہ دستاں از غایت بے فرہنگی دست آں ندارند کہ بہ طاق بلند سخن شناسی برافرازند۔ آناں از درِ انصاف درمے آیند و ایناں زباں بہ گزاف برمے کشایند۔ مقولۂ من صنف فقد استہدف ہر چند بمیزانِ تجربہ درست افتادہ اما پختہ مغزاں بحرف گیرئ خام روئے التفات نیاوردہ اند و راست رواں جادۂ سخن فہمی از منہج راستی انحراف نورزیدہ زر دہی داغ ناسرگی برنتابد و گوہر شاہوار با شبہ بے مقدار در بازار جوہریاں بہ یک ترازو نمے سنجد۔ در خلالِ ایام طباعتِ ثانیہ باشارۂ بعضے از احباب نبذے از ترمیمات و اضافات مناسبہ بہ عمل آمدہ و الحق کہ بجائے خویش افتادہ و بایں ہمہ چشم از خلص اعزۂ کرام آں دارم کہ از ہفوات و زلات مؤلف ہیچمیرز دیدہ بر دوختہ فرمودۂ شیخ شیراز را پیش نہادِ ہمت و الا نہمت خود سازند ؎

قبا گر حریر است و گر پرنیاں
بنا چار حشوش بود در میاں

بانصرام لوازم مہمات طباعت فرزند ارجمند عزیز محمد ضیاء الحق اٰتاہُ اللّٰہُ مایتمناہُ باہتمام تمام نقد اوقات خود را بذل نمودہ و بہ تحمل مشقت تدوین و ترتیب بسعی ہرچہ تمامتر پرداختہ فجزاہ اللّٰہ خیر الجزاً وارضاہ بالبقاء فی الرّخاءِ۔

بہ تقریب تمہید عذر خواہی رشحۂ تاریخ طبع ثانی از رشحاتِ قلم معنیٰ رقم بہ ہنجار سپاس ملک الناس سے تراود ؎

چو روحی بحمد اللہ این نقش زیبا	بیاراست در قالب طبع ثانی
بدیں نغزیٔ صورت و معنیٔ او	چہ ارزد برش نقش ارژنگ مانی
الا اے زمن دہ چمن فطرتاں را	نویدے پس از ورد سبع مثانی
کہ بافال میموں بسالِ ہمایوں	گلے نو دمیدہ بباغ معانی

۵۵ ہجری ۱۳

مطبوعہ رزاقی مشین پریس حیدر آباد دکن

نصاب برائے منشی فاضل یونیورسٹی

نمبر	نام کتاب	قیمت	نمبر	نام کتاب	قیمت
۱	دبیر عجم	۸/عہ	۲۹	منطق الطیر	عمر
۲	" خلاصہ	۸/عہ	۳۰	" ترجمہ	۸/عل
۳	العروض القوافی	عل	۳۱	رباعیات بابا طاہر مترجم	۱۵/
۴	" خلاصہ	۱۲/	۳۲	تاریخ اسلام	۸/للعہ
۵	جواہر البحور	عل	۳۳	انتخاب سیر المتاخرین	۸/عل
۶	" ترجمہ	۱۲/عہ	۳۴	" " ترجمہ	۸/عہ
۷	شعر العجم چہارم	۸/ے	۳۵	" " خلاصہ	۵/۱
۸	" خلاصہ	۱۲/	۳۶	اخلاق جلالی	۸/عل
۹	تاریخ ایران	۸/ے	۳۷	" " ترجمہ	۸/ے
۱۰	" خلاصہ	۱۲/عہ	۳۸	" " خلاصہ	۸/عل
۱۱	چہار مقالہ	۱۵/	۳۹	رموز حکمت	۸/عہ
۱۲	" ترجمہ	۸/عل	۴۰	" " خلاصہ	۳/
۱۳	ابوالفضل	۸/للعہ	۴۱	درۃ الاخبار	ے
۱۴	" ترجمہ	۸/عہ	۴۲	" " ترجمہ	عل
۱۵	حاجی بابا اصفہانی	۸/ے	۴۳	" " خلاصہ	۱۵/
۱۶	" ترجمہ	۱۲/عل	۴۴	کشف المحجوب	سے
۱۷	سیاحت نامہ ابراہیم بیگ	۲/عل	۴۵	" " ترجمہ	۲/ے
۱۸	" ترجمہ	۴/۱۲	۴۶	" " خلاصہ	۱۵/
۱۹	وکلائے مرافعہ	۱۲/	۴۷	کلمات الشعرا	
۲۰	" ترجمہ	۱۲/	۴۸	" " خلاصہ	
۲۱	قصائد قاآنی	۲/عل	۴۹	قصائد عرفی	
۲۲	" ترجمہ	۸/عہ	۵۰	علم الکلام	
۲۳	غزلیات نظیری	۴/ے	۵۱	" خلاصہ	
۲۴	" ترجمہ	۱۰/			
۲۵	رباعیات ابوسعید ابوالخیر	۱۲/			
۲۶	" ترجمہ	عہ			
۲۷	قصائد عرفی	۸/عہ			
۱۰	" ترجمہ	۱۲/عہ			

نوٹ:- کتابوں کی قیمت میں کمی بیشی ممکن ہے

ORROWER'S NO.	ISSUE DATE	BORROWER'S NO.	ISSUE DATE

شاہنامۂ اسلام

حصہ چہارم

ملنے کا پتہ

سلطان بک ڈپو بیرون کالی کمان روبرو مدرسہ دار العلوم سرکارِ عالی حیدرآباد دکن

مطبوعہ

ماہ اپریل رفیق مشین پریس حیدرآباد دکن سنہ ۱۹۴۶